

«Rjukanfos. Et eventyr»?

En analyse av retoriske steder i samtalen om storindustrien på Rjukan 1895-1918

Tale Grønmo

Masteroppgave i kulturhistorie
KULH4990 - 60 studiepoeng
Institutt for kulturstudier og orientalske språk
Det humanistiske fakultet

UNIVERSITETET I OSLO

H2015-V2016

Lvert 01.06.2016

© Tale Grønmo

2016

«Rjukanfos. Et eventyr»? En analyse av retoriske steder i samtalen om storindustrien på Rjukan 1895-1918

Bilde på tittelblad s. V: Arkitekt Olaf Nordhagens tegning av Rjukan kraftstasjon, ferdig oppført i 1911. NTNU Bildesamlingen.

Tale Grønmo

<http://www.duo.uio.no>

Trykk: Reprosentralen

Forord

Da er jeg altså ferdig –
dette har vært krevende, forvirrende, veldig spennende og til tider altoppslukende.
Jeg er mange erfaringer rikere, og mitt forhold til industri er nok evig forandret.

Tusen takk til min veileder Line Esborg for god veiledning og raust med tid.
Det var aldri langt til hennes kontor, og det var alltid nyttig å gå dit. Line har vært super.

Også takk til:

Seminarledere og seminardeltakere på masterprogrammet, for tid og hjelp.

Min medstudent Ingrid Lamark for selskap og hjelpsomme samtaler gjennom de siste to år.

Nasjonalbiblioteket. Både til veilederne på huset, og til bibliotekets fantastiske nettressurser.

Mamma og pappa – som har vært så hjelpsomme under hele min lange studietid og som jeg har takket alt for lite. Og Carl, for å ha heiet på meg.

Tale Grønmo

Oslo, 29. mai 2016.

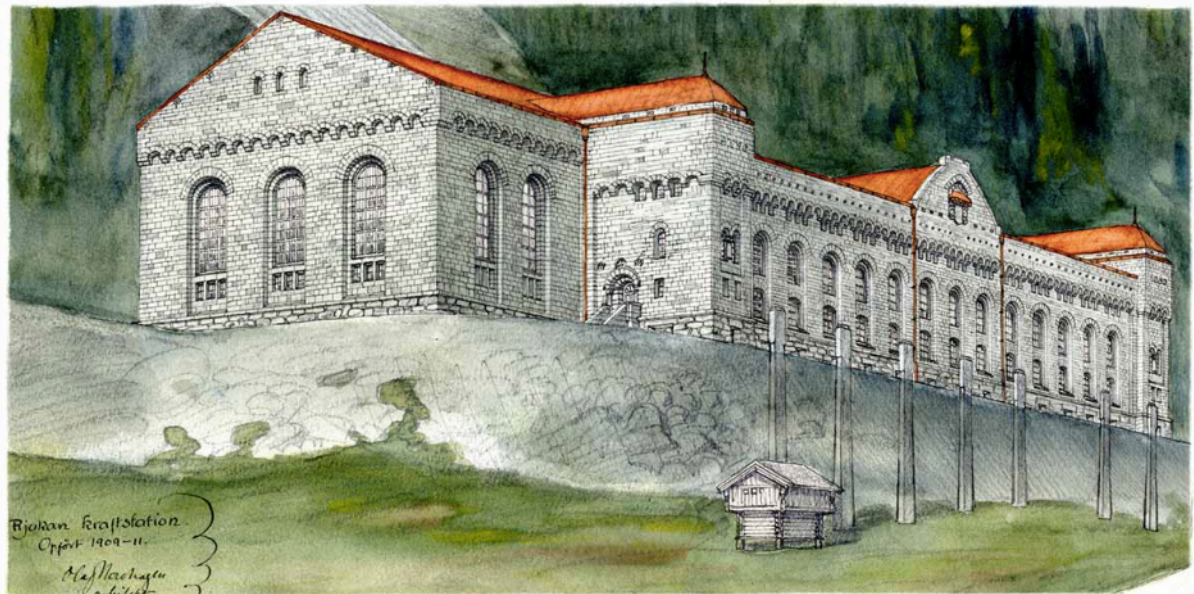
Sammendrag

I 1905 ble Norsk Hydro etablert. Selskapets påfølgende industrielle utbygging av Rjukan i Telemark markerer starten på norsk storindustri. Jeg ser på hvordan denne industrielle utbyggingen ble oppfattet og tolket inn i en større kulturell kontekst, med spesielt fokus på hvordan den harmonerer med *nasjonen* som kulturell størrelse. Klima som fulgte unionsoppløsningen fra Sverige i 1905, der nasjonen ble satt på dagsorden, er sentral innfallsvinkel. Analysen er en undersøkelse av tekstlig og visuelt materiale som beskriver industrien. Disse er produsert mellom 1895 og 1918 og består i avisartikler, malerier, dikt og en lesebok. De sentrale teoretiske perspektivene er retoriske steder og disses virkninger innad i et kulturelt fellesskap der språket er sentral meningsbærer. Analysen undersøker hvilket meningspotensiale som finnes i industrien som opplevd fenomen, og hvordan industrien kan få status som nasjonal. Jeg ser både på hvilke helt umiddelbare nasjonale fora industrien settes inn i og på mindre åpenbare mekanismer knyttet til retoriske steders implikasjoner. Industriens status og egenskaper i disse retoriske stedene er viktig tema i analysen. Analysen viser utbredte oppfatninger av industrien og hvilke posisjoner den får i nasjonen som følge av disse. Den viser også at industrien i stor grad forstås og tolkes inn i allerede etablerte kulturelle fenomener som oppleves relevante, som alt fra naturbruk til Askeladdens snarrådige påfunn. Askeladden tar del i en folklorisering av industrien. Eventyret som leverandør av retoriske steder er et utbredt perspektiv i analysen. Analysen etablerer også landskapet som utgangspunktet for denne, og som sentral leverandør av retoriske steder for øvrig. Landskapet har et bredt spekter av implikasjoner og gjennom dette får industrien del i norsk historie, eventyret, nordmannens karakterbyggende kamp i landskapet og opplysningen. Analysen viser at industrien både blir velkjent og får status som nytt fenomen og brudd med det gamle når den møter den allerede etablerte forestillingsverdenen.

«Rjukanfos. Et eventyr»?

En analyse av retoriske steder i samtalen om storindustrien på Rjukan 1895-1918

Innhold

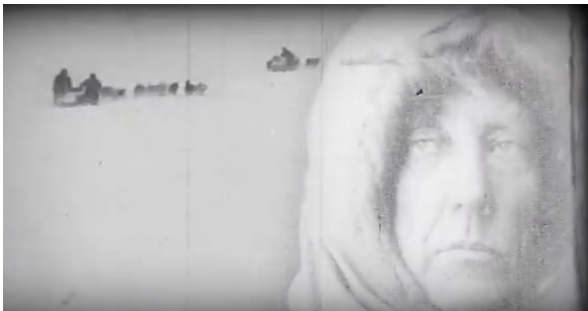
Forord	iii
Sammendrag	iv
1. Innledning	1
Problemstilling og materiale	2
Bakgrunn for valg av tema	3
Industrialiseringen av Rjukan – noen interessante aspekter	4
Oppgavens struktur – plan	6
2. Metode og materiale	8
Utvalgsmetode	8
Avismaterialet	9
Tidsavgrensning 1900-1918	9
Innsamlingen av avismaterialet	9
Identifiseringen av steder i materialet – utvalget	10
Det øvrige materialet – snøballen	13
Materialets utsagnsverdi	14
Lesningen av materialet – metodisk og analytisk tilnærming	16
Relevante forskningsprosjekter	17
3. Teori og begrepsapparat	21
Introduksjon av mitt teoretiske landskap	21
Retoriske steder – industrien i en sammenheng	23
Strukturelle og innholdsmessige steder	24
Å tilegne seg verden	26
Å konstruere virkelighet gjennom tekst	27
Språklig fellesskap: nasjonen	28
Meningspotensiale – konnotasjon	29
Kort begrepsavklaring	30
4. Historisk bakgrunn	32
Moderniseringen	32
Nasjonalstaten	33
Det norske	34
Det industrielle gjennombrudd	37
Industrialiseringen i Telemark	38
Norsk Hydro-elektrisk Kvælstofaktieselskab	42
Analytisk ansats: tre overordnede steder	45
Per Sivle: «Norsk industri»	45
En analytisk trapp	47
5. Norsk industri	48
Norsk industri?	48
Var industrien noe nytt?	49
Nye virkemåter i nye miljø	49
Industrien som «Den nye norske Storindustris Saga»	50
Storindustrien som emne i sosialiseringen	52
Nordahl Rolfsens lesebok	52
Sam Eyde – industriens mann	56

Industrien i <i>Den norske uge</i> og jubileumsutstillingen 1914	57
Industriens tilstedeværelse i <i>Den norske uge</i> og jubileumsutstillingen	58
<i>Den norske uge</i>	58
Selvstendighetens topos	60
Jubileumsutstillingen 1914	63
Å erfare nasjonen	64
Industri og nasjon: et gjensidig forhold	65
Mange veier til Rjukan	66
Nasjonalitet som viktig valuta	66
6. Industrien i landskapet	69
Industrien i <i>det rike landskapet</i>	70
Industrien og <i>kreftene i landskapet</i>	72
Nordmannens kamp: industrien som seier	73
Kraften i Telemark - og Telemark som kulturelt landskap	74
Å selge landet – industrien som trussel	76
7. Industrien i eventyret	79
Et eventyrlig topos	79
Kittelsen: <i>Fossens eventyr</i>	80
Industrien i <i>Fossens eventyr</i>	84
Den eventyrlige industrien: folklorisering	86
Kittelsens industrieventyr: tre steder	88
Den utilgjengelige, mystiske industrien	88
Kong Eyde, høvdingen og Esben Askelad	89
Ingeniørenes stammespråk	91
En eventyrlig sfære	92
Askeladden	93
Askeladden som nasjonalhelt	93
Askeladden som verdibank og handlingsmodell	95
Industrien som endevender: «Telemarkens nye kultur»	96
Naturvern?	97
Rjukan som monument over en ny orden	99
Det ville temmes: et nytt eventyr	100
Dimensjonene er endevendt	103
Det gamle eventyr: førindustrielle Telemark	104
«Rjukanfos. Et eventyr.»	105
Farvel nøkken, draug og jutul	108
Industrien som ny inngang til landskapet	110
Opplysningen som endrer landskapet – og det ukjente som endrer karakter	112
8. Avslutning	116
Om analysen - og andre mulige perspektiver	118
Avsluttende refleksjon – <i>Hydro Renew</i>	119
«Rjukanfos. Et eventyr»?	121
9. Kilder	122
10. Appendiks	xi

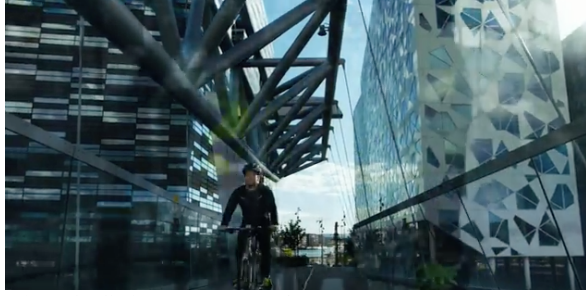
1. Innledning

«Er da typisk norsk å være god? Nei. Det er typisk norsk å tenkja nytt, være modig – i fjell, på havet, i skojen, langs kysten – i framande land». Vi befinner oss i Norsk Hydros reklamefilm *Renew* fra 2015 (Hydro.com 2015). Brundtland-referansen fremføres av bautaen Jon Eikemo – og ledsages av bilder av landskap, mennesker i naturen, og etter hvert et urbant og moderne miljø – Barcode i Oslo. Eikemo fortsetter:

Ei hånd som held hardt. Det eine beine framføre det andre.
Hjerte so dunka. Pulsen som slår. Tunge tak.
Tankar om aldri, aldri å gje seg. Fortidas mot skapte framtida.
No er det vårt mot som ska skapa ei ny framtid.
Vårt mot til å tru på dei unge, læra, skapa, veksa, fornya – mot til å gå framføre.
Aluminium – det er framtida. Evig fornybar. Alltid til stades i folks liv.
Det er mot som har bygd landet vårt, og det er mot som skal bygga framtida.
Hydro – mot til å fortsetja og fortsetja. (Hydro.com 2015)

Bilde 1: Skjermdumper fra Norsk Hydros reklamefilm *Renew*. (Hydro.com 2015)

Bilde 2: Skjermdumper fra Norsk Hydros reklamefilm *Renew*. (Hydro.com 2015)

Denne reklamefilmen er en iscenesettelse av *industri*. Den setter industrien inn i en eller flere sammenhenger som gir industrien visse egenskaper og verdier. Den kan forstås som et innlegg i en forhandling, eller offentlig samtale, om hva industrien er. Mer spesifikt er denne reklamen en iscenesettelse som gir industrien *nasjonalitet* – den etablerer Norsk Hydros tilknytning til norske verdier. Den innleder med den kjente Brundtland-referansen «Er det typisk norsk å være god?» – og reklamen fremstår dermed som et svar på dette spørsmålet, og en nyansering av hva nordmenn er. Noe videre analyse av denne reklamefilmen skal ikke skje på dette tidspunktet. Her skal den kun belyse en mekanisme der industrien får nasjonal ”ladning” gjennom en gitt ”kontekst” som kan knyttes til nasjonale verdier. Jeg innleder med reklamen fordi den er et godt eksempel på hva denne masteroppgaven handler om: beskrivelser av industri – og hvordan beskrivelsene setter industrien inn i et ”nasjonalt landskap”. Den konteksten som reklamen setter industrien inn i kan forstås som et *retorisk sted* – og det er dette perspektivet jeg skal anvende i undersøkelsen av industribeskrivelser.

Problemstilling og materiale

Min problemstilling er som følgende:

- Hvilke retoriske steder brukes i beskrivelser av industrien?
- Hvilken posisjon får industrien i nasjonen gjennom disse retoriske stedene?
- Hvilke egenskaper får industrien gjennom de retoriske stedene, og hvilke konsekvenser får den for nasjonen?

For å tydeliggjøre hva jeg mener med dette, og for å vise hvordan man kan nærme seg svaret på spørsmålene over kan jeg bruke *Renew* som eksempel. Som vi ser på ett av bildene brukes Roald Amundsen som retorisk sted for industrien. Amundsens status som nasjonal helt skaper en umiddelbar tilknytning mellom industrien og nasjonen. Og i tillegg setter Amundsen industrien i sammenheng med en rekke dyder: som retorisk sted fordrer Amundsen store bragder, utholdenhet og heltemot. Dette er et eksempel på hvordan retoriske steder kan virke

– og det belyser også hvordan mening skapes. Det er dette som er overordnet tema i denne oppgaven.

Materialet jeg skal besvare denne problemstillingen med – altså industribeskrivelsene jeg skal undersøke – har til felles at de ble produsert i tidsrommet 1895-1918, og at de beskriver den såkalte «storindustrien» i Norge. Storindustriens utvikling i Norge startet for alvor i 1905 (Hagemann 2005:189) – med Norsk Hydros etablering og utbygging av Rjukanstrengen i Telemark. Det er *i hovedsak* denne spesifikke utbyggingen – Norsk Hydro på Rjukan fra 1905 – industribeskrivelsene jeg skal undersøke handler om. Mitt materiale består av 97 avisartikler fra tidsrommet 1900-1918, 4 malerier fra 1907-1908, en lesebok fra 1912 og et dikt fra 1895. Beskrivelsene er dermed sammensatt av tekstlige, visuelle, skjønnlitterære og saklige kilder. De retoriske stedene vil identifiseres gjennom tekstanalyse og billedanalyse. I undertittelen på denne oppgaven – *en analyse av retoriske steder i samtalen om storindustrien på Rjukan 1895-1918* – bruker jeg *samtale* som benevnelse på beskrivelsene jeg skal undersøke. Dette begrepet skal ikke forfølges videre teoretisk. Det brukes i undertittelen simpelthen fordi det ivaretar et bredt spekter av *utsagn*, som alle delene av mitt materiale kan sies å være. Det ivaretar også den delen av min analyse der jeg ser på iscenesettelser av industrien som foregår ”utenfor” de spesifikke beskrivelsene jeg undersøker – men som beskrivelsene har gitt meg innsikt i.

Bakgrunn for valg av tema

Jeg skal si litt om min bakgrunn for valg av tema. Det har vært en del av min arbeidsprosess og det kan dessuten forklare noe av grunnen til at jeg valgte akkurat Rjukan. Jeg har grublet over nasjonen og industrien helt siden den såkalte monstermastsaken fra 2009-2011. Dette var en voldsom debatt om Statnetts da planlagte utbygging av kraftledninger over Hardangervidda. Disse skulle sikre kraftoverføring til Bergen – men ble møtt av voldsomme protester. Det spesielle med denne motstanden var dens bruk av nasjonale ikoner i sin argumentasjon. Demonstranter hadde på seg bunad og distribuerte manipulerte versjoner av maleriet *Brudeferd i Hardanger* – der det ellers vakre landskapet nå var sterkt preget av en enorm kraftmast, rett ved brudefølget. Dette var virkelige nasjonale iscenesettelser av industrien – der industrien ble motsetning til dette nasjonale. Amanuensis ved kunst- og designhøyskolen i Bergen Christine Hansen har forsket på denne saken og hevder at mastene ble monstre fordi nordmenn har landskapsidealer sterkt preget av nasjonalromantikken

(2012). Hansen hevder også at «industri som motiv gradvis har forsvunnet fra offentligheten» – et produkt av miljøbevegelsen på 1970-tallet (ibid.:255). Nordmenn er vant med at industrien er usynlig – den er *offshore* (ibid.:256). Denne nasjonale iscenesettelsen av industri kan anses som en motsetning til *Renew*, der industrien nærmest blir hyllet som *realiseringen* av det norske.

Målet for denne masteroppgaven er ikke å tale noens sak, eller avgjøre om industrien var gjenstand for hyllest eller forakt – jeg skal se på hvilke nasjonale meninger industrien kan lades med. I det følgende skal jeg forklare hvorfor industrialiseringen av Rjukan er spesielt interessant i en slik undersøkelse.

Industrialiseringen av Rjukan – noen interessante aspekter

Det er ikke tilfeldig at jeg har valgt akkurat beskrivelser av storindustrien på Rjukan fra 1905. Det er mange forhold her som gjør den interessant å undersøke med det nasjonale som perspektiv. For det første var industrialiseringen av Rjukan en enorm omveltning – på mange vis. Den skapte mange nye arbeidsplasser, la enorme fosser i rør, bygget monumentalbygg, sørget for innvandring, pengestrømmer, investeringer fra utlandet, arbeiderbevegelse, nye tettsteder og ny nasjonal politikk. Den hadde dermed stort sosialt og økonomisk omfang, og introduserte en rekke nye problemstillinger som berørte mennesker fra flere samfunnslag. Industrien hadde altså stor betydning for landet. Dette legger til rette for mange beskrivelser av industrien i det hele tatt, og for mange beskrivelser av industrien der det nasjonale er agenda.

For det andre ble Norsk Hydro etablert samme år som Norge fikk selvstendighet fra Sverige. Dette skjerper forholdene nevnt over: det satte nemlig nasjonen på dagsorden. Nasjonal økonomi, politisk sedvane, lovverk, kultur og identitet måtte forhandles frem. Dette skapte et godt klima for dannelse, bruk og etablering av kulturelle referanser industrien kunne forstås i – eller beskrives i sammenheng med. Altså, flere nasjonale referanser man kunne dra veksel på i beskrivelsene av industrien.

Disse to forhold legger altså til rette for at det skapes beskrivelser av industrien, med nasjonale perspektiver. Men det er også noen aspekter ved denne industrien som kan lade beskrivelsene med andre interessante, nasjonale innfallsvinkler. Noen av disse henger sammen med Telemark som åsted for industrien. Så, for det tredje: Telemark var, slik

området også er i dag – av en viss nasjonal betydning. Da nasjonens kulturelle fundament skulle etableres og formidles på 1800-tallet fikk Telemark en viss status som arnested for norsk kultur. Området er kalt «tradisjonens høyborg» fordi folkeminneinnsamlerne frekventerte det så hyppig (Ø. Hodne 1998:27). Tradisjoner og kulturprodukter fra Telemark ble formidlet som typisk norsk – de var norske, fordi Telemarks dype daler og utilgjengelige bygder hadde hindret forstyrrende impulser utenfra. Kulturen var ubesudlet og ble dermed opplevd som opprinnelig. Ironisk nok var det nettopp dette ulene og dramatiske landskapet som gjorde området så attraktivt for storindustrien – fordi det sørget for at området hadde mye fossekraft. Telemarks status som *norsk* skaper enda en god forutsetning for nasjonale referanser beskrivelser av industrien kan dra veksel på.

For det fjerde – Telemark hadde allerede da en status om turistdestinasjon. Telemark var kjent også utover Norges grenser, og er beskrevet i flere reiseskildringer (Coll 1910; Hall 1883). Blant det som trakk turistene var den store Rjukanfossen. I 1868 kjøpte Turistforeningens sin første hytte, Krokan, rett ved denne fossen (Turistforeningen.no 2016). Men det var også denne som var opphavet for storindustrien i Telemark. Norsk Hydro flyttet fossen, la den i rør og bygde en monumental kraftstasjon nedenfor. Den rørlagte fossen leverte kraft til anleggene Norsk Hydro bygde vel 6 kilometer nedenfor, på Saaheimsletten – i dag Rjukan. Telemark som yndet, norsk turistdestinasjon og Rjukanfossens status som severdighet gir enda flere mulige nasjonale innganger til beskrivelsene av industrien.

For det femte: Norsk Hydros industri på Rjukan produserte gjødsel. Denne råvaren var det stort behov for. Norge hadde hatt lavkonjunktur siden 1870-tallet og led av voldsom utvandring. Telemark var særlig hardt rammet (Kjeldstadli 1943:57). Gjødselen kunne redde landbruket og gjøre livet lettere for den jevne nordmann. Det industrien produserte var altså av en viss allmenn interesse – enda et forhold som kan gi interessante beskrivelser. Industrien i seg selv, med sine flere tusen arbeidsplasser, bidro også i dette.

Til slutt – denne storindustrien var starten på Norsk Hydro. Selskapet har en sentral posisjon i Norge i dag. Det vil si, nordmenn vet om Norsk Hydro – det er en av de store, kjente norske selskaper. Dette har selvsagt ingenting å si for beskrivelsene i 1905. Men, for både meg og leser kan det gjøre at beskrivelsene og hendelsene i tiden rundt 1905 oppleves noe mer ”tilgjengelige” – vi kjenner Norsk Hydro. Slik kan datidens beskrivelser også ses i lys av

nåtiden. Dette har jeg på et vis allerede gjort i innledningen – og jeg skal komme tilbake til dette perspektivet i konklusjonen.

Storindustrien i Telemark er altså interessant av mange grunner. Disse aspektene er i varierende grad førende for meg i analysen. Uansett er de egenskaper som gir denne industrien et godt potensiale for å ta del i nasjonale, tematisk varierte og interessante beskrivelser. De er grunnen til at jeg valgte akkurat Norsk Hydros utbygging av Rjukan, da jeg ønsket å undersøke nasjonale iscenesettelser av industri.

Oppgavens struktur – plan

I det følgende kapittel 2 redegjør jeg for metode og materiale. Her forteller jeg om hvorfor jeg har valgt det materialet jeg har valgt, og hvordan jeg samlet det inn. Her beskriver jeg utvalget av avisartikler, som jeg gjorde på bakgrunn av retoriske steder jeg fant i lesningen av et større antall artikler. Jeg beskriver også det øvrige materialets plass og tilfang i denne prosessen. Så diskuterer jeg hvordan materialet relaterer seg til min problemstilling, og hva det kan si noe om. Deretter beskriver jeg hvordan jeg har lest materialet mitt, for hva angår den mer umiddelbare tolkningen og materialets posisjon her. Jeg avslutter med en beskrivelse av noe tidligere forskning relevant for dette prosjektet – både metodisk, tematisk og teoretisk.

I kapittel 3 viser jeg mitt overordnede teoretiske grunnlag for min analyse. Her innleder jeg med å operasjonalisere problemstillingen min, for å vise nøkkelbegreper og viktige forutsetninger i min analytiske tilnærming. Målet med dette kapitlet er å etablere et teoretisk begrepsapparat, og å vise hvilke teorier som er anvendt i forståelsen av mekanismene knyttet til de retoriske stedene jeg beskriver. Jeg beskriver det retoriske stedet som analytisk tilnærming, appropriasjonen og reforhandling av nye elementer, konstruksjon av virkelighet gjennom tekst og nasjonen som språklig fellesskap. Jeg avslutter med en kort forklaring på noen øvrige begreper jeg bruker – der målet er å hindre misforståelser.

I kapittel 4 setter jeg materialet mitt inn i en historisk kontekst. Her beskriver jeg prosesser som på ett eller annet vis gjorde seg gjeldende på det tidspunktet mitt materiale er produsert. Her bruker jeg moderniseringen som paraply – men kun som fellesnevner for de forskjellige relevante, historiske forholdene som er viktige i min analyse. Dette kapitlet skal gi leser en meningsfull historisk kontekst å relatere analysen til. Her introduserer jeg også en del av mitt

materiale, som introduksjon og tematisk rød tråd til den følgende analysen. Dette er selv en analyse – men den skal dekke bordet for analysen som følger i kapittel 5, 6 og 7. Til slutt forteller jeg om *analysens* struktur.

I kapittel 5 går jeg løs på de mest grunnleggende spørsmålene i min problemstilling, nemlig industriens nasjonalitet. Dette er analysens første trappetrinn. I dette analysekapitlet ser jeg på hvordan industrien ganske åpenbart befinner seg i nasjonal kontekst – gjennom åpenbar ordbruk eller gjennom åpenbart nasjonale retoriske steder. Dette kapitlet er en operasjonalisering av *norsk industri*: norsk industri var del av min problemstilling, men det var først i møtet med materialet jeg så hvilken status industrien hadde som norsk i tiden jeg undersøker. Her vil leser få innblikk i industriens posisjon i samfunnet på denne tiden.

I kapittel 6 viser jeg hvordan industrien er satt inn i landskapet. Dette kapitlet viser hvordan landskapstopikkene arter seg. Dette er analysens andre trappetrinn, og her skal jeg vise hvordan landskapet og industrien arter seg i materialet. Her skal jeg vise hvilket potensiale landskapet har som retorisk sted. Her blir landskapet analysert og karakterisert. Dette kapitlet er også et grunnlag for kapittel 7 – fordi landskapet jeg etablerer her skal være med videre dit.

I kapittel 7 går jeg på et vis enda lenger inn i landskapet. Kapittel 5 og 6 har dannet grunnlaget for dette kapitlet. Analysen har altså en gradvis oppbygning helt hit. Dette kapitlet går bredt ut og beskriver mange forskjellige mekanismer – både i og utenfor det eventyrlige. Eventyret er likevel prominent rød tråd. Mange av mekanismene og virkningene her vil relateres til det som er beskrevet i tidligere kapitler.

I kapittel 8 kommer jeg med en oppsummerende refleksjon over funn jeg har gjort i analysen, og disses implikasjoner. Dette kapitlet skal gi et mer overordnet perspektiv på besvarelsen av problemstillingen. Her sier jeg også litt om andre interessante perspektiver mitt materiale kan være egnet for, eller som er knyttet til funn jeg har gjort. Til slutt reflekterer jeg over *Renew* som beskrivelse av industrien, og belyser mine egne funn gjennom denne.

2. Metode og materiale

Dette kapitlet vil forklare hvorfor oppgaven ser ut som den gjør. Her skal jeg redegjøre for de valg jeg har tatt for hva angår materialet og anvendelsen av dette. Jeg begynner med en forklaring på hvorfor jeg valgte det materialet som jeg valgte. Her forteller jeg også om utvalgsmetoden min. Deretter redegjør jeg for gjennomførelsen av materialinnsamlingen og den tidlige praktiske og faglige bearbeidelsen av dette. Så skal jeg diskutere kildenes utsagnsverdi. Etter dette går jeg over på min metodiske og analytiske tilnærming, der anvendelsen av materialet vil utdypes. Her forteller jeg om tolkningsprosessen og hvordan dette har påvirket analysen slik den foreligger.

Utvalgsmetode

Da monstermastsaken var en slags inngang, eller bakgrunn for min problemstilling var avisene et naturlig sted å finne retoriske steder. De finnes i mediene – monstermastsaken var et mediefenomen. Avisene er dessuten godt egnet. De er fora der mennesker fra forskjellig bakgrunn møtes til meningsutveksling, og de er til en viss grad tematisk nøytrale. I aviser reiser man gjerne påstander om sammenhenger – en viktig forutsetning for retoriske steder. Hele meningen i et retorisk sted ligger i sammenhengene de kan by på. Jeg hadde i utgangspunktet tenkt til å begrense meg til aviser, men den tidlige lesningen av disse ledet meg til andre interessante beskrivelser av industrien som jeg valgte å ta med. Dette er en type bekvemmelighetsutvalg – og kalles gjerne *snøballmetoden*. Da denne utvalgsmetoden består i en både planlagt og mindre planlagt *prosess*, med stadig tilfang av materiale, skal jeg fortelle om valg av mitt materiale ved å beskrive denne prosessen.

Avismaterialet

Tidsavgrensning 1900-1918

Som tidsavgrensning til mitt avismateriale valgte jeg perioden 1900-1920 som utgangspunkt for innsamlingen. Den nedre tidsavgrensningen er fem år før Norsk Hydro etableres på Rjukan. Jeg valgte denne tidsmessige bufferen fordi jeg forestilte meg at storindustrien og etableringen av Norsk Hydro i 1905 hadde et visst forarbeid – en planleggingsfase som kunne være synlig i materiale. Jeg visste dessuten at ingeniøren Sam Eyde – som ble leder av Norsk Hydro – spekulerte i fossekjøp rundt 1902 og 1903. Å ha med tiden fra 1905-1915 var selvsagt. Hydro etableres i 1905, og industrien ekspanderer voldsomt i de følgende ti år. Anleggene kalt Rjukan I og Rjukan II – Vemork og Saaheim kraftstasjon – markerer start og slutt på denne tiårsperioden. Dessuten feiret Norge grunnlovsjubileum i denne perioden, i 1914 – noe som kan være en potensiell gullgrube for hva angår nasjonale, retoriske steder i avisene. Dette satte nasjonen på dagsorden. Jeg kunne stoppet i 1915, da Rjukan II var ferdig. Jeg ønsket imidlertid å gi avisskribentene tid til å gruble over de store begivenhetene. Storindustrien hadde mange konsekvenser som ikke umiddelbart viste seg. Jeg ville også ta høyde for en slags treghet for hva angikk nyhetssirkulasjon og korrespondanse – jeg ønsket en viss geografisk spredning. Det kunne for eksempel hende at nyheten om ferdigstillingen av monumentale Saaheim ikke nådde Tromsø før 1916.

Innsamlingen av avismaterialet

For å finne avismateriale fra denne perioden kan man bruke nasjonalbibliotekets nettsider – nb.no – som lar deg søke på ord, medium og tidsavgrensning. For å finne beskrivelser av industrien søkte jeg på ord som henviste til steder og personer tilknyttet industrien. Jeg søkte ikke utelukkende med ordene *industri*, *storindustri* og *Norsk Hydro* – jeg ønsket nemlig at den håven jeg skulle fange opp beskrivelser med skulle ha en viss bredde. Det kunne jo tenkes at industrien ble diskutert i en form for metaforisk ordelag, der *industri* ikke ble brukt. Jeg brukte søkeordene *Rjukan* og *Rjukanfoss* (og *Rjukanfos* med én s) fordi dette er navnet på fossen henholdsvis før og etter utbyggingen, og dessuten navnet på tettstedet Hydro skapte. Fra mitt ståsted i 2016 – jamfør monsternastsaken – var jeg interessert i rørleggingen, og hvordan industrien ble beskrevet med utgangspunkt i denne. Jeg søkte også på *Vemork* fordi gården som lå der den første kraftstasjonen ble bygget het Vemork, og fordi kraftstasjonen som ble bygget der fikk dette navnet. *Sam Eyde* og *Kristian Birkeland* (også uten fornavn) valgte jeg som søkeord fordi industrien baserte seg på den såkalte Birkeland-Eydemetoden.

Storindustri, industri og *Norsk Hydro* var selvsagte søkeord. Norsk Hydro het ikke norsk Hydro på denne tiden – det het Norsk Hydro-Elektrisk Kvælstofaktieselskab. Men søkemotoren fungerer slik at den også fanger opp deler av ord, så med *Norsk Hydro* fikk jeg opp både dette lengere og mer formelle navnet, i tillegg til Norsk Hydro – en forenkling som kom relativt fort. Under denne søkefasen, og under den følgende skumlesningen av de treffene jeg fikk, valgte jeg å ikke ha et nasjonalt perspektiv. Nasjonale retoriske steder kan få sin nasjonale potens gjennom så mangt – de trenger ikke ha nasjonen som åpenbar tematikk. I innledningen refererte jeg for eksempel til Amundsen som et slikt sted. De nasjonale stedene er altså ikke nødvendigvis umiddelbart tilgjengelige – så jeg ønsket ikke å ha dette som perspektiv før jeg hadde et mer håndterbart avismateriale.

For hvert søkeord presenterer nb.no et antall treff. Man kan enkelt bla seg gjennom de forskjellige avisartiklene, der søkeordet er markert i teksten. Dette arbeidet var likevel tidkrevende, da det var svært mange treff. Jeg leste og skummet aviser en måned og lagret artikler jeg synes så umiddelbart interessante ut. Her begynte den første utvelgelsen, og dermed også den første tolkningen av hva jeg fant. Uten at jeg sorterte inngående på dette tidspunktet var det to ting jeg så etter i denne lesningen. Den første, og viktigste, var beskrivelser av industrien. Her var kriteriene mine at industrien skulle være tilstrekkelig beskrevet – den måtte for eksempel være viet mer enn én linje. Beskrivelsen måtte også ha et perspektiv det var mulig og interessant for meg å analysere, i en analyse der retorisk sted var målet. Dette betydde i praksis å ignorere uinteressante notiser, for eksempel lister over aksjer eller store pengetransaksjoner. Disse var det mange av. Det var også mange artikler under søkeordet *industri* som ikke var relevante for meg, fordi de ikke hadde noe med storindustrien å gjøre. Her lagret jeg alle artikler som hadde en tilstrekkelig – det vil si minst to-tre linjer lang beskrivelser av industrien, som ikke kun handlet om tall. Jeg var imidlertid også åpen for noe annet: mine søkeord knyttet til Rjukan og Vemork ga treff som ikke hadde noe med industrien å gjøre, men som var relevante for meg likevel. Dette kunne for eksempel være beskrivelser av førindustrielle Rjukan, i turistnytt eller korrespondentbrev. Disse tok jeg vare på fordi de kunne være kontekstualiserende eller belyse forskjellige forhold. Etter denne første fasen endte jeg opp med 303 artikler.

Identifiseringen av steder i materialet – utvalget

I min andre lesning var målet å komme ned på cirka 100 artikler. Med den lengden de typisk hadde ville det være mulig for meg å håndtere. Her måtte jeg lese artiklene på nytt, og gjøre et

utvalg. I denne gjennomlesningen fjernet jeg også duplikater – det var vanlig at en artikkel ble trykket i forskjellige aviser, med noen dagers mellomrom. Og her begynte jeg å notere de overordnede tema industribeskrivelsene hadde. Disse var: *økonomisk vekst, landskapet, Telemark, arbeiderbevegelse, politisk opprør, personkult, internasjonal sensasjon, stor teknologisk oppfinnelse og oppdagelse, Norge på kartet, gjødsel, matmangel, eventyret, norsk industri, ny epoke, bondestanden, konsesjonslovgivning, fossesalg, Rjukanfossen, en ny by, arbeidsplasser og infrastruktur som jernbane, båt og vei*. For å komme meg ned på 100 artikler måtte jeg gjøre en tematisk utvelgelse her, og sortere utvalgte artikler deretter. Her ble nasjonen med som perspektiv – og dette var altså analytisk arbeid.

Landskapet ble et opplagt valg fordi jeg synes det var svært tydelig i beskrivelsene, og dessuten interessant i lys av *Hydro Renew* og monsternastsaken – der landskapet er svært prominent. Denne kategorien kunne dessuten fange opp flere andre tema, som *Telemark, fossesalg, Rjukanfossen* og *ny by*. Og den har en klar nasjonal potens. *Eventyret* valgte jeg fordi det helt opplagt var svært interessant: -industri, i et eventyr? *Eventyret* har også stort potensiale som nasjonalt retorisk sted. Den siste kategorien jeg valgte, som jeg simpelthen kalte *norsk industri* var et resultat av at jeg også ønsket å beskrive hvordan industrien helt umiddelbart beskrives som *norsk*. Dette er et interessant perspektiv fordi det gir innblikk i de mer åpenbare holdningene, eller en mer åpenbar retorikk, knyttet til beskrivelser av industrien. Industri kan få nasjonalitet simpelthen ved å bli kalt norsk. Denne kategorien ble på et vis operasjonalisert etter hvert som den ble funnet i materialet. Jeg tok med beskrivelser der industrien simpelthen beskrives som norsk eller beskrivelser der den opptrer i andre helt åpenbare, lett tilgjengelige nasjonale referanser. Noen av disse beskrivelsene refererte også til nasjonale iscenesettelser utenfor materialet. For eksempel er industrien beskrevet som del av arrangementet *Den norske uge* i 1914. Denne artikkelen kunne dermed både være utgangspunkt for en analyse av industriens retoriske sted i teksten, og for en kontekstualisering og beskrivelse av industriens nasjonale retoriske steder ”utenfor” materialet – i samfunnet, på et vis. Dette kunne være et interessant perspektiv. I denne kategorien samlet jeg altså artikler som kunne si noe om storindustriens mer åpenbare status som norsk. Nå hadde jeg, gjennom min utvelgelse av tema, kommet meg ned på 97 artikler, produsert mellom 1900 og 1918 (liste i appendiks). Artikkelen fra 1918 markerer dermed den øvrige tidsavgrensningen, som jeg henviser til i denne oppgavens tittel. Mine overordnede tema, eller de ”leverandører” av retoriske steder jeg valgte ut, var *norsk industri, landskapet*

og *eventyret*. Disse 97 artiklene lagret jeg i et langt PDF-dokument, der hver artikkel fikk et nummer.

Så gjorde jeg en grundig lesning av disse artiklene. Samtidig transkriberte jeg de aller fleste av dem. Før jeg kommer nærmere inn på lesningen skal jeg si litt om transkriberingsarbeidet. I transkriberingen ønsket jeg å beholde så mye som mulig av artikkelen, men noen av dem var svært lange. Her måtte jeg nøye meg med å notere ned overskrift og eventuelt signatur, og kun transkribere den delen av artikkelen der industrien var diskutert, og eventuell relevant kontekst. I disse tilfellene noterte jeg ned omtrent hva resten av artikkelen handlet om, så jeg skulle vite det til senere. Der det var overkommelig skrev jeg ned hele artikkelen. Det har vært et ønske i innsamlingen, og også i behandlingen og analysen av materialet, å beholde tekstens integritet så mye som mulig. Dette har jeg blant annet gjort ved å forsøke å begrense løsrivelsen av setninger og ord. Dette er for å ivareta to ting: for det første er kildens integritet en verdi i seg selv. For det andre var dette viktig for min analytiske tilnærming, der målet har vært å analysere forskjellige retoriske steders virkning. De retoriske stedenes potensiale kan komme tydeligere frem om beskrivelsen er utfyllende. Transkriberingen var tidkrevende fordi ord og stavemåte var uvant. Jeg måtte hele tiden sjekke: var det to a-er eller en o i «vore», og var det g eller k i «naturrigdomme»? Har jeg skrevet «Norsk Hydro-elektrisk Kvælstofaktieselskab» riktig denne gang? I tillegg var mye av teksten vanskelig å tyde, enten fordi de var skrevet i gotisk skrift eller fordi trykkekvaliteten var dårlig (og det var ikke sjelden disse to sammenfalt, til min frustrasjon). Det er også en del stavefeil i gamle aviser. Noen av disse har jeg inkludert i transkriberingen. Et eksempel er omtalelsen av Sam Eyde som Sam *Eide*. Slike feil er inkludert fordi jeg mener de har en viss verdi: de sier noe om en litt mer lemfeldig skriftlig kultur, og gir teksten karakter og en viss tidskoloritt. Andre type feil, som for eksempel trykkfeil – eller resultater av «trykkfeilsdjævelen» som journalistene kalte det på denne tiden (Øy 2014:93) – har jeg rettet opp. Selv om transkriberingen var tidkrevende, var dette arbeidet svært viktig. Jeg fikk lest artiklene grundig, og dokumentet jeg endte opp med gjorde det enkelt for meg å søke etter ord når jeg orienterte meg i artiklene, og å flytte og sortere disse etter tema. Her ga jeg også alle artiklene et nummer som tilsvarte det som stod i PDFen jeg laget fra funnene på nb.no, så jeg enkelt kunne finne tilbake til originalartikkelen om jeg trengte mer kontekst. Transkriberingen var også uunngåelig – mange av artiklene måtte før eller senere inn i tekstbehandlingsprogrammet mitt. Da jeg gjorde dette tidlig, kunne jeg bruke tid på analysen alene, da jeg kom dit. Dokumentet jeg lagde fikk en sentral plass i mitt liv de påfølgende månedene.

Det øvrige materialet – snøballen

Da jeg etter transkriberingen leste artiklene grundig for å nærme meg en analytisk tilnærming, var det mange interessante ting som dukket opp og som jeg ønsket å undersøke. Jeg tenkte det kunne gi meg kontekst og andre interessante perspektiver på avismaterialet jeg satt med. Sam Eyde var svært sentral i avisartiklene – så jeg bestemte meg for å se i hans selvbiografi, *Mitt liv og mitt livsverk* første gang utgitt i 1939. Her fant jeg fire malerier av Theodor Kittelsen. Dette var akvareller han malte på kommisjon fra Sam Eyde, der motivet var industrialiseringen av Telemark – etter Kittelsens egen tolkning. Eventyr-tematikken var helt tydelig, og da de jo var beskrivelser av industrien, fra tidsrommet jeg hadde bestemt meg for, tok jeg dem med som industribeskrivelse i mitt materiale. Jeg opplevde dem som et tydelig og frodig utsagn om industrien. Sam Eydes prominente plass i materialet førte også til et annet tilfang av materiale. Allerede i min tidlige lesning slo det meg hvor sentral han var i disse beskrivelsene, og hvilken oppmerksomhet han fikk – på godt og vondt. Mye av denne oppmerksomheten tok form som hyllest, der han lovprises for det geniale arbeidet han hadde vært pådriver for på Rjukan. Denne voldsomme lovprisningen av ham – og industrien – gjorde meg nysgjerrig på industriens plass på ”pensum” i folkeskolen. På skolen lærer man om store menn og kvinner, som gjorde store ting for landet. Jeg selv kan ikke huske å ha lært om Sam Eyde – men i avismaterialet ble han ofte beskrevet som en superkjendis av nasjonale dimensjoner. Nordahl Rolfsens lesebok er sentral i dette henseendet. Denne boken har vært svært sentral i sosialiseringen i folkeskolen. Jeg skal si mer om den betydningen denne boken i kapittel 5. Men poenget er at den ble mye brukt, og den har en viss definisjonsmakt for hva angår det som er relevant og viktig. Jeg sjekket Rolfsens lesebok og så at storindustrien på Rjukan ble med i 1912-utgaven – i ganske lang beskrivelse. Dette var interessant for meg, fordi Eyde ble satt i sammenheng med andre menn av nasjonale dimensjoner, som Wergeland, Vinje og Garborg. Boken er – som verktøy i sosialiseringen – absolutt et nasjonalt forum, og kan i seg selv leses som et strukturelt, nasjonalt retorisk sted. Denne boken tok jeg altså med i materialet mitt. Den siste industri-beskrivelsen jeg tok med er diktet *Norsk industri* av forfatter og avisredaktør Per Sivle. Dette diktet fant jeg da jeg leste Alfred Fidjestøls biografi om Sivle – noe jeg gjorde for å danne meg et inntrykk av Avis-Norge på denne tiden. Dette diktet skiller seg fra det øvrige materialet på to måter: det handler ikke om storindustrien på Rjukan, og det er utenfor tidsrammen jeg opprinnelig hadde satt. Diktet er skrevet i 1895 og beskriver Aalgaard Uldvarefabrikk. Det fanget likevel min interesse som industribeskrivelse fordi Sivle bruker Askeladden som hovedperson og pådriver for industrien – et fenomen som også fantes i avismaterialet mitt, som del av eventyrtematikken. Dessuten

beskriver diktet en gryende start på den type industri som utviklet seg rundt dette århundreskiftet, og som industrien på Rjukan var en del av. Det er fossekraft, fabrikker og sentralisering.

Etnologene Billy Ehn og Orvar Löfgren foreslår at åpenhet og vilje til assosiasjon er viktig i innsamlingen av kulturanalytisk materiale, og at kombinasjonen av forskjellige materialer nettopp er en viktig egenskap ved etnologisk metode (2001:150-151). De forskjellige typene av materiale kan settes opp mot hverandre og belyse forskjellige ting (ibid.). Mitt kildemateriale, som nå bestod av fire malerier, et dikt på seks vers, en lesebok og et stort antall avisartikler ble til sammen en fin blanding av forskjellige uttrykk. Som forskjellige medier har de forskjellig potensiale i å uttrykke mening. De forskjellige mekanismene som finnes i disse forskjellige industribeskrivelsene skal ikke diskuteres med utgangspunkt i kildens særegenheter. Jeg behandler alle simpelthen som beskrivelser av industrien, der industrien får mening gjennom retoriske steder. Den prosessen jeg har beskrevet her, og kalt en slags snøball, startet med avisene. Min inngang til dette ”universet”, eller til industrien i tiden rundt 1905 har dermed vært gjennom disse. Mye av den innsikten jeg har i tiden rundt 1905, og som jeg tidvis refererer til i oppgaven, kommer fra min lesning av avisene. Slik er avisene på et vis den mest sentrale kilden for min hovedforståelse – selv om det ikke alltid ser slik ut i oppgaven. Jeg har brukt Sivles dikt som rød tråd i analysens første to trappetrinn, og Kittelsens malerier i det siste. Disse kildene er derfor særlig tydelige slik analysen foreligger her. I tillegg til at avisene var sentrale i min tilnærming har de også kvantitativt overtak i materialet.

Materialets utsagnsverdi

Jeg skal undersøke retoriske steder i industribeskrivelser. Jeg forholder meg ikke til noe form for representativitet og har heller ikke noe ambisjon om å si noe om hvilken status industrien hadde på et overordnet nivå, i tiden rundt 1905. Slik sett kan materialet mitt svare på problemstillingen – jeg skal simpelthen undersøke industrien i de retoriske stedene som finnes i materialet. Men analysen vil beskrive fenomener i en tid, slik de ser ut fra materialets perspektiv. Her skal jeg si litt om dette perspektivet. Jeg skal diskutere hele materialet her, men avisene er det mest sentrale. Hvilken type kilde er en avis, når man undersøker tiden rundt 1905?

Avisene var, og er en del av den offentligheten som utviklet seg på første halvdel av 1800-tallet – Karsten Alnæs trekker spesielt frem 1830-tallet (2000:176). Her kunne meninger brytes. I perioden rundt århundreskiftet 1900 var det mye som skjedde på avisfronten. Avisene ble masseprodukter – blant annet på grunn av forbedringer i produksjonssystemet (Ottosen 2014:9). I 1905 ble det vedtatt at alle aviser i Norge skulle ha en løssalgfastpris på 5 øre – noe som var relativt lavt (Øy 2014:97). Og de var populære: der man ikke hadde råd alene, spleiset man gjerne med naboene (Ottosen 2014:9). Alle fagorganisasjonene som ble etablert rundt denne tiden kan gi et bilde av pressens økende betydning i samfunnet: Den norske Fagpresses Forening i 1898, Den illustrerte Presses Forening i 1907 og Norsk Presseforbund i 1910 (Øy 2014:107). Og pressen hadde ikke bare betydning for en intellektuell eller økonomisk elite. Annonser var en viktig inntekt, og en stor lesermasse var ønskelig (Syvertsen og Solheim 2015). Avisene var – som i dag – et viktig forum for meningsutveksling og debatt (Alnæs 2000:172-180). Dette var svært tydelig da jeg skummet aviser i begynnelsen av innsamlingen av avismaterialet. Det er svært mange leserinnlegg, og de er tilsynelatende skrevet av mennesker fra flere samfunnslag. Etter alt å dømme er det bønder og arbeidere, mennesker med tilknytning til næringslivet eller politikken, og det er også forfattere som skriver inn dikt, noveller eller vitser. De forfekter både forskjellige sosialøkonomiske ståsted og forskjellige dialekter. Annonsene og det journalistiske innholdet viser også dens brede nedslagsfelt: her kan finansmenn lese aksjenotiser, de velstående kan sette inn annonser der de ettersøker hushjelp, og hushjelpen kan se annonser for nye vaskemidler – for å si det banalt.

Avisene er ikke bare forum for meninger – de er også et sted der meninger kan skapes, og der fellesskap konstitueres. Sosialantropologen Benedict Anderson beskriver det han kaller «print-as-commodity» eller «print-capitalism» som en viktig faktor i etableringen av fellesskap, fra tidlig nytid og til i dag (1994:36-37). Det avgjørende i «print-capitalism» er at tekst kan sirkulere, og mennesker dermed kan kommunisere på tvers av det helt lokale (ibid.:43-44). Slik skapes fellesskap på grunnlag av delte referanser som er produsert av eller formidlet i skrift – for eksempel i avisene. Avisene kan dermed spille en viktig rolle i å etablere en felles nasjonal mentalitet – og det er denne jeg studerer fragmenter av i min undersøkelse av industriens retoriske steder. Mitt materiale og min analytiske tilnærming kan altså si noe om ”hva man mente” om industrien på denne tiden – eller hvilke felles, nasjonale referanser industrien fikk innpass i.

Avisene er en del av det store, folkelige opplysningsarbeidet – demokratiseringen – som preger moderne tid (mer om denne i kapittel 4). Rolfsens lesebok kan sies å være del av det samme – fra et tilstrekkelig høyt abstraksjonsnivå. Den var sentral del av folkeskolen, og dermed opplysningsprosessen – eller sosialiseringen – og kan forstås som et verktøy for å danne barn til å bli gode borgere i det norske samfunnet. Da boken er helt bevisst redigert med hensyn til dette kan den også forstås som et slags ideale, altså et forslag til hva norske borgere bør vite noe om. Enkelt sagt sier den noe om hva som ble ansett som viktig. Jeg skal, som nevnt, beskrive denne boken grundigere i kapittel 5, der jeg analyserer den som et retorisk sted. Diktet til Sivle og maleriene til Kittelsen er skjønnlitterære eller kunstneriske uttrykk. Disse beskrivelsene er en estetisering av industrien. De kan både si noe om estetiske referanser for tiden, og om det man kan kalle industriens kunstneriske potensiale. Disse sier også noe om idealer – de er et forsøk på å lage noe som er vakkert. Slik kan de også si noe om et åndsliv, eller nærme seg en virkelighet fra et litt annet ståsted enn industribeskrivelser som diskuterer ting av en mer praktisk natur – som arbeidsplasser, rørgater eller salpeter. Sammen er kildene mine et bredt nedslagsfelt med bredt potensiale for forskjellige retoriske steder for industrien.

Lesningen av materialet – metodisk og analytisk tilnærming

I min metodiske tilnærming vil jeg gå inn og ut av det kildeinterne. Det vil si, at jeg tidvis vil fokusere på det interne, og analysere disses indre logikk og mekanismer. Andre steder, og for å få frem andre aspekter, vil jeg se på kilden som del av materialet. På samme måte vil jeg gå mellom materialet og materialets kontekst: tiden det er produsert i. Her vil jeg sette kildene i sammenheng med andre kilder som kan si noe om Norge i tiden rundt dette århundreskiftet. Denne metoden kan beskrives som en *hermeneutiske sirkel*: et begrep som egentlig beskriver hvordan all tolkning foregår (Jordheim 2011a:225). Her er forbindelsen mellom analyseobjektet og tolkerens inngang sentralt (Gilje og Grimen 1995:153), og sirkelen henviser til tolkerens bevegelser i materialet: «Vi går fra detaljen til helheten, tilbake til detaljen, også tilbake til helheten igjen» (Jordheim 2011a:226). Den hermeneutiske sirkel har en frihet ved seg, fordi man hele tiden påvirkes av det man finner – og det man finner er ukjent til man finner det. Friheten kommer av dette ukjente, fordi det gjør det vanskelig å planlegge prosessen på forhånd. Dette er imidlertid fruktbart fordi det sørger for en viss lydhørhet i møte med det som skal tolkes – når man ikke selv har planlagt veien, får materialet bestemme. Det faktum at man hele tiden er lydhør for sine funn og lar seg påvirke

av disse videre gjør den hermeneutiske *spiral* til et noe mer treffende begrep, ettersom det ivaretar en utvikling i forståelsen (Gilje og Grimen 1995:155). Man går jo ikke i sirkel, heldigvis.

Den hermeneutiske sirkel beskriver på et vis en cerebral *prosess*: en tolkning eller en analyse som foregår i mitt møte med materiale. Den beskriver en måte å tenke på – eller en mekanisme som alltid er der. Den hermeneutiske sirkel er altså ikke en vitenskapelig metode der alle skritt og strategier kan redegjøres i en masteroppgave. Leser får heller innsikt i denne gjennom analysen. Underveis i denne spiralen vil materialets posisjon variere: noen ganger er det altoppslukende, for eksempel i de mer kildeinterne analysene. Andre ganger fungerer det som tidsvitne, eksempel eller beretning om noe annet. Det er slik jeg selv har lest materialet, og denne metoden gjør seg synlig i masteroppgaven. De forskjellige anvendelsene av materialet vil alle innebære en tolkning, som sier noe om det jeg ønsker å undersøke – altså retoriske steder for industrien – men der en kilde brukes som kontekstualisering eller eksempel, vil den først og fremst tjene som støtte og vil ikke bli gjenstand for en analyse. Her kan en kilde for eksempel brukes for å nyansere eller forklare en annen kilde eller noe i materialets *kontekst*.

Relevante forskningsprosjekter

Her skal jeg fortelle litt om forskningsarbeider av tematisk og metodisk relevans for mitt prosjekt. Det tematiske kan forstås på mange måter. For hva angår tolkning og forståelsen av industri kan jeg nevne antologien *Fabrikken* fra 2004, av Håkon W. Andersen, Terje Borgersen, Thomas Brandt, Knut Ove Eliassen, Ola Svein Stugu og Audun Øfsti. Denne boken handler enkelt sagt om fabrikken i kulturen. Beskrivelsene er klart overførbare til industrien – den handler om industri. Denne boken har inspirert meg – jeg bruker for eksempel Borgersens beskrivelse av Homo Fabulas møte med fabrikken. Den beskriver mye av det samme felter jeg nærmer meg, og den har også metodisk relevans for mitt prosjekt. Den diskuterer ikke fabrikken i seg selv, fordi «*Fabrikken*, med stor bokstav og entall, eksisterer ikke» (Eliassen 2004:19). Den diskuterer fabrikken helt eksplisitt som retorisk sted, altså som et begrep med visse ladninger. I denne masteroppgaven diskuterer jeg industriens retoriske steder – ikke industri som retorisk sted, som *Fabrikken* gjør. Dette skillet er imidlertid ikke uproblematisk, da en sammenheng – som jo et retorisk sted fordrer – har to ståsteder. Denne masteroppgaven kan altså også yte som beskrivelse av industrien som

retorisk sted for landskapet og eventyret, heller enn omvendt. Om jeg likevel skal nevne en forskjell i analytisk tilnærming, mellom min oppgave og *Fabrikken*, er det vel heller den at jeg går lenger i å beskrive de potensialene som ligger i for eksempel landskapet og eventyret som retorisk sted *i seg selv*. Med min tilnærming er industrien tidvis noe mer passiv – der jeg diskuterer de forskjellige ikke-industrielle ladningene et retorisk sted har. Det er også en forskjell i perspektiv der *Fabrikken* er mer historisk orientert – boken diskuterer en utvikling både for hva angår fabrikker i seg selv, og store ideer og mentalitetsendringer knyttet til den. Det er slik den dekker feltet jeg berører på en annen måte. Den har et idéhistorisk perspektiv, for eksempel der den ser på Theodor Adornos kulturindustri. Jeg har en mindre lupe – jeg ser på Norge, og jeg forsøker å nærme meg en mindre omfattende kontekst eller forestillingsverden. Samtidig har den også såkalte *punktnedslag* der perspektivet er krympet. Disse er lettere å relatere til mitt prosjekt. Og det overordnede perspektivet er felles: både *Fabrikken* og jeg ser på fabrikken, eller industrien, som et kulturelt fenomen som kan undersøkes gjennom kulturuttrykk.

Landskapet er en viktig analytisk tilnærming i min oppgave. I dette henseendet har Arne Lie Christensens bok *Det norske landskapet* mye til felles med min tilnærming. Boken diskuterer endringer i landskapet helt konkret, og i menneskenes forhold til dette. Det som er særlig felles er det perspektivet der landskapet og det menneskelige mentale endres som følge av industrien. Christensen tar utgangspunkt i landskapet, og industrien blir dermed *noe som skjer* med dette. Dette perspektivet er også tilstedeværende i min oppgave, selv om jeg i tillegg diskuterer hva som skjer med industrien når den kommer til landskapet – altså omvendt. I tillegg til at han ivaretar de mentale endringene har Christensen også en nasjonal horisont. Prosjektet hans berører mye av den samme tematikken som jeg gjør – men med et annet utgangspunkt. Han tar fullt og helt utgangspunkt i landskapet, og ser på hva det kan fortelle, hva det har vært katalysator for og hva mennesker har lagt i det. Hans perspektiv belyser i større grad de demografiske endringene som følger av utbyggingene, og han er også i større grad historisk orientert. Han følger utvikling over tid. Han diskuterer også større, felles oppfatninger.

For hva angår oppfatninger av industrien i landskapet kan jeg også nevne Atle Møen, Thomas Davidsen og Christine Hansen. Møen og Davidsen diskuterer monsternastsaken som jeg har referert til tidligere – som et sosialt drama i mediene (2015). Slik er både tilnærming, materiale og tematikk noe felles. Forfatterne bruker Jeffrey Alexanders kulturpragmatiske

perspektiv. Her «fremfører aktørene et bestemt manuskript som implisitt refererer til kollektive representasjoner, fortellinger, diskurser og kulturelle koder» (ibid.:183). Beskrivelsen høres definitivt ut som en inngang inn i mitt materiale. Imidlertid har den kulturpragmatiske tilnærmingen et nok så stort nedslagsfelt – den ivaretar publikum, iscenesettelse, makt, skript, språk og kollektiv (ibid.:186). Med mitt materiale hadde muligens ikke dette perspektivet kommet til sin rett. I så fall måtte jeg funnet noe mer kontekst – så jeg kunne ivaretatt, i større grad, fremføringen og dramaturgien i disse industribeskrivelsene. For at dette skulle være overkommelig måtte materialet mitt vært betraktelig mindre. Dette perspektivet er også noe vanskeligere å få til på mitt materiale enn på det til Møen og Davidsen. De kunne følge med mens hendelsene skjedde. Veien til et tilstrekkelig godt bilde av dramaturgi – med alle dens aspekter – er mye lenger, da hendelsene jeg undersøker skjedde for 100 år siden. Møen og Davidsen viser imidlertid hvordan nasjonale referanser kan brukes retorisk i oppfattelsen og fremføringen av monsternaster – og her er det mye felles gods. Christine Hansen diskuterer industriens møte med landskapet og bruken av etablerte, nasjonale symboler i fortellingen om dette (2012). Hansen argumenterer for at Hardangers nasjonale kulturelle verdi påvirket monsternasters utvikling (ibid.:248). Dette er relevant for mitt prosjekt fordi jeg i min analyse diskuterer Telemark på noe av den samme måten – et område med kulturell verdi. Hansen angriper imidlertid en konflikt, og viser hvordan folket kunne samles om kulturelle uttrykk og dermed danne en tydelig front. Jeg ønsket heller å vise et bredere spenn av mening i industrien. Hun diskuterer hvordan misnøyen produseres og reproduseres, med bruk av etablerte ”sannheter” – som at Hardanger har nasjonal, kulturell verdi. Jeg viser også dette samspillet – men jeg ønsket å dekke et større meningspotensiale.

Susanne Lundin og Lynn Åkesson er redaktører for antologien *Amalgamations. Fusing Technology and Culture* (1999a). Denne bokens tema er hvilke sosiale og kulturelle konsekvenser ny teknologi får. Utgangspunktet er at teknologien ikke er nøytral, men at den derimot kan endre veletablerte sosiale strukturer (1999b:9). Den overordnede tematikken er dermed svært lik den i mitt prosjekt. Artikkene i denne boken går i dybden på enkelte teknologiske fenomen og disses implikasjoner på tilværelsen. Den diskuterer virkninger av teknologiens mekanismer, og går gjerne ned på det spesifikke. For eksempel kan vi lese om høreapparatet, og hvordan dette, med sine spesifikke egenskaper for hva angår ting som pris, lydoverføring og plassering – påvirker livet til brukere og pårørende (Stratton 1999). Jeg ser på industriens spesielle egenskaper, og hvordan dette kan påvirke tolkningen av den. Jeg ser også på hva den gjør med sosiale strukturer. Enda en sak som er felles for mitt prosjekt og

artikkelen om høreapparatet er bruken av personlige fortellinger som kilde.

Industri beskrivelsene mine er i bunn og grunn personlige fortellinger. Alison Stratton, som har skrevet denne artikkelen har snakket med brukere og pårørendes forhold høreapparatet. Gjennom disse historiene plasserer hun høreapparatet i et landskap av meninger og det hun kaller «physical hardware» (ibid.:68) – konkret teknologi som påvirker menneskene. Stratton undersøker samtiden og kan gjennom sitt feltarbeid ivareta høreapparatet som del av en samfunnsstruktur. Det vil si, som del av helsevesen, markedskrefter og politikk. Stratton diskuterer brukernes manøvrering i dette systemet. Dette er et interessant perspektiv. I prosjektet mitt kunne dette belyst hvordan industrien legger føringer for nordmannens opplevelse av samfunnets virkemåte og struktur. Dette kunne blitt gjennomført med mitt avisutvalg – men de industri beskrivelsene jeg leste under innsamlingen, der arbeidssaken og byutviklingen på Rjukan er tema, er muligens enda bedre egnet. Her beskrives industrien som opphav til og del av slike samfunnsstrukturer.

3. Teori og begrepsapparat

Introduksjon av mitt teoretiske landskap

Denne analysen er på et vis en undersøkelse av hvordan storindustrien ”ble snakket om” da den kom i 1905. Etnologene Susanne Lundin og Lynn Åkesson hevder at teknologien påvirker språket fordi det endrer vårt livsmønster og vår forestillingsverden (1999b:9). Det jeg skal undersøke er på et vis eksempler på dette – jeg skal se på industribeskrivelser, og hvordan industrien tar del i retoriske steder, som skaper mening og språk. I det følgende skal jeg operasjonalisere min problemstilling. De vil si, jeg skal identifisere viktige begreper knyttet til denne. Etter alle viktige begreper er introdusert skal jeg gjøre en mer utførlig redegjørelse av dette begrepsapparatet i min teoretiske tilnærming.

Beskrivelsene jeg undersøker er produsert i en tid der industrien var *ny*. 1905 var et industrielt gjennombrudd (Hagemann 2005:189), og året kan markere storindustriens inntog i Norge. En analyse av samtalen om industrien i 1905 kommer ikke unna dette. En undersøkelse av retoriske steder, og forhandlinger om hva industrien er kunne vært gjennomført om industrien ikke var ny – for den kan (og vil) alltid være gjenstand for *re*forhandlinger når den beskrives. Men, det momentet industrien hadde i kraft av at den var ny er interessant, fordi man kan tenke seg at det ga et fruktbart klima for variasjoner. Industrien som konsept og samtaleemne kan ha vært mindre preget av konvensjoner og faste, retoriske former – fordi de enda ikke var etablert. I beskrivelsene kan altså forholdet mellom den allerede etablerte forestillingsverdenen og den nye ”impulsen” industrien er settes på spissen. Dette samspillet mellom det allerede etablerte og det uetablerte særlig sentralt for min analyse.

Et annet viktig mål for analysen er selvfølgelig beskrivelsen. Her er det beskrivelsens konstruksjon av mening og tolkning av industrien som fenomen som er det interessante. Derfor er det de forskjellige kulturelle meningsbærerne som finnes i beskrivelsen som skal undersøkes, og det spesifikke meningsinnhold man kan finne her. Det følger av min problemstilling at nasjonen er den ytterste ramme for samtalen jeg undersøker. De betydningene min analyse skal hente ut av beskrivelsene vil derfor også knyttes til nasjonen: enten som ramme og kontekst, eller som del av det meningsbærende i seg selv. Jeg snakker om nasjonale, kulturelle referanser – referanser som får mening innad i nasjonen.

De retoriske stedene – eller det man kan kalle *kontekstualiseringen* av industrien er enda et element i analysen. Dette handler om hva industrien settes i sammenheng med i beskrivelsene av den. Ingen beskrivelse handler om industri alene – den vil alltid ha en vinkling, eller et sted den diskuteres fra, og et spesielt fokus og interessefelt. En beskrivelse kan også beskrive industrien uten at den egentlig handler om denne, for eksempel der industrien brukes som del av et argument eller en detalj i en redegjørelse. Uansett vil industrien befinne seg i sammenheng med noe. Det som er målet med å undersøke dette er å se hvordan denne sammenhengen påvirker industrien – ikke konkret, men på et *metanivå*, der industrien er noe man kan mene noe om.

Disse tre punktene – samspillet mellom det etablerte og uetablerte, beskrivelsen der dette samspillet finner sted og de sammenhengene som skapes der – altså de retoriske stedene – er kort sagt det denne masteroppgaven handler om. For å beskrive dette vil jeg låne begreper både fra retorikken og semiotikken – uten at noen av disse utgjør noe overordnet og førende analytisk rammeverk. Jeg tar i bruk den metodiske friheten kulturhistorien har, der man tillates å være noe eklektisk, å velge flere veier til materialet (Arcangeli 2012:2; Green 2008:10). Det har vært et mål at materialet skulle ha hovedrollen. Her følger en redegjørelse av de forskjellige teorier og begreper analysen lener seg på. Jeg begynner med en redegjørelse av *retorisk sted*. Så setter jeg dette i sammenheng med tolkning av det uetablerte, og dettes samspill med det etablerte. Denne diskusjonen tar meg naturlig over på beskrivelsene, som jo er disses møteplass – og her vil *språk*, *konnotasjon* og *fellesskap* etableres som innganger. Dette teorikapitlet er ikke uttømmende for hva angår teori som er brukt, det beskriver kun de viktigste begrepene som foreligger i min problemstilling. Det vil være flere teorier som introduseres underveis i analysen. Dette er både for å unngå et langt og tungt teorikapittel

blottet for empiri, og et resultat av min metodiske tilnærming der jeg har anvendt begreper fra forskjellige fagområder. Det har ikke vært naturlig – eller nødvendig – å sette hele det teoretiske grunnlaget sammen i en introduksjon.

Teoretisk grunnlag

Retoriske steder – industrien i en sammenheng

Undersøkelsen min skal si noe om hvordan en gitt kontekst, eller en gitt vinkling, *virker* på industrien – og vi snakker dermed om *virkemidler*. Nærliggende er dermed retorikken, der nettopp virkemidler er en sentral geskjeft. Sentralt i retorikken er ideen om overtalelse (Bakken og Bliksrud 2012) – en egenskap enhver tekst har. En tekst er en påstand, og vil derfor alltid ha en strategi for å overbevise. Den er aldri nøytral og den har alltid virkemidler (Sørbø 1991:45). Her må *tekst* forstås i bred forstand – en hver beskrivelse, også et bilde, kan tolkes som *tekst*. Stedet der tekstens overtalelsesmomenter henter sine premisser kan kalles et *retorisk sted*. I retorikken kalles det gjerne for *topos* som nettopp betyr ”sted” på gresk (flertall: *topoi*. *Topikk* på norsk). Jeg vil bruke disse begrepene – retorisk sted og *topos*, *topoi* eller *topikk* – om hverandre heretter. De betyr akkurat det samme. *Topikkene* er en del av det retoriske *inventio* – den fasen der taleren skal velge innholdet i talen (Bakken og Bliksrud 2012:116). Stedene skal hjelpe taleren: «Taleren behøver ikke å lete etter argumenter i hytt og vær. Han kan gå til bestemte «steder» hvor synspunktene eller poengene så å si ligger på lager» (Andersen 1995:154). Ved valg av retorisk sted bestemmer man hva man (taler og lytter) på forhånd skal være enige om, og argumentene man bruker i overtalelsen lener seg på disse enighetene. Derav premiss. Det retoriske stedet defineres gjerne ved å sitere andre som har forsøkt å definere det (se for eksempel Barthes 1998:62; Andersen 1995).

Litteraturteoretiker Roland Barthes refererer – som mange andre – til Aristoteles, som hevdet at stedet er der en mangfoldighet av resonnementer sammenfaller (1998:62). «Stedet er altså ikke argumentene selv, men feltene man ordner dem i» (ibid.). Kulturhistoriker Line Esborg diskuterer den norske EU-motstandens retoriske sted, og hennes anvendelse av begrepet har mye til felles med min:

I denne artikkelen benyttes begrepet om sted som et utgangspunkt for å kontekstualisere motstandsargumentasjonen. Spørsmålet er hvor argumentene hentes fra, det vil si hvilke steder i det kulturelle landskap den lokale EU-motstanden finner sitt stoff (2002:240).

«Kontekstualisere» er et noe mer kjent begrep, som kan bidra i en forklaring av retoriske steder, eller *topoi*. Man kan si at de retoriske steder en argumentasjonsrekke rettet mot en gitt

sak kommer fra, er en form for kontekst, for denne saken. Som nevnt betyr ikke *overtalelse* det samme som det gjerne gjør i dagligtalen. I retorikken snakker man om overtalelse som det i teksten som bærer dens logikk, og dermed gyldighet. «Argumentasjon» må heller ikke forstås i henhold til dagligtalen. Argumentasjonen er det som overtaler – men det kan likeså godt, eller enklere forstås om man ser på det som de *virkemidlene* som overtaler. Altså, det i teksten som gir teksten overbevisende rimelighet, sett fra et visst ståsted (topos). Taleren må velge elementer som er egnet til å overbevise om akkurat det han ønsker å overbevise om.

Som en veiledning for dette valget har retorikken utviklet såkalte *topikker*, lister over temaer man kan trekke inn i taler om ulike typer saker. Hvis vi for eksempel skal lovprise en person, forteller topikkene oss at vi bør omtale personens utseende, hans dyder og ytre forhold som rikdom og status (Bakken og Bliksrud 2012:116).

Utvelgelsen kan skje på et gjennomtenkt nivå, der man vurderer sine argumenter med omhu, men det kan også skje gjennom det intuitive – vi vet hva vi skal si om vi skal prise en person. Det er jo nettopp konvensjonene som skaper topikker. Det finnes flere forskjellige typer topikker. I retorisk teori er redegjørelsen av disse mange, og til tider innfløkte. For min analytiske tilnærming er ikke skillet mellom dem avgjørende for noe konklusjon, men nyanseringen av *det strukturelle* og *det innholdsmessige* topos kan klargjøre noen mekanismer.

Strukturelle og innholdsmessige steder

Det strukturelle stedet er en gitt måte, eller modell, for hvordan argumentene kan systematiseres på. For eksempel kan en sjanger yte som et strukturelt sted. Som nevnt bidrar retoriske steder til å etablere et sett med forhåndskunnskaper, eller enigheter, som argumentasjonen skal lene seg på. Den enigheten det strukturelle stedet bidrar med er for eksempel knyttet til sjangerkonvensjoner, og den tilfører en gitt logikk. Strukturelle topoi «strukturerer behandlingen av et spørsmål og gir taleren en metode for å dekke et felt systematisk» (Andersen 1995:158) fordi taleren kan bruke for eksempel sjangermodellen som veileder. Det strukturelle topos kan ramme industrien inn i en gjenkjennelig 'sfære' og påvirke gjennom denne. Det strukturelle er ikke saksspesifikt, og dermed svært anvendelig.

Om man kaller det strukturelle for overordnet, er det innholdsmessige topos på et lavere nivå. Filolog Øivind Andersen beskriver det innholdsmessige topos som en «klisjé» eller en «fast ingrediens», som tar form i «et fellesgods av synspunkter og poenger, tirader og haranger, formuleringer og generelle vendinger» (1995:159). Begrepet klisjé kan gi det innholdsmessige topos en negativ undertone, men poenget er at dette er gjenkjennelige

former. De er godt etablert fordi de er en viss konsensus om deres gyldighet – og derfor bør de også brukes, heller enn unngås. Dette kan gi taleren en tyngde (ibid.). Et konkret eksempel kan kanskje bedre enn noe annet klargjøre mekanismene i og min anvendelse av retorisk sted: En tekst om industri vil aldri handle bare om industri. Den vil alltid ha en vinkling, eller noen knagger, eller det man kan anse som et overordnet ”tema” eller kontekst. For eksempel kan man lese om industrien i en tekst som handler om nedgang i bondestanden. Her snakker vi først og fremst om et innholdsmessig topos. Teksten kan være normativ og stille seg kritisk til bondestandens nedgang, og behandle industrien som årsak. I så fall forfekter teksten et verdisystem. Bondestanden er da del av industriens kontekst, og den vil være et virkemiddel for å sette industrien i et gitt lys. Verdierne teksten forfekter er i samsvar med verdiene tilknyttet bondestanden. Teksten er på et vis på bondestandens *lag*. Bondestanden kan således kalles et «sted i det kulturelle landskap» (Esborg 2002:240. s.23) og argumentene hentet fra dette retoriske stedet har sin tyngde ved at verdiene tilknyttet bondestanden anses som et gode. Verdierne kan for eksempel være selvberging, nøkternhet, hardt arbeid eller odelsrett. Industrien blir, ettersom den etableres som trussel mot realiseringen av disse verdiene, en uønsket størrelse. Teksten erklærer industrien som en motsetning til det som er verdifullt. I dette eksempelet vil bondestanden representere en brønn av argumenter: «Et *corpus* av former som i seg selv er uten mening, men som bidrar til mening gjennom seleksjon, sammenstilling, aktualisering.» (Barthes 1998:63). Et eksempel på en enighet som taler og lytter etablerer fra starten, som den får ut i fra et retorisk sted, er at bondestanden står for disse nevnte dyder. Det er enighet om disse fordi det er en klisje – altså en etablert ”sannhet”.

Argumentene i teksten kan både formuleres eksplisitt, eller ligge i ”sakens natur” som et slags *latent* argument. Barthes kaller topikken for «det latentes jordmor» (1998:64), altså det som får argumentene ut av skjulte steder – men de kan være virksomme selv om de ikke lirkes ut derfra helt eksplisitt. De kan ligge der og bli virksomme med en gang de blir oppfattet av noen som ilegger teksten mening. I min analyse vil jeg søke å beskrive de forskjellige retoriske stedenes repertoar, altså, både det eksplisitte og det potensielle eller implisitte – altså det latente. Industrien kan i tilfeller omtales på en måte som tilsynelatende er nøytral – men teksten vil likevel gi industrien mening, gjennom sitt retoriske sted. Igjen – det finnes ingen nøytral tekst (Sørbø 1991:45). Industrien blir kontekstualisert ved at den beskues fra et gitt holdepunkt – det retoriske stedet – eller «det kulturelle landskapet» Esborg refererer til. Dette stedet er etablert, det er et sted som bærer mening og som dermed *gir* mening for mottaker å forholde seg til. Slik

forhåndsetablerer utvalget av retoriske steder bestemte former for virkelighetsforståelse som både skaper opplevelser, integrerer aktører, markerer grenser utad, og blir en kontekst ny informasjon fortolkes i forhold til (Esborg 2002:241).

Man kan på et vis appropriere en virkelighetsforståelse å forstå industrien ut ifra, og det er denne virkelighetsforståelsen teksten skal overbevise om. Det er også der tekstens logikk kommer fra.

I analysen av de forskjellige beskrivelsene vil jeg beskrive det innholdsmessige og det strukturelle topos der det er hensiktsmessig. Jeg vil ikke ha en skjematisk analytisk tilnærming. Det innholdsmessige vil beskrives der jeg opplever det som virkemiddel, og det samme gjelder det strukturelle. Imidlertid vil de ofte henge sammen: det er ofte en skurk i en krimroman. Dessuten kan topikkene ligge der lagvis og samtidig, fordi en beskrivelse sjelden kun har ett opphav for sine argumenter. Dette skal jeg også ivareta i mine beskrivelser: der teksten har flere topoi som er interessante vil jeg veksle mellom disse, for å kartlegge en større del av tekstens meningspotensiale. Skiftet mellom disse mer 'interne' topoi vil heller ikke fremstilles skjematisk. Topos eller retorisk sted vil heller ikke alltid eksplisitt bli nevnt – ofte beveger jeg meg rundt "inni" det retoriske stedet. Det vil dermed ligge der som det jeg beskriver innholdet av.

Å tilegne seg verden

Esborg bruker begrepet «ny informasjon». «Ny informasjon» er den informasjonen eller det budskapet, eller tingen som skal beskrives, og som settes i sammenheng med et retorisk sted. Det trenger ikke å kalles informasjon – man kan også kalle det noe nytt, eller et nytt element eller simpelthen noe som skal tolkes. Det er denne nye informasjonen som er målet med beskrivelsen, og som beskrivelsen som påstand sier noe om – enten direkte eller gjennom indisier. Det er *nytt* fordi det skal iscenesettes og være gjenstand for en forhandling eller reforhandling. Dette innebærer en tolkning eller en tilegnelse av det nye – der det skal dannes mening. Ny informasjon trenger ikke være ny for verden, taleren eller gruppen talen er rettet mot. Den kan likevel kalles for ny i retorisk sammenheng, da det er gjenstand for en reforhandling i talen. Her er det industrien som gjenstand for reforhandling som er tema. I det følgende skal jeg beskrive en teoretisk tilnærming til denne reforhandlingen. Det er denne reforhandlingen som settes på spissen av at industrien faktisk *er* ny for Norge.

Hvordan tolkes og forstås storindustrien? I kulturhistorien som fagfelt er studiet av meningsdannelse svært sentralt – man kan argumentere for at det er fagets hovedgjefte.

Men hva består denne tilegnelsen i? Historiker Roger Chartier hevder at

...the fundamental object of a history, or of a cultural sociology understood as the history of the construction of meaning, resides in the tension between the inventive capacities of individuals or communities and the constraints, norms, and conventions that limit – more or less forcibly according to their position in the relations of domination – what is possible for them to think, to express, to do (1995:96).

Poenget her er ikke hva som er kulturhistoriens fagfelt, men hva dette sier om tilegnelsen av ny informasjon. Det Chartier beskriver kan betegne de ytterste grensene for hvilke retoriske steder man kan finne meningsfulle, og dermed hvordan ny informasjon kan forstås. Det handler om hva som er gyldig og meningsfullt å sette inn i sammenhenger. Chartiers perspektiv belyser et forhold som er viktig i denne oppgaven: spenningen mellom det etablerte og det uetablerte. Kulturhistoriker Bjarne Rogan beskriver *objektivering*, og foreslår at det handler om den dialektiske prosessen som foregår mellom ”ting” og ”mening” (2011a:341). Objektivering skjer når mennesker approprierer, eller tilegner seg verden rundt seg (*ibid.*). Tilegnelsen – som vi også kan kalle en tolkning – skjer når mennesker på en eller annen måte har omgang med denne tingen. Det kan være å snakke om den, tenke på den, leke med den, bruke den eller sortere den (*ibid.*). Det er slik vi gjør oss kjent og fortrolig med omverdenen – Rogan kaller det for «det motsatte av fremmedgjøring» (*ibid.*:343). Mitt perspektiv innebærer en undersøkelse av hvordan industrien, som *ting*, er appropriert i beskrivelsene. Det allerede etablerte som Chartier henviser til består i sammenhenger som allerede er gjort og blitt akseptert over tid – for eksempel ideene om bonden jeg refererte til tidligere. Et innblikk i disse normer, konvensjoner og uttrykk kan man få ved å studere *språket*.

Å konstruere virkelighet gjennom tekst

Å undersøke hvordan industrien beskrives kan si noe om hvordan virkeligheten konstrueres. Mennesker tenker gjennom de ord og begreper man evner å sette sammen. Et viktig instrument for å realisere disse sammensetningene, er språket, forstått som ord og begreper, symbolisert av tegn, som bokstaver eller bilder. Disse er imidlertid ikke kun instrumenter: symbolene er ikke bare medium for våre uttrykk, de påvirker også våre inntrykk – sosialantropolog Claude Lévi-Strauss foreslår at vi tenker *med* dem (i Rogan 2011a:329). Språket «styrer våre tanker og observasjoner» som kulturhistoriker Helge Jordheim formulerer det (i Asdal, Berge, Gammelgaard, Gundersen, Jordheim, Rem og Tønnesson

2008:277-278). Slik utgjør det et *brukergrensesnitt* til verden. Språket gjør det mulig å enkelt sette sammen meningsinnhold, til det man kan kalle en *tekst* – som vil, som Asdal et al. beskriver, «forme, reforhandle og omforme virkeligheten» (ibid.:129). Slik kan kulturelle konstruksjoner, eller *tekster* avsløre hvordan «other people made sense of the human condition» som kulturhistoriker Robert Darnton hevder i sin undersøkelse av folkeeventyr (1984:xvii). Denne virkeligheten som konstitueres er, som Chartier understreker (sitat forrige side), et resultat av et menneskes innovative evne, og de konvensjoner han forholder seg til. Sistnevnte svarer til det etablerte – som består i en enighet blant brukerne. Denne enigheten konstituerer et fellesskap som gir språket mening.

Språklig fellesskap: nasjonen

I min analytiske tilnærming er det *nasjonen* som språklig fellesskap som er mest sentralt. Språket knyttes gjerne til nasjon. I humaniora har det nasjonale vært behandlet som språkets tilholdssted (Jordheim 2011b:266) og språket har jo gjerne en nasjonal ramme. Det er viktig for nasjonens innbyggere. Folkloristene Anne Eriksen og Torunn Selberg hevder at

Fellesskapet mellom medlemmene i en nasjon er ikke basert på direkte kommunikasjon, men oppstår i stedet ved at hver og en forholder seg til den samme, føyte felleskulturen, og forstår sin egen identitet og sine egne erfaringer i lys av den. Både i bokstavelig og mer overfört betydning snakker nasjonens medlemmer «samme språk... (2006:120)

Eriksen og Selberg beskriver her en enighet som konstituerer fellesskapet *nasjonen*. I denne masteroppgaven er nasjonen sentral. Materialet mitt har nasjonen som fellesnevner og ytre ramme – noe som er særlig tydelig i avisene og i Rolfsens lesebok. Det er *norske* aviser, og det er en lesebok for den *norske* folkeskolen. De retoriske stedene hvis virkning skal analyseres vil ha en nasjonal kontekst. Ikke bare fordi det er viktig perspektiv i min tilnærming. Også fordi de forholder seg til norsk språk, på en eller annen måte. Det alfabetiske språket er norsk – og bildene til Kittelsen bruker norske referanser, og er i det hele tatt et resultat av en nordmann. Avisene er hovedsakelig skrevet både av og til nordmenn. Det allerede etablerte jeg forholder meg til i analysen, og som er i samspill med det ”nye”, er nettopp blant det som konstituerer Norge som nasjon – det er en del av den «føyte felleskulturen», som Eriksen og Selberg kaller det. Nasjonen er altså et språklig fellesskap – som igjen er konstituert av språket, blant annet. I sin bok *Imagined Communities* definerer Benedict Anderson nasjonen som «an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign» (2006:120). Nasjonen er forestilt fordi de fleste av medlemmene i nasjonen ikke kjenner hverandre. Anderson argumenterer for at alfabetisk og ikke-alfabetisk språk er avgjørende samlingsfaktor for at fellesskapet skal eksistere.

Skriftspråket er «the embryo of the nationally imaged community» (ibid.:44). For hva angår det ikke-alfabetiske språket bruker Anderson kristne fellesskap som eksempel: da det alfabetiske språket var latin, opplevdes fellesskapet – for den jevne troende – «overveldende visuelt og fylt med aura. Kristendommen tok sin universelle form i et mylder av ting: et relieff, et glassmaleri, en seremoni, en fortelling, et skuespill, en relikvie» (ibid.:22-23. Min oversettelse). Poenget her er ikke skriftspråket eller de konkrete mekanismene i fremføringen av mening. Det er heller at felles mening konstituerer fellesskap, og at tegn – alfabetiske eller ikke – kan bære denne meningen, og dermed ta plass i en forhandling (eller en *re*forhandling, som det gjerne vil være i praksis). Og som i det kristne fellesskapet kan også en sak som et relieff utstråle mening – langt utover det umiddelbart visuelle motivet. Dette lar seg fint overføre til mitt materiale – som både er alfabetisk og ikke-alfabetisk.

Meningspotensiale – konnotasjon

De tegn som bærer mening er det man i semiotikken kan kalle en «semiotisk ressurs» (Asdal et al. 2008:73). Semiotikken brukes både i materialitetsforskningen og i lingvistikken, og beskriver en mekanisme som finnes begge steder. Rogan beskriver sammenhengen mellom det materielle og det språklige slik:

Et språklig tegn har en uttrykksside (*le signifiant*, f. eks. et ord) og en innholdsside (*le signifié*, eller meningen), og forholdet mellom disse to er arbitrært (vilkårlig). Overført til ting-verdenen: en flosshatt – 'lest' som tegn – kan konnotere selskapelighet, mens en alpelue konnoterer en franskmann. (2011a:328)

Tingen – så vel som ordet – kan altså være «'en stedfortreder' for et sosio-kulturelt meningsinnhold» (ibid.:327). Her introduserer Rogan begrepet *konnotasjon* – som benevner veien mellom tegnet og betydningen. Begrepet er hentet fra semantikken, og beskrives gjerne sammen med *denotasjon* og *assosiasjon* (ibid.). En denotasjon er den helt umiddelbare betydningen, og Rogan bruker knivens betydning som skjæreverktøy som eksempel. Kniven kan ha mange meninger, men denne meningen er delt av "alle" i en gruppe (ibid.). En assosiasjon er mer individuell, og beskriver hva en person kan forbinde med kniven – hva den kan "minne om". Konnotasjonen er på et vis en felles assosiasjon, fordi konnotasjonen deles av en gruppe mennesker, og lener seg på en enighet (ibid.). Konnotasjoner er betydninger som «hviler på konvensjoner felles for større eller mindre grupper» (Asdal et al. 2008:73) – og da jeg tidligere satte bondestanden i sammenheng med selvberging, nøkternhet og hardt arbeid er det på grunnlag av en konnotasjon. Dette viser konnotasjonens plass i denne oppgaven: de er blant det som kan gi potens til et retorisk sted. I denne masteroppgaven er «gruppen» fra sitatet over nettopp det fellesskapet jeg har beskrevet: det nasjonale språklige fellesskapet. Av

dette fremgår det at konnotasjoner er blant det som produserer og reproducerer fellesskap, og at det finnes felles konnotasjoner for nordmenn. Jeg kan altså bruke konnotasjoner som tilnærming på mitt materiale: det består av beskrivelser innenfor dette språket. Konnotasjoner er altså et viktig premiss for den analytiske tilnærmingen i denne oppgaven. I de sammenhengene som skapes gjennom et retorisk sted vil industrien kunne påvirkes gjennom konnotasjoner. Konnotasjoner er en effektiv måte å gi noe verdi. En tings konnotative kvaliteter kan gjøre den til et godt *virkemiddel* i beskrivelsen av industrien, og dette gjør, at når noe settes i sammenheng med industrien så *betyr det noe* for industrien. Dette er et viktig mål for analysen i denne masteroppgaven. Jeg vil ikke alltid bruke begrepet konnotasjon like eksplisitt i mine analyser, men forut for mine konklusjoner er en idé om at visse ting *betyr noe*, og dermed *gir mening* til industrien om det settes i sammenheng med den. I denne masteroppgaven er industrien i en *norsk* kontekst sentral. Eller for å låne en formulering av Line Esborg: hvordan industrien «harmonerer med det norske» (2002:241). *Det norske* kan være en banal måte å beskrive det jeg har kalt «det etablerte». Industrien kan få nasjonalitet i retoriske steder gjennom ting som konnoterer *norskhet*.

Her er det verdt å nevne noe som handler om det metodiske i denne masteroppgaven, men som angår dette premisset. Når jeg nå i 2016 leser avistekster fra tiden rundt 1905, og identifiserer nasjonale referanser, står jeg i fare for å være anakronistisk og tvinge på nasjonalitet som ikke er der – ved å lese inn ting min samtid anser som nasjonale referanser. Imidlertid er vi i dag fortsatt preget av de nasjonaliseringsprosessene som foregikk i de formative årene frem mot 1905. Mange av de referansene vi har i dag, for eksempel det norske folkeeventyret, var *norsk* da, som nå. Det var allerede en etablert og virksom nasjonal identitet i 1905, og det er mye av det daværende etablerte godset som er virksomt i dag (B. Hodne 2008; Thomas Hylland Eriksen 1998:24). Og da jeg ikke beveger meg inn på innfløkte og vanskelig tilgjengelige referanser, og erklærer at disse kan konnotere nasjonalitet, tar jeg ingen store sjanser. De topoi jeg hevder har nasjonale virkninger vil basere seg på sammenhenger som man med belegg og stor rimelighet kan si fantes i 1905.

Kort begrepsavklaring

I beskrivelsen av Telemark eller Rjukan bruker jeg begrepene *førindustrielle* og *industrielle* eller *industrialiserte* for å skille mellom tiden før og etter storindustrien. Det er verdt å nevne at Telemark har hatt industri i flere hundre år – jeg bruker kun disse begrepene som en

praktisk løsning. Jeg ser heller ikke på dette som noe problem. Det er i tråd med vanlig begrepsbruk, der det førindustrielle betegner tiden før de store industrielle revolusjonene mot slutten av 1900-tallet (Hagemann 2005:183-209. Min begrepsanvendelse på dette punktet skyggelegger imidlertid at industrialiseringen var en prosess – da jeg i prinsippet kaller Telemark i 1904 for førindustrielt, og Telemark i 1906 for industrialisert. Dette preger imidlertid ikke oppgaven i noe særlig grad, og uansett – på Rjukan gikk denne prosessen usedvanlig fort.

I beskrivelsen av retoriske steder med nasjonal potens bruker jeg tidvis begrepet *nasjonale, retoriske steder* eller *nasjonale topoi*. Hovedpoenget i denne vendingen er ikke at topikken er delt av hele nasjonen og dermed er nasjonal – jeg mener at topikken har nasjonal potens *i seg selv*. Altså, at den kan utstråle nasjonalitet og gi det som tar del i den nasjonal tilhørighet. Et premiss for oppgaven min er likevel også at topikken er delt av nasjonen. Så, her får på et vis *nasjonale*, slik jeg bruker det i *nasjonale topoi*, to betydninger. Topikken forstås innenfor nasjonen, og den konnoterer verdier eller nasjonalt kulturelt gods.

I diskusjoner der jeg refererer til den perioden jeg har undersøkt, altså 1895 til 1920 – eller til 1918, som ble øvre tidsavgrensning for mitt endelige avisutvalg – bruker jeg tidvis benevnelsen *tiden rundt 1905*. Her mener jeg altså hele tidsperioden jeg har undersøkt. Det er en helt praktisk løsning, og benevnelsen av spesifikt 1905 har ingen betydning utover dette – selv om det jo også peker på et skjebnesvangert år i utviklingen jeg undersøker.

4. Historisk bakgrunn

Her skal jeg gi et historisk bilde av noen forhold relevante for oppgaven. Jeg skal diskutere nasjonalstatens komme, og den kulturelle konstruksjonsprosessen som ledet til og fulgte denne. Jeg skal også fortelle om industrialiseringen generelt og industrialiseringen i Norge og Telemark spesielt. Disse tema kan grovt sett beskrives som del av den samme, store prosessen: moderniseringen. Dette begrepet kan være vanskelig å bruke i analytisk sammenheng, da det rommer så fryktelig mye. Jeg bruker det kun i dette kapitlet – som benevnelse på en overordnet prosess som rommer industri, nasjonale referanser, landskapssyn, eventyr og aviser. Dette kapitlet skal tjene som en kontekstualisering av mitt materiale. Det er vanskelig å gi noe presis beskrivelse av tidsånden som rådet i 1905 – men jeg kan si noe om akkumulerte ideer og strømninger, som man med rimelighet kan si var virksomme på denne tiden.

Moderniseringen

Moderniseringen kan forstås som den prosessen der vi utviklet det demokratiske, relativt egalitære, velferds- og informasjonssamfunnet vi har i vesten i dag. Den hadde sin begynnelse tidlig på 1800-tallet, og var (om man skal anta at den er slutt,) svært omfattende. Den kan studeres med mange utgangspunkt, og den hadde mange forskjellige faser og aktører. Moderniseringen beskrives blant annet som en samlebetegnelse for egenskapene ved nyere industrisamfunn, sosial differensiering og kulturell rasjonalitetsutvikling, autoritetsskifter, effektivisering og teknologitilpasning (Skirbekk 2014). Ordet brukes også som betegnelse på prosessen vi fortsatt er i: en tilsynelatende evig utvikling der teknologi hele tiden skal forbedre informasjonssamfunnet (Kumar 2014). Moderniseringen var ikke noe unison mentalitetsendring – dens store nedslagsfelt innlemmet alle samfunnslag, og den rammet disse

forskjellig. Derfor førte den også til nye konflikter, som de store studentopprørene og arbeiderbevegelsen er eksempler på. I moderniteten er opplysning viktig – opplysningsidealer og realiseringen av disse var for eksempel viktig forutsetning for opprør og arbeiderbevegelse. Avisene kan også ses i lys av moderniseringen. Den frie pressen er avgjørende for et fungerende demokrati – og den er også resultat av mange prosesser moderniseringen bestod i. Teknologiske fremskritt hadde ført til at ”offentligheten” – eller det kollektive rommet av ideer og visuell kultur – ble større og mer tilgjengelig. Avisene og fotografiet, med sin evne til å la seg kopiere relativt billig, var viktige forutsetninger for dette forumet. Dette skapte en *massekultur* som ble konsumert av og tilpasset til flere av samfunnets økonomiske og sosiale klasser. Arbeidere, intellektuelle, kunstnere, studenter, kvinner og kapitaleiere fikk nye impulser og midler til å spre dem (Hagemann 2005:53-64).

Nasjonalstaten

I oppgaven min er ideen om det *norske* en stor del av min analytiske tilnærming. Derfor er nasjonen relevant. Her skal jeg kort si noe om nasjonalstatens utvikling, og hvordan dette foregikk i Norge. Den er relevant for meg fordi norsk selvstendighet og norsk ”kultur” er tema i min oppgave. Utviklingen av nasjonalstaten som konsept kan forstås som del av moderniseringen. Denne utviklingen skjedde i perioden mellom den franske revolusjon i 1789 cirka 1870, ofte gjennom landområders sammenslåing eller løsrivelse (B. Hodne 2008:21). Forfatter og populærhistoriker Karsten Alnæs beskriver det som «en bølge av nasjonale stemninger over Europa» fremprovosert av Napoleonskrigenes slutt i 1815 (2000:191). Blant disse stemningene var ideen om et *folk*. På slutten av 1760-tallet introduserte den tyske filosofen Johann Gottfried von Herder ideen om en gruppes *Volksgeist* – eller folkeånd – hvis kulturprodukter var hevet over klassisk kunst- og litteraturkritikk (B. Hodne 2008:16; Wessel 2009). Et lands folkelige kulturfrembringelser hadde verdi i seg selv, og de kunne vitne om folkets særpreg. Folkloristen Bjarne Hodne påpeker at Herder hovedsakelig var opptatt av folkegrupper, og ikke nasjon, men at den systematiske identifiseringen av folkets særpreg først oppstod da *folk* og *nasjon* ble satt i sammenheng (2008:25). Herder introduserte *folket* som en størrelse som hadde identitet og særpreg. For Norges vedkommende kom den forsterkede nasjonalfølelsen – og en forsterket idé om det norske *folk* – i to skritt, nemlig ved selvstendigheten fra Danmark 1814 og så ved unionsoppløsningen fra Sverige i 1905. I årene 1852-1862 ga en av Norges første historikere, Peter Andreas Munch ut verket *Det norske folks historie*, som på et vis befestet nordmenns eksistens, og erklærte *folket* og *folkets vilje* som kjernen i nasjonalstaten (Eriksen 1999:45). Tidlig i nasjonens liv ble historie viktig for å

begrunne nasjonens eksistens – folkloristen Anne Eriksen foreslår at det moderne historiefaget nettopp oppstod som svar på behovet for nasjonale historier (ibid.:43). Man hadde en idé om at norgeshistorien hadde alltid vært der – det vil si, Norge var ikke noe egentlig *nytt*. Norge hadde eksistert hele tiden – men nå skulle historien utforskes og skrives ned (ibid.:75). Parallelt med dette skulle man også undersøke den norske folkeåndens frembringelser, nemlig det som kan kalles *folkeminner*. Dette var viktig for dyrkingen av den norske nasjonalkulturen, men det var også – som med historiefaget – en del av et større moderne tankegods der man både ønsket å erklære sin egen samtid for *annerledes* og samtidig bøte på den nostalgi denne annerledesheten førte til (ibid.:78). Innsamlingen kunne etablere en felles hukommelse, og dermed skape felles referanser – eller et felles *språk* – for folk som er utilgjengelig for hverandre i tid eller rom (Eriksen og Selberg 2006:120). Dette kan relateres til det språklige fellesskapet jeg diskuterte i kapittel 3. På 1800-tallet var man altså enige om at historie kunne legitimere og representere nasjonen. Men hvem skulle gjøre jobben? Anne Eriksen beskriver en *essens*, som en viktig felles valuta: «Folk, land og historie hører sammen, fordi de alle er innehavere av denne *nasjonale essensen*» (1999:49 Mine kursiveringer). Det var denne essensen som måtte foredles og formidles. I følge kulturhistoriker Bjarne Hodne var det den intellektuelle eliten som tok seg av denne jobben, med grunnlag i et klart ideologisk program som blant annet stadfestet at folket måtte vite om fellesskapet, for å i det hele tatt kunne snakke om en nasjonalstat (2008:27-29). Hodne identifiserer dette som den første fasen i oppbyggingen av en selvstendig norsk nasjonalkultur. I romantisk og nasjonalromantisk ånd samlet de intellektuelle inn kulturprodukter de selv anså som norsk, og formidlet denne (ibid.:27).

Det norske

Det er skrevet mye om den prosessen der norsk nasjonalkultur skulle bygges (se for eksempel Eriksen 1999; Eriksen og Selberg 2006; Hodne 2008; Sørensen 1998; Hylland Eriksen 1998; Neumann 2001). Den er blant annet kalt *det nasjonale gjennombrudd* og *nasjonsbyggingen*. Jeg skal ikke beskrive denne prosessen i sin helhet, jeg skal simpelthen plassere begrepet *norsk* og forskjellige nasjonale referanser inn i en historisk kontekst. Det gjør jeg fordi dette er sentralt i min oppgave. Historiker Øystein Sørensen diskuterer nasjonsbyggingen og «jakten på det norske» og anser dette nasjonsbyggende arbeidet som en prosess med flere parallelle prosjekter (1998). Jakten på det norske var preget av både samarbeid og kamp om hegemoniet, og foregikk i en periode Sørensen kaller «det lange 1800-tallet» – fra 1770-1905 (1998:20. Sørensen beskriver for øvrig prosjekter fra «det ekstra lange 1800-tall», som går

helt til 1945). Målet var å «forme og utvikle den norske nasjonale bevissthet og dermed den norske nasjonen» (ibid.). Med dette perspektivet belyser Sørensen moderniseringens sammensatte natur – det var i realiteten mange forskjellige prosjekter og tankestrømninger, som kun kan ses i sammenheng fra et «tilstrekkelig høyt abstraksjonsnivå» (ibid.). En av Sørensens hovedteser er at opplysningen, i en slags «bondsk» forstand, har hatt hegemoni i nasjonsbyggingen (ibid.:23). Bonden ble representant for «en pragmatisk, ikke-utopisk variant» av opplysningstankegangen – som Sørensen beskriver som individualistisk og fornuftspreget (ibid.:22-23). Bonden ble et viktig symbol for Norge. Mange sentrale kulturprodukter som fikk stempelet *norsk* ble formidlet som en del av bondens kultur – også til tider uten belegg. Antropologen Thomas Hylland Eriksen hevder at

Folkedrakter, folkemusikk og bondemat som rømmegrøt og spekeskinke ble etter hvert nasjonale symboler også for mennesker som på ingen måte hadde vokst opp med slike skikker og som heller ikke nedstammet fra folk som hadde gjort det (1993:50).

Bonden ble altså en slags idealfigur, eller en stereotyp – som hadde eierskap til norske tradisjoner. Også Bjarne Hodne beskriver bonden som bærer av det norske (2008:18). Han bruker hardingfela, bunaden, akantusranken og diverse mattradisjoner som eksempel på nasjonale kulturbærere (ibid.:12). Karsten Alnæs understreker at bonden – tross sitt mer pragmatiske syn på egen tilværelse (2000:216) – også var bevisste på sine egne kulturuttrykk i dette øyemed (ibid.:185). Han var ikke helt passiv – og det var viktig at det som skulle markedsføres som norsk felleseie fikk resonans i folkedypet (Sørensen 1998:19). Denne bondeforherligelsen ivaretok også bondens landskap: det norske kulturlandskapet, og landskap for øvrig, ble viktig i det samme nasjonale formidlingsarbeidet bonden var gjenstand for (Hodne 2008:73; Hylland Eriksen 1993:49). Hylland Eriksen setter det på spissen: Norge bestod hovedsakelig av natur, og dermed måtte den «kanoniseres, dyrkes og forherliges i mangel av et eneste brukbart alternativ» (1993:49). Kulturhistoriker Arne Lie Christensen peker på landskapets uforanderlighet som viktig: her kunne forestillingen om den norske nasjonen trygt tuftes (2002:227). For landskapet var dette en del av en større transformeringsprosess som skjedde i løpet av det lange 1800-tall, der landskapet ble ladet med nytt innhold. For eksempel oppdaget borgerskapet landskapets verdi som kjærkomment rekreasjonssted og avveksling fra byens larm (Frykman og Löfgren 1994:52). Etterhvert gjennomgikk det også store endringer gjennom nye produksjonsmetoder (kommer). Og landskapet ble ikke bare attraktivt feriested for borgerskapet, mot 1900-tallet ble det også et *magisk* landskap (ibid.:48). Den gryende industrialiseringen og rasjonaliseringen på bygda hadde endret produksjonslandskapet. I dette nye klima var man redd for at ”gammel folketro”

skulle forsvinne. Sammen med den nye oppmerksomheten landskapet var gjenstand for skapte dette en ny romantisering av landskapet. Arne Lie Christensen hevder at

Det paradoksale er at samtidig som naturen ble avmytifikert eller avsjelet – gjennom vitenskapelig utforskning og utvikling av moderne teknologi – så vokste det fram en ny naturmystikk innenfor den borgerlige kulturen (2002:239).

Denne moderne naturmystikken er synlig i materialet mitt – industrien i eventyret kan anses som en slik nytolkning av landskapet. Christensen viser et eksempel på denne mystikken i et dikt svært relevant for denne oppgaven for øvrig: I diktet «tømme eller tømmes» beskriver Bjørnstjerne Bjørnson det nye landskapet, der teknologi og naturmystikk sameksisterer.

Fossene skal temmes og bli kraftkilder:

Landet som omkring sig skuer
og med hav og høifjæld truer,
vinterkoldt og sommerblegt,
korte smil og aldrig vegt,
det er jætten, som skal tømmes,
for at det, vi vil, skal fremmes.
Han skal bære, han skal drage,
han skal male lys i fossen, –
– hele dundren, hele trodsen,
skal imellom fjord og fjælde
bygge os et skjønhedsvælde
(Bjørnson i Christensen 2002:240)

I denne ny-mytilfiseringen ser man ofte eventyrlige motiver. Maleriene til Theodor Kittelsen er et eksempel – han er en typisk representant for naturens nye mystikk. Den er synlig både i hans klassiske motiver av natur og uberørt landskap, og i hans skildring av industrialiseringen i Telemark. Det vi i dag kjenner som de norske folkeeventyrene var også en del av denne mytilfiseringen – og av nasjonsbyggingen for øvrig (Christensen 2002:239). Man mente at eventyrene kunne vitne om en nasjonal særegenhet. For til tross for at de ikke var nasjonalt unike av opphav, var de tilpasset av nasjonale forhold over tid – og nasjoner hadde derfor eierskap til sin del av denne felleskulturen (Ø. Hodne 1998:33). Andreas Fayes *Norske Folkesagn* kom i 1833 og i 1841 kom – med hjelp av historieskriver P. A. Munch – *Norske Folkeeventyr* av Asbjørnsen og Moe (ibid.:35,40). Folkloristen Ørnulf Hodne foreslår at den gamle tradisjonen, der eventyrene var en del av en muntlig kultur, og ble brukt som pedagogiske og moralske verktøy, fikk dårlige kår i moderniseringen (ibid.:205). Man fikk andre midler for folkeopplysning (ibid.). Nordahl Rolfsens lesebok kan forstås som del av denne prosessen – den tok del i et skolesystem som skulle danne folket. Med Asbjørnsen og Moe og andre formidlere innenfor denne nytolkningen av eventyr fikk imidlertid eventyrene en ny aktualitet og relevans. Nå kunne de fortelle noe om den norske folkesjelen. Og, det pedagogiske er ikke helt vekk: som jeg kommer tilbake til i analysen har Askeladden fortsatt

en viss pedagogisk potens. Han er nasjonal idealskikkelse og forfekter dermed visse verdier (Eriksen og Selberg 2006:250; Karsten Alnæs 2000:201; Ø. Hodne 1998:25).

Det industrielle gjennombrudd

Industrialiseringen var resultat av og pådriver for moderniseringen. Som nevnt fikk industrialiseringen store ringvirkninger, og endret blant annet synet på landskapet. Det industrielle gjennombruddet i Norge var en gradvis, men voldsom omlegging av industri, transport og jordbruk. I det som er kalt ”det første gjennombrudd” mellom 1830 og 1870 importerte man teknologi fra Storbritannia og effektiviserte produksjonen av varer som bomull og tekstil (Seip 1997:163-164). Parallelt utviklet man en norsk mekanisk industri som leverte både mekanikk og kompetanse til et voksende, norsk marked (ibid.:165).

Industrialiseringen var ikke kun et urbant fenomen – også utenfor byene skjedde det endringer som en del av denne prosessen. Den første slåmaskinen kom til Norge på 1850-tallet, og var et tidlig bidrag til det som er kalt *det store hamskiftet*, som industrialiserte jordbruket (Krokann 1976:63) og endret det fra selvforsyningsbruk til salgsbruk (Sogner 2003:27). Fra et europeisk perspektiv er industrialiseringen gjerne benevnelse på de store bevegelsene som var resultat av det man populært kaller den industrielle revolusjon, som igjen startet av en rekke teknologiske innovasjoner i England fra slutten av 1700-tallet. Begrep som «revolusjon» og «skifte» er imidlertid ikke nødvendigvis fruktbare, da det kan tilsløre mange viktige, men mye tidligere skritt i utviklingen. Agrarhistoriker Kjell Haarstad kritiserer hamskifte-begrepet, og kaller det

for definitivt da det betegner utskiftning av noe gammelt med noe ferdig utviklet nytt... og tilslører det faktum at forvandlingen skjedde «plagg for plagg», og at enkelte av de «plagg» som var nye og moderne ved århundreskiftet er utskiftet senere, opptil flere ganger. (i Pryser 1976:126)

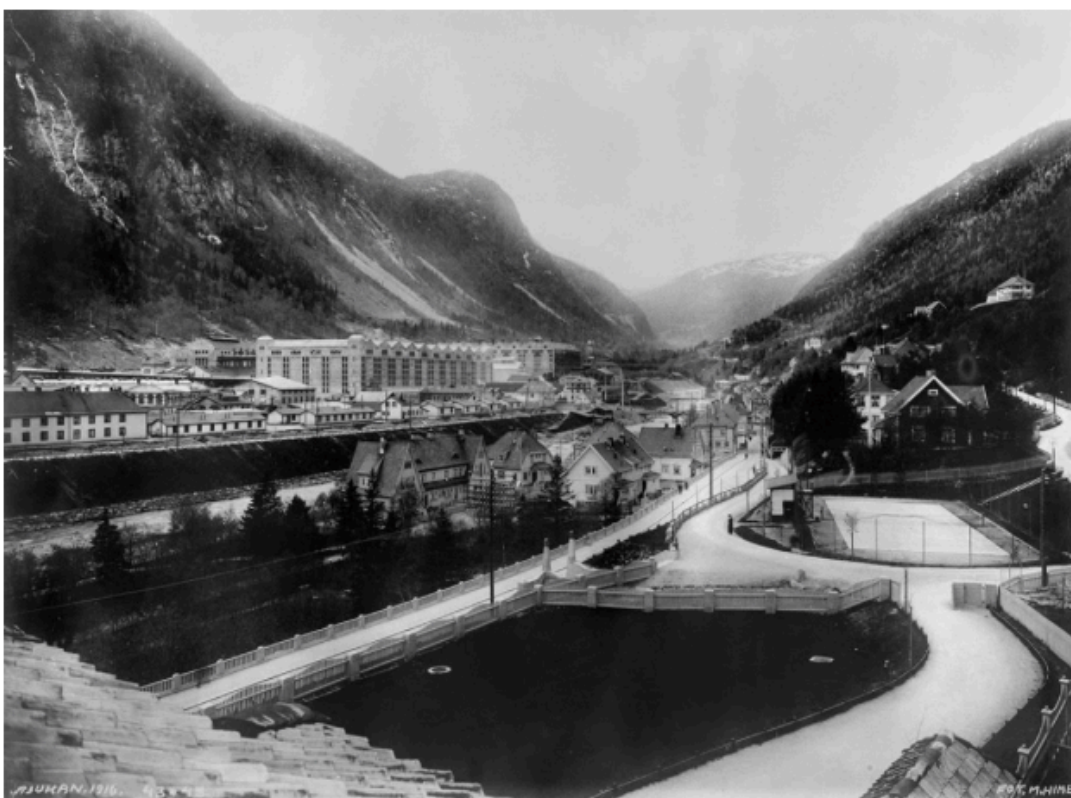
Dette kan også gjelde den industrielle revolusjon. En nyvinning som imidlertid førte til store og raske endringer var nye kraftkilder, for eksempel dampkraften, som sentraliserte arbeiderne i fabrikker som utnyttet denne. Utbyggingene av Rjukanstrengen i Telemark er et godt eksempel på industri sentralisert rundt store kraftkilder. I Norge er den blant de tidligste eksemplene på såkalt ”storindustri”. Her gikk utviklingen så fort at revolusjon nok ikke er så fjernt.

Industrialiseringen i Telemark

Norge har spesielt god tilgang på vannfallskraft egnet til kraftutvinning. Dette visste man allerede i 1890-årene, da fossefall etterhvert ble handelsvare (Berntsen 1994:53). Rjukan i Telemark er et godt bilde på hvordan industrialiseringen foregikk på begynnelsen av 1900-tallet, og hvilke konsekvenser denne prosessen fikk. I Nordenfjeldsk Tidende 12. Februar 1903 kan man lese at ingeniøren Sam Eyde har kjøpt «et av verdens største fossefald», Rjukanfossen, for 90 000 kroner. Det står videre at fossen «anslaaes at kunne yde – ved en hensigtsmæssig Regulering av Mjøsvand – 100,000 effektive Hæstekræfter overført til Forbrugsstedet.» (Nordelfjeldsk Tidende 12.02.1903). Dette var begynnelsen på den totale forvandlingen av Rjukan og områdene rundt. De store utbyggingene begynte rundt 1906, da Rjukanfossen ble lagt i rør.

Bilde 3: Saaheimsletten i 1907. Dette området ble etter hvert kraftig industrialisert, som en del av tettstedet Rjukan. Fotograf ukjent. (Fra nasjonalbiblioteket.no)

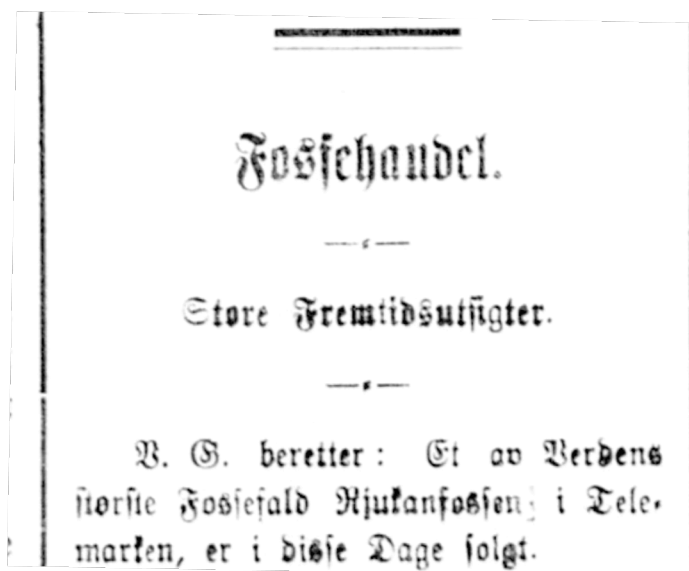

Bilde 4 (øverst): Rjukan 1907. Fotografi. Ukjent fotograf.

Bilde 5 (nederst): Rjukan 1916. Fotografi. Ukjent fotograf.

Begge bildene eies av Norsk Hydro v/Norsk industriarbeidermuseum. (industriarven.no 2016)

Norge hadde vært gjennom en økonomisk depresjon siden 1870-tallet, da den økonomiske veksten gikk for sakte for befolkningsveksten – og justert for folketall var landet fattigere i 1890 enn det var i 1875 (Hagemann 2005:183). Denne ressursmangelen var også særlig gjeldende i Telemark – området hadde blitt hardt rammet av amerikafeberen. Tinn, som i dag er kommunen Rjukan ligger i, var sammen med Luster i Sogn og Fjordane på utvandringstoppen (Kjeldstadli 1943:57). Mellom 1837 og 1905 var det 2337 teledøler som dro til Amerika. I sin bok *Rjukan. Et moderne eventyr* beskriver historiker Sverre Kjeldstadli de små bygdene i Tinn som noe økonomisk og teknologisk underutviklet, sammenlignet med mange andre bygder (ibid.:20). Dette kom av store fjell som gjorde ferdsel krevende (ibid.). Før industrien kom var befolkningen i Tinn i sterk tilbakegang (ibid.:25). Det er verdt å merke seg at et av Kjeldstadlis mål med boken er å «sette storindustrien i dens rette lys», det vil si erklære den som nasjonaløkonomisk gunstig – så førindustrielle Telemark males med dystre farger. Men statistikken han refererer til kan belyse den voldsomme endringen, for eksempel for hva angår befolkningen i Tinn – som i praksis vil si Rjukan: mellom 1906 og 1910 økte befolkningen med 94 prosent (ibid.:57). I 1910 bodde det 2689 innflyttere på Rjukan – mot 2143 innfødte (ibid.:92). Det var en voldsom utvikling. Telemark hadde lenge hatt industri – og Notodden ble industrialisert noe før Rjukan. Rjukan var imidlertid Norsk Hydros episenter, og de voldsomme forandringene var nok mest voldsomme der. Dette var ny og

Bilde 6: Faksimile fra Nordenfjeldsk Tidende i 1903: «Fossehandel. Store Fremtidsutsigter. V.G. beretter: Et av Verdens største Fossefald Rjukanfossen i Telemarken, er i disse Dage solgt». (Nasjonalbiblioteket.no: Nordenfjeldsk Tidende 12.01.1903)

moderne, enorm industri – og den gjorde store inngrep, som den rørlagte Rjukanfossen er eksempel på. Rjukanfossen er en del av elven Måna. Før den ble regulert som vannkraftverk rundt 1907, og for så vidt også etter, var den et yndet mål for turister. Den er en gjenganger i Den Norske Turistforenings årbøker på slutten av 1800- og første del av 1900-tallet (se for eksempel Faye 1901:138; Hall 1883:53). Den ble også forevignet av fotografene Knud Knudsen og Anders Beer Wilse, som begge var opptatt av natur som motiv.

Bilde 7: Rjukanfossen fotografert av Anders Beer Wilse. 01.10.1910. Innen utgangen av 1911 er fossen rørlagt. (nasjonalbiblioteket.no)

Bilde 8: Rjukanfossen og turister fotografert av Knud Knudsen. Fotografert mellom 1885 og 1895. (marcus.uib.no)

Norsk Hydro-elektrisk Kvælstofaktieselskab

Etter Sam Eydes fossekjøp i 1903 gikk det hele ganske fort. Senere samme år leverte Eydes kompanjong, ingeniøren Kristian Birkeland, inn en søknad om patent på «Fremgangsmåte til ved hjelp av flate elektriske funker å fremstille nitratforbindelser av luft og andre gassblandinger» (Andersen 2005:42). Det var dette man i første omgang skulle gjøre med kraften – for å produsere gjødsel. Denne patenten kalles i dag bare *Patent nr. 1* i Norsk Hydro (Hydro.com 2016a). Høsten 1903 gikk eksperimentene for fullt – det var allerede internasjonal konkurranse på dette feltet. Det var et stort internasjonalt prosjekt, og det var avgjørende å lykkes. Verden trengte gjødsel (Andersen 2005:30) – matproduksjonen måtte opp, for å holde tritt med befolkningsveksten. Eyde, Birkeland og diverse engasjerte vitenskapsmenn arbeidet frem en fremstillingsmetode som kunne bruke nitrogen, eller *kvælstof*, i fremstillingen av salpeter – et foretrukket gjødningsstoff (ibid.). Patenten ble innvilget i 1904 og i 1905 er man i full gang med prøveproduksjon av salpeter på Notodden, med cirka 100 mann i arbeid (ibid.:60; Hydro.com 2016a). I begynnelsen av desember i 1905 etableres Norsk Hydro-elektrisk Kvælstofaktieselskab (Andersen 2005:67). Eyde og Birkeland blir ansikt utad for denne nye fremstillingsmåten: Birkeland-Eydemetoden (ibid.). De svenske Wallenbergbrødrenes økonomiske investering var avgjørende – og franskmenn var også tungt involvert (ibid.:68.71). Ketil Gjølme Andersen, som har skrevet historien om Norsk Hydro hevder at selskapsdannelsen var svenskenes verk, oppfinnelsen var Birkelands og det organisatoriske og finansstrategiske var Eydes (2005:70).

De teknologiske nyvinningene som foregikk ute i verden på denne tiden, der kraftkilder var sentralt, hadde gjort fossefall til en yndet handelsvare. Med dette kom konsesjonsdebatten. Staten måtte sørge for at ikke utlendinger kjøpte seg inn i landet og tjente penger på Norges naturressurser uten at Norge fikk sin del av sin egen kake. Norge manglet imidlertid kapital – så utlendingene ble ikke nektet adgang. Konsesjonslovene regulerte eieforholdene ved å kreve søknader før kjøp, og ellers sørge for norske interesser (Andersen 2005:83-106). Etter komplisert, juridisk akrobati fra Hydros side gikk det i orden med utbyggingen av Rjukanfoss – tross overvekt av utenlandske interesser (ibid.). Konsesjonsdebatten hadde imidlertid skapt allmenn oppmerksomhet om naturressurser og salg til utlendinger, og norske rettigheter. Industrien var på dagsorden, og engasjerte i en tid der også nasjonen, som jeg har beskrevet, var samtaleemne. Industrien fikk mye oppmerksomhet i det hele tatt. I 1907 besøker kongen av Siam Rjukan, og i 1908 kommer kong Haakon VII. Anleggene på Rjukan var enorme: innen 1912 var de i full drift, og Vemork kraftstasjon – som hadde lagt Rjukanfossen i rør –

var verdens største kraftstasjon (ibid.:149). Den sendte kraft ned til fabrikkene på Saaheimsletten, 6 kilometer ned i dalen (ibid.). Saaheim var «hjertet i Hydros produksjonssystem» (ibid.:150) som for øvrig var stasjonert over et stort område i Telemark. Det var stor virksomhet mellom Notodden og Rjukan, på Tinnsjøen, i elvene ned fra Heddalsvannet og langs Rjukanstrengen (ibid.:150-151). Andersen påpeker at Rjukan var det mest spektakulære området (ibid.) – her var den rørlagte fossen synlig, og Vemork var (og er) et praktbygg beliggende i dramatisk natur, tegnet av Olaf Nordhagen.

Bilde 9: Saaheim kraftstasjon på Saaheimsletten. 2015. Stasjonen er tegnet av Olaf Nordhagen og Thorvald Astrup, og ble ferdigstilt i 1915. Foto: Carl J. J. Leegaard

Bilde 10: Vemork kraftstasjon. 2015. Tegnet av Olaf Nordhagen. Ferdig 1911. Foto: Carl J. J. Leegaard

Bilde 11: Vemork kraftstasjon med rørgater. 2003. Man ser starten på juvet der Rjukanfossen en gang var til høyre for bygget. Foto: Norsk Hydro.

Analytisk ansats: tre overordnede steder

Analysen min begynner her – men jeg kaller denne delen for en ansats, fordi den på et vis skal dekke bordet for den kommende analysen. Her skal jeg introdusere Per Sivles dikt som rød tråd – og vise hvordan de tema jeg har valgt utspiller seg her.

Per Sivle: «Norsk industri»

Mine overordnede tema er *norsk industri*, *landskapet* og *eventyret*. Disse kan behandles som retoriske steder i seg selv, men jeg behandler dem mer som *leverandører* av retoriske steder – fordi jeg dykker nærmere inn i visse mekanismer, og *forskjellige* egenskaper disse tematikkene har i industribeskrivelsene. Denne masteroppgaven er en argumentasjon for at – og hvordan – disse tre topoi plasserer industrien inn i et nasjonalt ”landskap”. Per Sivle bruker alle disse tre stedene i sin industribeskrivelse – i diktet «Norsk industri». Dette fungerer dermed fint som innledning.

Norsk Industri

1. Det er tidt nok sagt, at Norge
er et fattig land,
som sit livsens tarv maa borge
fra en fremmed strand.
Men ifra en Algaards-vandring
Tør jeg nu, til en forandring,
trøstig sige noget slikt
som, at Norges land er rikt.

2. Elven randt, og fossen skummet
vel titusen aar,
og den talte, sang og brummet
– helst naar det var vaar.
Men det var saa længe tingen,
at dens stemme skjønte ingen,
der den trofast nat og dag
røstet Norges velfærdssak.

3. „Jeg har kraften – blot du gider
bruke mig!“ den kvad.
Og saa kom han da omsider,
Esben Askelad.
Og snart surret hjul og spoler,
og der klapret væverstoler.
Og saa stod man midt oppi
Norges unge industri.

4. Fosser har vort Norge nok av,
hele fanget fuld;
sauer har det og en flok av
– dermed har vi uld.
Og saa gjælder det at stræve
med at klippe og at væve.
Hei! Saa har det ingen nød :
det gir klær, og det gir brød!

5. Hør og se, hvor ekko vækker
lydt som hanegal
flinke hænders travle rækker
alt fra dal til dal.
– og omsider skal vi male
himmelild i vore dale.
Lys og kraftig skal den bli,
Norges unge industri!

6. Vel, saa slut med at bejamre
Norges magerhet!
Det har malm, og vi har hamre,
– vi er lykkens smed.
Dermed kan vi seierstrygge
vor og landets velfærd bygge.
Leve det! og *leve vi!*
Leve Norges industri!

Dette diktet er skrevet i 1895, på kommisjon fra Aalgaard Uldvarefabrik i anledning deres 25-årsjubileum. Her er det norske, landskapet og eventyret tydelig med på å beskrive og argumentere for industrien. I det følgende skal jeg kort vise hvor de forskjellige tema gjør seg synlige i Sivles tekst, og gi noen nyanseringer – som også er frempek til det som senere skal diskuteres. Her skal jeg også si noe om analysens oppbygning.

Det første tema i er *norsk industri*. Det er helt tydelig i Sivles dikt, som jo nettopp heter *Norsk Industri*. *Norsk industri* er del av mitt overordnede perspektiv i denne masteroppgaven – jeg skal beskrive mekanismer som gir den nasjonal kapital, på en eller annen måte. I analysens første del, *industrien som norsk*, vil jeg altså ta tak i dette. Her skal jeg beskrive hvordan industrien på et relativt eksplisitt, umiddelbart og uttalt vis blir norsk, og hvordan den kan bli det gjennom mindre opplagte virkemidler. Jeg skal også foreslå hvordan den ble norsk *utenfor* materialet. Her er industriens *funksjon* i rollen som uttalt norsk viktig. I Sivles dikt er industrien til gangs for landet – og den er tydelig epokegjørende. Diktet er i seg selv et slags seiersrop for industriens ankomst. Slik er den også beskrevet som ny: Sivle refererer til tiden før industrien, og han formaner at «Lys og kraftig skal den bli, Norges unge industri!». Vi ser også at industrien handler om «kraft». Ikke bare skal den bli kraftig, men kraft er også dens virke og eksistensgrunnlag: den bruker av kraften i de norske landskapet. Og med dette får også ideen om industrien som *ny* et forbehold, for den kraften industrien forvalter er *forløst*, ikke skapt. Kraften er hentet ut. Og dette var starten på en stor og viktig prosess for Norge – og slutten på de magre tider. Nå kunne nordmennene «seierstrygge vor og landets velfærd bygge».

Det andre tema er *industrien i landskapet*. I Sivles dikt kan vi lese om elven som renner og fossen som skummer, om våren, og om landskapets tidløshet. Landet har malm, havre og sauer, og «fra dal til dal» sørger «flinke hænders travle rækker» for klær og brød. Kraften er også en tydelig del av landskapet. Norges sentrale plass i diktet gjør også dette landskapet tydelig nasjonalt. Og det er gammelt: fossen har holdt på i «vel titusen aar». Fremmede land omtales ikke som land, men som begripelig landskap: «strand». Og den endring og de muligheter som nå foreligger, og som kom med industrien, er å finne i landskapet.

Det tredje tema er *industrien i eventyret*. I Sivles dikt er eventyret representert av den notoriske eventyrer Esben Askeladd. Han spiller rollen som forløsende faktor i

industrialiseringen av Norge. Han forstod fossens røst, og mestret dermed å bruke den. Diktet setter oss inn i et eventyr, der Askeladden redder dagen og kongeriket, der fossen er besjelet og der slutten er lykkelig.

En analytisk trapp

De retoriske stedene hvert av disse emnene har i sitt repertoar er ikke strengt atskilt i materialet. De har mye til felles – også ut over deres nasjonale potens. De er tidvis overlappende, og til tider i et symbiotisk forhold til hverandre for hva angår argumentasjon. Dette kommer også frem i analysen. Analysen er strukturert etter disse tre emnene, som utgjør hvert sitt kapittel, men de bygger på hverandre og utgjør dermed en trapp. I den første delen vil jeg undersøke forskjellige måter industrien blir norsk på – både de helt umiddelbare og de mer middelbare. Her er jeg ikke like tematisk bundet, utover det *norske*. Denne delen vil også være noe grunnleggende nettopp fordi den forteller om den umiddelbare beskrivelsen av industrien som norsk – altså om den åpenbare ordbruken og behandlingen av industrien på denne tiden. I *landskapet* tar jeg med meg perspektiver fra første del, og beskriver hvordan industrien settes inn i landskapet gjennom retoriske steder. I *eventyret* tar jeg landskapet med videre og undersøker dette på en annen måte – eller, jeg går *dypere* inn i det. Hva finnes i landskapet? Analysen vil dermed ta form som en akkumulasjon, eller en oppbygning. Den reflekterer således den hermeneutiske spiral.

5. Norsk industri

Her skal jeg først si noe om hvorvidt industrien åpenbart beskrives som *norsk* og *ny*. Deretter skal jeg vise steder i materialet der dette opptrer – industrien som saga. Dette tar meg over til Rolfsens lesebok, som jeg skal diskutere som et eget retorisk sted. Dette igjen tar meg over på industriens plass i sosialiseringen – og dermed industriens ”status” i samfunnet. Så diskuterer jeg Sam Eyde, før jeg introduserer og analyserer industrien i *Den norske uge* og jubileumsutstillingen 1914. Jeg avslutter med å vise eksempler fra avismaterialet der norskhet er viktig valuta.

Norsk industri?

Det første jeg la merke til, og som er mest tilgjengelig for hva angår industriens nasjonalitet, er at den helt eksplisitt blir kalt norsk. Denne innsikten får man av Sivles dikt, men også i avisene – der jeg først lette etter svar på dette. Industrien ble altså på helt åpenbart vis skrevet inn i en nasjonal kontekst i årene etter 1905. Den ble kalt *norsk industri* og den hadde flere åpenbare nasjonale iscenesettelser. Eksempler er beskrivelser av industrien i artikler om *Den norske uge* og om grunnlovsjubileet 1914 – der industrien spilte en sentral plass, etter avismaterialet å dømme. I disse artiklene beskrives industrien som norsk, samtidig som at de viser til nasjonale iscenesettelser av industrien i samfunnet for øvrig – som *Den norske uge* og jubileumsutstillingen jo er. Dette skal jeg komme tilbake til. Det er ikke selvsagt at industrien bevisst tillegges nasjonal tilhørighet. Det er mye i vår verden som ikke har det. Kunst- og medieprofessor Terje Borgersen beskriver industri og industrialiseringen som et *globalt* og komplekst fenomen, hvis innhold og uttrykk blant annet egnet seg for en *internasjonal* symbolikk knyttet til for eksempel fagforeningsarbeid, sosialrealisme, yrkesstolthet og arbeidssolidaritet (2004:243). Dessuten var Norsk Hydro absolutt ikke norsk: Historiker

Ketil Gjørme Andersen, som har skrevet første bind av historien til Norsk Hydro – som beskrivende nok heter *Flaggskip i fremmed eie* – hevder at kun sju prosent av aksjene var i norske hender da selskapet ble etablert (2005:14). Svensker, tyskere og franskmenn var blant eierne. Gjørme hevder at begivenhetene knyttet til Norsk Hydro ble tolket innenfor nasjonale rammer (ibid.:131,142) og bekrefter altså det mitt avismateriale også tyder på. Det var mange nasjonale rammer å tolke industrien gjennom i tiden rundt 1905. Som jeg har beskrevet i kapittel 4 var nasjonen gjenstand for forhandling. Denne forhandlingen tok blant annet form i avisartikler der nasjonen var tema – og dette var synlig i min første, brede lesning av avisene. Den velkjente språkstriden er et eksempel. Dette var en diskusjon om målformen i norsk skriftspråk, som hadde nasjonen som overordnet og selvfølgelig ramme (da det handlet om norsk språk). Men den tok også tydelig form som en forhandling av hva Norge skulle være – man diskuterte på et vis norsk identitet (Neumann 2001:71-72). Denne viser at det var et godt klima for nasjonale referanser. Det var mange verktøy for nasjonalisering – som industrien og andre ting kunne settes i sammenheng med. *Den norske uge* og jubileumsutstillingen er også eksempler på dette. Den store diskusjonen om nasjonens selvstendighet og forhold til Sverige er enda ett.

Var industrien noe nytt?

I ettertid sier vi at storindustrien i 1905 var blant den første av sitt slag, og starten på noe nytt (Hagemann 2005:189; Alnæs 2000:24). Jeg har påpekt at industriens status som ny er interessant for meg fordi det kan sette situasjonen der industrien skal tolkes inn i det allerede etablerte på spissen. Det kan også sørge for en frodighet og variasjon i beskrivelsene, da industrien ikke er sementert inn i faste topoi. Men hvordan ser dette helt eksplisitt ut i materialet? Blir den på åpenbare vis diskutert som ny?

Nye virkemåter i nye miljø

Storindustrien som del av eller starten på noe nytt, som en ny norsk epoke, er det mange eksempler på i materialet. I avismaterialet kan man se formuleringer som «Ved at se paa Bedrifterne deroppe blir alle end gamle, borgerlige Maal endevendt» (Fredriksstads Tilskuer 14.09.1910) og tekster om mer konkrete endringer i Telemarksområdet: «Notodden hadde for fire aar sidan berre nokre hus. No er det ein by paa 5000 menneskje» (Nordre Bergenhus Folkeblad 21.11.1908). Også i Sivles dikt er nyheten tilstede: han snakker om «Norges unge industri», og beskriver Norge som tidligere fattig, nå rikt. At den var ny, og ble formidlet som

ny i materialet gjør at jeg kan bruke teoretiske verktøy som ivaretar innovasjoner eller ny 'input', for å belyse mekanismer. Medieviter Marshall McLuhan diskuterer ny teknologi – som industrien jo er – og argumenterer for at ny teknologi forsterker, akselererer eller i det hele tatt endrer allerede eksisterende prosesser (1987:7). Ved å forandre menneskenes virkemåter – eller «human functions» (ibid.) – skapes nye byer, nytt arbeid og ny fritid. Folkloristen Birgit Hertzberg Kaare kaller dette nye som McLuhan beskriver for «et helt nytt menneskelig miljø» (2002:100). Kaare påpeker at teknologi i det kulturhistoriske feltet gjerne diskuteres som det innovative i samspill med en kulturell kontinuitet: Teknologien, eller innovasjonen generelt, kommer inn i et landskap av «idéverdener, atferd, vaner og rutiner» (ibid.) og møter holdninger i henhold til dette. Terje Borgersen går mer spesifikt til verks og ser på visuelle fremstillinger av fabrikker, for å nærme seg hvordan det ble tolket:

I 1800-tallets bildekunst og i 1900-tallets bildemedier har fabrikkmotivet tematisert det moderne menneskets forhold til arbeid, makt, sosial klasse, maskinell masseproduksjon, effektivitet og rasjonell organisering. Man kan si at det var *refleksjonene over de endringene den moderne teknikken representerte*, som satte *Homo Fabula* i kontakt med industrikulturen. (2004:240. Min kursivering)

Borgersen beskriver *Homo Fabula* som det skapende mennesket som søker å forklare, formidle og forstå sine kulturelle omgivelser (ibid.). Industrien kan i følge Borgersen illustrere mye – men *Homo Fabula* satte den gjerne i sammenheng med *endring*. Bevisstheten om endringen er en tydelig tendens i mitt materiale. I det følgende skal jeg diskutere noen av disse.

Industrien som «Den nye norske Storindustri Saga»

I Flekkefjords Posten¹ i 1913 kan vi se en ganske tidstypisk nyhetssak om industrien i Telemark:

Norsk Hydro
Rjukan I og II
Fra en Utflugt til Vestfjorddalen
Det gik nylig gjennom Pressen en Meddelelse om, at Norsk Hydro-elektrisk Kvælstofaktieselskap har sikret sig 40 Millioner Francs til Utbygning av Rjukan II og til Anlægget av den projekterte Jernbane paa Østsiden av Nordsjø. Denne Meddelelse rummer en Del av den nye norske Storindustri Saga. (Flekkefjords Posten 01.07.1913)

Denne artikkelen beskriver både industrien som ny, og nasjonal. Her er industrien satt inn i et topoi med stor nasjonal potens: sagaen. Den er, tross bevisstheten om fremmed kapital, verdig en saga – og konstituerer en ny sagatid. Som saga blir industrien med en gang skrevet inn i norsk historie. For nordmannen er sagatiden nettopp en benevnelse på en historisk tid, og den

---

¹ Sic. Flekkefjords Posten med særskriving.

har generelt sterke historiske konnotasjoner. Sagatiden var før, og den beskriver en epoke i norsk historie vi ikke lenger er i. Her settes industrien altså inn i norsk historie uten å verken måtte bestå tidens prøvelser eller ha en formell status som norsk. Og som historie får industriens relevans for samtiden en ny dimensjon: ikke bare var den viktig på grunn av de livsmidler den kunne skape der og da, den var også viktig fordi den var en del av norsk historie. Norsk historie var blant det som skulle formidles i datidens nasjonale prosjekt – og sagatiden var igjen blant dette historiske godset (B. Hodne 2008:70). At industrien kalles en sagatid i det hele tatt kan også forstås som et symptom en tidsånd – sagatiden var en tilgjengelig nasjonal referanse. Artikkelen er også et eksempel på industrien som nytt innslag, og historien som finner sted. Store endringer kan gjøre historien umiddelbart tilgjengelig for folk som opplever dem. I ettertid er det på et vis endringer, eller «skjellsettende hendelser» som konstituerer historie (Sandmo 2011:318). Hendelser beskrives i en rekke av andre hendelser, der det som er felles er at de var utslagsgivende for eller konsekvens av ett eller annet av en viss betydning. Så, når store endringer skjer i samfunnet kan man oppleve at *historien finner sted*, rett foran øyene ens. Dette kan inspirere til at man skriver historie i ”real time” – man beskriver historien forløpende, før man vet noe resultat eller slutt.

Historiker Erling Sandmo hevder at de historiske epokene skal yte som fortolkningsrammer for historien (2011:326). Periodene forfekter en idé om at hendelser eller kulturprodukter fra en tid har noe til felles, og at dette som er felles, er en gunstig tolkningsramme for å forstå de enkelte sakene. Slik sett blir periodene også ekskluderende, fordi det som ikke bærer det ’tidstypiske’ blir utelatt fra historien (ibid.:328). Men de kan også skape en viss kontinuitet, fordi alt fra den gitte epoken kan tillegges egenskapene epoken har. I artikkelen over er epoken en merkelapp på industrien i seg selv, heller enn en erklæring av en overordnet tidsånd som vil ekskludere alt som ikke er industri: Som vi ser erklæres industrien som en *egen saga* – Norsk Storindustri saga. Artikkelen gjenspeiler altså en tid der prosjektene er mange og favner bredt, som på et vis kan romme mange sagaer: språkstrid, venstrebevegelse, nasjonaløkonomisk politikk, infrastruktur, nasjonalisering og polferd. Erklæringen av industrien som sagatid tok industrien inn i varmen blant datidens viktige prosjekter, og erkjente den som et viktig fenomen i tiden som man ikke kunne overse. Og når industrien erklæres verdig en sagatid er det også en lovprisning av industrien. Nordmenn var (og er) stolte av denne tiden, og *sagatid* har dermed en viss normativ ladning. Den epokegjørende egenskapen sagatiden har, altså den opplevde tendensen som gjør det meningsfullt å kalle den for en *tid*, er dens store bragder i krig, diplomati og litteratur. Og man samlet Norge til et rike

– slik som i 1905. I sagatiden utrettet man store ting som ble husket i ettertiden. Det er dette ettermålet og disse bragdene sagatiden som epoke konnoterer i det daglige språk. Sagatiden som topos fordrer en bragd – og artikkelen argumenterer for at industrien er denne bragden. Sagatiden som norsk topos gjør industrien til stor bragd i norsk historie.

Industriens status som sagatid kan konnotere nasjonal *selvstendighet* for den som kjenner historien om Harald Hårfagre. Men Norsk Hydros etablering i 1905, som sammenfalt med unionsoppløsningen, kan nok være en enda mer tilgjengelig referanse for industriens tilknytning til selvstendigheten. Her kan industrien helt konkret ta del av en *opprydning*, der noe går fra feil til riktig: Det store fokus man tilla nasjonen i 1905, og den virksomheten som foregikk for å forsvare en selvstendighet, tegnet et bilde av et selvstendig Norge som del av en 'riktig' verdensorden. Nordmannens lovprisning av sagatiden og Harald Hårfagre tegner det samme bildet: det var rett, rimelig og riktig at nasjonen skulle samles til 'Norge', og de kriger og det leven som foregikk var nødvendig og karakterbyggende. Ideen om 1814 som slutten på en 400-årsnatt tilsier det samme – det var noe mørkt og feil med at Norge ikke hadde egen grunnlov. Når industrien følger selvstendigheten på denne måten setter den seg på rett side av opprydningen, og blir del av *slik det skal være*. Og den er altså ikke bare riktig, den er betydningsfull: «den nye, norske Storindustris Saga».

Storindustrien som emne i sosialiseringen

Som jeg har nevnt, blir industrien viktig og relevant del av samfunnet når den erklæres som sagatid eller del av norsk historie. En sak som støtter påstanden, er industriens plass i Nordahl Rolfsens lesebok. I det følgende skal jeg diskutere denne leseboken som tilbyder av et strukturelt sted – som får frem visse aspekter med industrien, og som gir den nasjonalitet. Jeg skal først diskutere den strukturelle modellen, og hvilke føringer den setter på beskrivelsen. Så skal jeg utdype en av disse – nemlig det tydelige menneskelige aspektet – og si noe om hvordan det arter seg i materialet for øvrig.

Nordahl Rolfsens lesebok

Hvorfor er Rolfsens lesebok relevant? Hva kan den si noe om? Rolfsens lesebok kan gi en god innsikt i tidsånden: Bjarne Hodne hevder at nasjonaliseringen av befolkningen nådde sitt «pedagogiske høydepunkt» med denne boken (2008:96). Den ble trykket i 6 millioner eksemplarer i løpet av sin virketid (ibid.:95) fra 1892 til cirka 1960, og var et sentralt leseverk

for flere generasjoner. Skal vi tro Hodne finnes det til og med legender om den: «Det sies at bortsett fra Bibelen hadde ingen bok så stor utbredelse i det norske folk som Rolfsens lesebøker» (ibid.). Historiker Anne-Lise Seip hevder at leseboken var blant det som ga tidskoloritt til kulturnasjonalismen (1998:108), og med dens nasjonale agenda og horisont kan den være et godt bilde på hva som ble ansett som viktig. Når norske barn skulle sosialiseres inn i det norske samfunn skulle de lese om storindustrien i Telemark. I Nordahl Rolfsens lesebok fra 1912 får vi se både sagaenes og industriens relevans for tiden svart på hvitt. Etter gjengivelsen av et dikt som angivelig ble lest av Bjørnstjerne Bjørnson i begravelsen til stortingsmann Ueland, med strofene «Fra vinternattens gysning/ han festlig ledtes ind/ til sagahallens lysning/ mot høvdingbænkens trin» (1912:257) kommer vi til kapittelet «Norsk kjæmpeindustri. I automobil.» (ibid.). Her er industrien i Rjukanstrengen viet 9 sider, skrevet av forfatter og prest Jonas Dahl (ibid.:257-266). Dette kapitlet utgjør en del av det Rolfsen i sitt forord beskriver som «arbeidets saga» (ibid.:3).

I vurderingen av hvordan industrien ble plassert i det norske landskapet her, må boken som medium undersøkes. Innholdsfortegnelsen kan gi en forståelse av dette (ibid.:4-6): Boken innledes med «Norske digtere. Henrik Wergeland», før kapitlet «Digte av Henrik Wergeland». Deretter «Digte av Bjørnstjerne Bjørnson» før «Arbeidets helter» som blant annet handler om den mekaniske symaskinens oppfinner, amerikaneren Elias Howe. Så kommer «Alvor og skjemt», med noen pedagogiske tekster som *Fusker du?* og *Fante-Nils* av Per Sivle. I den følgende «Blade av naturens bok» får vi vite litt om elektrisiteten og telegrafene, og om «en hær av millioner og om ham som overvandt dem» – en fortelling om Pasteur som oppfant pasteuriseringen, og dermed drepte bakterie-hæren. Deretter kommer det desidert lengste kapitlet «Norsk natur og folkeliv»: her får vi hovedsakelig skjønnlitterære tekster, som *Gamle Mor* av Aasmund Vinje, *Blomen* av Arne Garborg og *Ingerid Sletten* av Bjørnstjerne Bjørnson. Og om norske folkeviser, fotografier av norske fjell og fortellinger om Eidsvollsmenn. Deretter kommer «Norge i arbeide: landbruk og industri, kirke og stat, kunst og videnskap» før «Religiøse digte». Boken avsluttes med «Blade av verdenshistorien». Hovedfokus er helt tydelig på norske, litterære verk av det vi i dag kan kalle norske bautaer, som Wergeland, Bjørnson, Garborg og Vinje. Tekstene følger gjerne forfatterens biografi. For eksempel er det et kapittel som heter «Wergeland gifter sig. Med billede» (ibid.:9). Rolfsens lesebok ble gitt ut i mangfoldige utgaver, med mange variasjoner. I lærer og lesebokredaktør Sverre Sletvolds 23-siders gjennomgang av de forskjellige bind og disses utgaver og

revisjoner kommer det ikke frem akkurat hvor mange det er² (1971:129-152), men det er tydelig at Rolfsen etablerte en form og et innhold som ble normgivende både i og noe etter bokens brukstid. Denne var etablert innen leseboken fra 1912 kom ut (ibid.:152). Vi kan dermed snakke om leseboken som et topos, et *strukturelt* retorisk sted – der det vi kan kalle bokens 'sjangerkonvensjoner' er det som virker på industrien. En tydelig sjangerkonvensjon for Rolfsens lesebok for folkeskolen, eller et kjennetegn ved dette strukturelle topoi er at det beskriver saker som anses relevante og aktuelle i skolen, og dermed sosialiseringen. Bokens funksjon som helt konkret verktøy i sosialiseringen – altså skolen – beviser dette. Slik blir bokens innhold per definisjon viktig: boken skal sosialisere barn til å bli gode, opplyste borgere med innsikt i det som betyr noe. Samtidig konstituerer boken hva som er viktig. Det som beskrives i Rolfsens bok blir dermed stemplet som relevant simpelthen bare ved å være i boken. Det er også gjennom dette sosialiseringsaspektet boken får sin nasjonale ramme, som er en annen type 'sjangerkonvensjon' ved denne boken som topikk. En sosialisering fordrer jo en viss gruppe mennesker med visse sosiale konvensjoner barn skal sosialiseres inn i, og i dette tilfellet er denne gruppen nordmenn, og rammen er dermed Norge. Slik er boken en beskrivelse, eller organisering av saker som er viktige i det norske samfunn – og den yter altså som et strukturelt topos som på et vis representerer, eller er et bilde på Norge. Når industrien tar plass mellom denne bokens permer blir den kulturelt relevant for Norge.

Så – hvordan er det retoriske innholdsmessige i denne boken? Hvordan beskriver den industrien? Teksten er ganske lang, så her gjengir jeg innledningen og en liten bit om Notodden:

En dag i vinter som det var 15 graders kulde, ringer ingeniør Kloumann, en av direktør Eydes udmerkede medarbeidere, i telefonen: «Vil De være med til Rjukan?» - «Ja.» — «Har De ulvepels og storstøvler?» — «Ja. — «Jeg kommer med automobilen klokken halv fire.» — «Velkommen!» —

Aa jo — jeg kom nok op at kjøre. Vi sat paa bukken; for min vert tok chaufførens plads. Han maatte nøie sig med at sitte bak i kalesjen og tute, saa folk kune høre hvad det var for nogen oberster som kom, og ta vare baade paa sig selv og hestene sine.

Snelandskapet lyste i det deiligste maaneskon. Og vi fór som en ving gjennom Bærum Asker og Lier og strøk kl. 5 tvers gjennom Drammen. Kl. 6 var vi paa Ekerskogen ved Kongsberg, — men der var det saa haalket og glat at hjulene stundom fór rundt paa samme flekken, og stundom drev efter siden, saa vi uavladelig maatte braastanse og var glad vi ikke gik paa hodet utofor veien. (...)

Notodden

Hvem har tændt disse blus? Hvem har gjort Notodden til en by? Hvem har pludselig stampet denne byen op av jorden? Fossene, kunde vi sige, Svelgfossen og Rjukanfossen. Men de har jo i aartusener stampet forgjæves. Nei, vandkraften alene har ikke magtet

---

² Før 1912, året den utgaven jeg ser på er utgitt, er det i hvert fall produsert 5 bind, der hvert bind har mellom 1 og ca. 3 utgaver, og disse har igjen mellom 1 og 3 revisjoner. Det er også forskjellige utgaver på landsmål og riksmål og for land og by.

det. Det maatte være noget at bruke kraften til. det blev hentet fra luften. (...) Norges-salpeteren kaldes den. Det navn har den faat fordi det er norske mænd som har fundet ut hvorledes man skal gaa frem. *Kristian Birkeland* og *Samuel Eyde* har æren av det. (Dahl i Rolfen 1912:257-259)

Etter dette følger en beskrivelse av hvordan ingeniørene arbeidet på veien mot Norges-salpeteren. Beskrivelsen er ikke hovedsakelig teknisk – fortellingen preges mer av menneskelig handling, som «Straks la de planer op, de to. Næste morgen kl. 9 var professoren nede paa Eydes kontor...» (ibid.:260). Her tar industrien hovedsakelig del i en fortelling som begynner med en automobiltur til Notodden. Vi er med hele veien, og fortellingen har dialog og litterære virkemidler som skildringen «Snelandskapet lyste i det deiligste maaneskin.» (ibid.:258). Det er også tydelige enkeltpersoner – det menneskelige aspektet ved industrien er det viktigste. Fokus på menneskene, både gjennom helt eksplisitte angivelser av navn og gjennom fortellinger der menneskelig handling er tema, er begge typiske trekk ved leseboken som strukturelt sted. Boken beskriver store, kjente menn med store bragder. Bragden er også tydelig i industribeskrivelsen. Her pekes Sam Eyde og Kristian Birkeland ut som helter, og industrien som en menneskelig utrettelse: Rjukan er «tugtet til arbeide av *menneskehaand*» (ibid.:265. Min kursivering). Den er et resultat av arbeid og menneskets tålmodighet – det vanskelige arbeidet mot den endelige Norges-salpeteren er i grunn det fortellingen handler om. Og bragden – altså industrien – er absolutt på linje med, om ikke større enn, andre nasjonale bragder: vi kan lese om tårnhuset på Saaheim at «Det er nok ikke smaating. Du kan makelig ta hele slottet vort og putte den indi.» (ibid.:264). Leseboken tar Sam Eyde og Kristian Birkeland inn i det gode selskap, sammen med nasjonalkulturens store produsenter. Industrien er betydningsfull og beundringsverdig, som Ibsens skuespill eller Eidsvollsmennenes grunnlov. Boken er et strukturelt sted, hvis sjangerkonvensjoner besvarer spørsmålet om hvorfor er industrien med: Jo, fordi det er en stor bragd med betydning for nordmenn. Leseboken viser altså både *at* industrien er viktig, og *hvorfor* den er viktig. Her er for øvrig også noe av det *latente* i det retoriske stedet tydelig: boken trenger ikke eksplisitt si hvorfor industrien skal beskrives. Bokens autoritet innen utvelgelsen av hva som er viktig er argument i seg selv. Denne bokens fokus på industrien som *menneskelig* bragd, og dens fokus på enkeltmenn – Eyde og Birkeland – er typisk for tidsånden, skal vi tro materialet. Det er tendenser som helt tydelig går igjen.

Sam Eyde – industriens mann

Jeg har argumentert for et menneskelig aspekt og et fokus på menneskelige bragder i Rolfsens lesebok. Her er Kristian Birkeland og Sam Eyde del av industriens topoi. Jeg skal vise mekanismer knyttet til dette senere – men først skal jeg si litt om særlig Eydes posisjon i industribeskrivelsene i avismaterialet. Jeg skal argumentere for at Eyde, med stor kraft, *representerer* industrien når han opptrer i dette materialet. Dette er for å legge grunnlag for argumentasjoner jeg skal komme med senere, og det vil selvfølgelig også gi leser innsikt i materialet. Fokus på person – særlig på Eyde – er tydelig i avisartiklene. Han har et overveldende overtak på Birkeland for hva angår oppmerksomhet³. Dette, i tillegg til det faktum at han har en slags karisma og frodighet der han selv uttaler seg om industrien i avisene, gjør at jeg fokuserer på ham i denne masteroppgaven.

I lesningen av avismaterialet er det tydelig at Eyde er kjendis. Han er også svært knyttet til industrien. Da jeg leste gjennom store mengder aviser, under innsamlingen mitt avismateriale, brukte jeg blant annet *Eyde* som søkeord – og under lesningen av det som da dukket opp, slo det meg at nesten alle artiklene jeg leste gjennom handlet om industri. Han var nærmest uløselig tilknyttet industrien. Dette fremsto kanskje tydelig for meg fordi jeg selv lever i en tid der kjendiser opptrer i sammenheng med mye rart, og der man dermed av og til glemmer hvorfor de opprinnelig ble kjente. I 1905 kunne kjendisen kanskje fokusere mer på det de anså som interessant – og fortsatt så spalteplass og inntjening. Eyde gjorde i hvert fall det. Han var kanskje aller mest opptatt av industriens PR, og brukte en hver anledning han kunne til å snakke om den. Og storindustrien var et kjempfenomen – så det er ikke så rart at den var synlig.

Eyde er også selvsagt svært tilstede i artiklene jeg endte opp med. Her skal jeg vise noen typiske trekk. For det første beskrives han som en som har makt over industrien: «Thi selv efterat alle de Vandfald og Stryg, som Birkeland og Eyde raader over» (Asker og Bærums Budstikke 19.12.1906) og «Store, mægtige bygninger reiser sig paa den almægtige kong Eides bud: »Bliv«.» (Bratsberg-Demokraten 05.07.1909). I Flekkefjords Posten beskrives til og med industrien som Eydsk: «En korrespondent meddeler Teledølen at der ved Eydeske Rjukanfosanlæg fortiden udfoldes en svær og travl Virksomhed» (Flekkefjords Posten

---

³ At Birkeland var noe tilbaketrukket er det mange som har bemerket seg. I den lange redegjørelsen av Norsk Hydros historie på Norsk Hydros hjemmeside lyder en av overskriftene: «1910: Men hvor tok professor Birkeland veien?» (Hydro.com 2016b) Eyde var leder av Norsk Hydro og en mye synligere karakter, på godt og vondt (Andersen 2005:160-162).

11.02.1908). Og Eyde har også eierskap: «... Eller bønderne som fær taka det etter som det høver med Eydekonsortiet sin pung og humør» (Nordre Bergenhus Folkeblad 20.09.1909) og «den jord som er tilført ny kraft ved Eydes storverk» (Rolfsen 1912:253). Her er Eyde opphavsmann og sentral figur som ansvarliggjøres for hva angår utbyggingene i Rjukan. Eyde selv viser også et stort fokus på industriens sak – han er bekymret for distraksjoner. I en tale i *Den norske uge* (mer om den senere) ønsker han «Mer arbeide og mindre ”politik”» som det formuleres i overskriften (Aftenposten morgen 11.06.1914). Her oppfordrer Eyde:

Saa maa vi slutte os sammen. Absolut upolitisk. Jeg har med mit eget livsverk for øie bevist, at landet kan bygges, vort næringsliv kan fremmes, og vort folk kan skabes gunstige livsvilkaar uden politisk assistance. Vi maa afholde os fra et altfor sterkt reformatorisk arbeide.

Vort nærlingsliv maa ikke blive som et aktieselskab, hvor direktionens medlemmer stadig sidder om det grønne bord og laver love og atter love, men glemmer bedriften selv. (...) Vor tid, vore evner og vor arbejdskraft maa vi i høiere grad bruge til fremme af vor dagelige gjerning (ibid.)

Her er det mye man kunne tatt tak i – men poenget er Eydes ønske om arbeidsro for industrien – uten distraksjoner i form av arbeidssak, boligpolitikk, streik og fagforening. Nå er det industrien som skal få gode vekstvilkår – ikke alt mulig annet.

På bakgrunn av dette vil jeg argumentere for at Eyde er tilknyttet industrien på et slikt vis at beskrivelser av Eyde vil sette industrien i et gitt lys – og omvendt. Jeg argumenterer altså for at industrien kan påvirkes av beskrivelser av Eyde, og for at Eyde kan være et nærliggende topoi for industrien. Han kan også være representant for eller ansvarlig for industrien. Dette kommer det eksempler på i det følgende – der Eyde er tilstedeværende i mange nasjonale sammenhenger. Et eksempel er *Den norske uge*.

Industrien i *Den norske uge* og jubileumsutstillingen 1914

Da jeg argumenterte for at det fantes flere potente, nasjonale fora eller rammer på denne tiden, var det blant annet med tanke på *Den norske uge* og jubileumsutstillingen på Frogner i 1914. I det følgende vil jeg diskutere noen avisartikler der industrien beskrives i lys av disse arrangementene. Jeg vil også diskutere industriens opptreden i arrangementene for øvrig. *Den norske uge* var et seminar, med en rekke foredrag om norske varer og norsk industri. Det var et arrangement som skulle rette oppmerksomheten mot viktigheten av norsk næringsliv. Jubileumsutstillingen var større og favnet bredere. Dette var en kjempeutstilling på Frogner i Oslo, med hovedseter i Frognerparken og på Skarpsno. Den varte sommerhalvåret 1914. Nasjonen var viktig anliggende for begge disse arrangementene, og de er dermed gode

eksempler på steder der nasjonal kapital sirkulerte. I disse fora skulle nasjonen fremstilles og snakkes om, og de fikk mye oppmerksomhet. Arrangementene ble mye omtalt i avisene – det var nettopp disse som var min inngang til dem. Arrangementene var svært synlige her. De hadde mye spalteplass med store overskrifter og bilder. I avismaterialet er det tydelig at disse arrangementene var steder der nasjonen og industrien møttes og kunne dra veksel på hverandre.

Industriens tilstedeværelse i *Den norske uge* og jubileumsutstillingen

Før jeg viser avisartiklene som beskriver industrien i dette henseendet skal jeg si litt om hvordan industrien var relevant for disse arrangementene. Det vil si, jeg skal argumentere for at den var det. Hvordan sier de noe om industrien? For det første var industri og næringsliv pådriver og arrangør for begge to. De kan altså forstås som industriens og næringslivets oppfatninger av det sakene som ble aktualisert her. I gjennomføringen og utformingen av arrangementene var industrien synlig. Et viktig anliggende for jubileumsutstillingen var å vise frem norske varer – det ble for eksempel stilt ut hermetikk. Sammen med en rekke foredrag om og bilder av norske fabrikker, hermetisering og industri generelt ble det skapt en kontekst der norske varer skulle løftes frem som resultat av dette – og nordmenn skulle bli kjent med varene ved å lære om disses tilvirkning rundt om i landet. Hermetikkboksen – for eksempel – ble på dette vis et resultat av og en representant norsk industri, og fra publikums side var de en forbruksvare som støttet denne industrien. Industrien ble også tydelig av arrangementenes uttalte perspektiver, og av hvem som fremførte dem. Sam Eyde, som jeg jo har argumentert for at representerer industrien i stor grad, var en tydelig stemme i *Den norske uge* – en stemme som også snakket om industri, i store taler. Statsminister Gunnar Knudsens åpningstale i Universitetets aula hadde samme tematikk – og forklarer dessuten eksplisitt industrien som arrangementets mål (kommer). *Den norske uge* og jubileumsutstillingen er altså begge norske fora, der industrien opptrer og beskrives på ett eller annet vis. De tilbyr industrien nasjonale topoi. Nå skal jeg gå nærmere inn på disse – i en beskrivelse av arrangementene og noen perspektiver som der ble forfektet.

Den norske uge

Den norske uge ble arrangert av Den norske handelsstands fællesforening og Den norske fællesforening av haandverk (Aftenposten aften 08.06.1914). Både kongen og dronningen kom på åpningen 7. juni, sammen med eliten fra næringsliv og academia, og den fikk stort oppslag på førstesiden av Aftenpostens aftenutgave 8. juni 1914. På første siden kan vi se en

lang artikkel, med bilde av kongefamilien blant andre som deltok på åpningen. Her kan vi lese statsminister Gunnar Knudsens åpningstale:

(...) Hvis der endnu er nogen, som ikke fuldt har forstaaet, hvad den norske uge egentlig er for noget, og hvad den tilsigter, saa haaber jeg, at inden denne uge er til ende, vil alle have den fulde forstaaelse og den vaagne interesse. Den norske uge tilsigter at vække sansen for i saa stor udstrækning som mulig at foretrække norsk produktion fremfor udenlandsk, naar den bydes ligesaa god og lige saa billig. Mer forlanges ikke. Alt man venter er god vilhe og den omtanke som skal til, naar noget skal anskaffes — at en da spørger sig selv : Kan jeg nu faa dette af norsk tilvirkning, og at undersøger og sikrer sig, at det en faar, ogsaa virkelig er norsk arbeide. (...)

...og naar ”den norske uge” begynder netop idag, saa har det sine naturlige aarsager. 1914 vækker mange minder og 7de juni ikke mindre. Men den nationale aand, som bevæger vort folk i denne mindeaar, maa ogsaa komme det norske næringsliv tilgode. Politisk uafhængighed er ikke nok for et land. Det maa ogsaa arbeide for at blive økonomisk uafhængig. Det er en dyb og inderlig fædrelandskjærlighed i det at bevare mest mulig af det, vi giver ud for at tilfredsstille livets behov — bevare det for vort eget folks virksomhed. Det er fædrelandskjærligheden sat i system ligeoverfor, alle mennesker indenfor samme landegrænse. (...)

Det er altsaa af den største interesse for os at samle os om den industri, som arbeider for det norske marked, for den bringer os de største fordele. Naar det for eksempel viser sig, at vi importerer toilette- og beklædningsgjenstande for 57 millioner, uld- og bomuldsvarer for 35, saa siger det sig selv, at meget af dette kan vi faa fra norske bedrifter. Vor norske textilindustri producerer for 84 millioner — saa den har meget at byde.

Men vor norske industri har adskillige vanskeligheder at kjæmpe med, som netop skulde bringe alle nordmænd til at skjænke den en større andel af sin sympathi. En industri med et større og mer tætbeholdt marked end vort har lettere for at kaste sig over specialiteter og opøve specialister blant ingeniører og arbeidere. (...)

Netop derfor bør vi søge vort eget lands produktion, saa bedrifterne kan faa større omsætning og derigjennem producere billigere.

$\frac{3}{4}$ million nordmænd er vandret ud, fordi Norge ikke havde plads til dem. Det heder jo, at norrønafolket vil fare og føre kraft til andre. Men i virkeligheden har vi god bruk for kraften her hjemme. Og et af midlerne til at skaffe plads og brug for alle evner er at bruke norsk tilvirkning. (...) Nationalfølelsen må virke i det daglige liv. Naar du skal assurere: gaa til et norsk selskab. Da bliver kapitalen i landet. (...)

Saaapas maa vi kunne love hverandre. Og da vil vi snart med større ret kunne sige med vor store digter: Norge, Norge du er vort — du er fremtidens land.

Konsul Axel Pettersen takkede for det interessante, varmhjertede og overbevisende foredrag og meddelte, at dette af centralkomiteen vilde blive sendt ud over det hele land til aviser, foreninger, alle skoler osv.

Saa traadte studentersangerne frem og sang under direktør Guldbergs ledelse vakker og kraftig tre vers av ”Ja, vi elsker dette landet”.

Statsministeren udbragte et ”Leve vort kjære fædreland, alt som er norsk”. (Kraftige hurraer). (Aftenposten aften 08.06.1914)

Dette er kun en liten del av artikkelen – men her ser vi industrien opptre. For øvrig handler talen om norsk industri og næringslivs utvikling og status, med oppramsing av tall i beskrivelser av landets import og eksport, industri, produksjon, arbeidsmarked og forbruk.

Selvstendighetens topos

I Knudsens tale får vi vite hva den norske uken «er for noget, og hva den tilsigter». Vi kan lese at den skal vekke sansen for norsk produksjon, fremfor utenlandsk. Litt lenger ned får vi vite grunnen: et land kan ikke nøye seg med *politisk* uavhengighet, det må også ha *økonomisk* uavhengighet. Gjennom dette erklærer *Den norske uge* Norge som anliggende, og viser hva som er målet for arrangementet, og for Norge. Landets ve og vel, og eksistens i det hele tatt, er viktig for denne uken. I talens avslutning ser vi at *Den norske uge* også forfekter en sentimental tilknytning til landet: her får vi *Ja, vi elsker* og Knudsen oppfordrer: «Leve vort kjære fædreland, alt som er norsk». Uken bruker altså på et vis Norges selvstendighet som topos: og her blir uken – som forfekter norske varer – viktig, fordi varehandel kan bidra i selvstendigheten. Industrien tar også plass i dette nasjonale selvstendighetens topos. Knudsen og *Den norske uge* er opptatt av norske varer, men industriens tilstedeværelse er likevel helt tydelig: som jeg har nevnt representerer varene industri. En annen sak som setter industrien rett inn i dette prosjektet er et av Knudsens hovedmål med disse norske varene: *sysselsetting*. I sin beskrivelse av norske varer bruker han begrep som peker på sysselsetting, og tydelig

Bilde 12: Forsiden, Aftenpostens aftenutgave 8. juni 1914. Stor stas – så store bilder forekommer ikke ofte i avisene på denne tiden. Bildet viser kongefamilien i front. (nasjonalbiblioteket.no)

industrien: han sier «at foretrekke norsk *produktion*», «norsk *tilvirkning*» og «norsk *arbeide*» (mine kursiveringer) heller enn kun norske produkter og varer. «Industri» er også brukt i Knudsens argumentasjoner hele veien.

Hva skjer med industrien i den nasjonale selvstendighetens retoriske sted? 'Selvstendighet' er et ladet ord med mye premisser og forbehold. Man kan ikke simpelthen kalle alt mulig selvstendig. I dette retoriske stedet beskrives industrien som svaret på *hva som kan bidra i nasjonens selvstendighet* – og det er, som vi også ser helt umiddelbart i Knudsens tale, et heldig sted for industrien. Industrien er en *løsning*. Talens nasjonale agenda og referanser virker på industrien også på andre måter. Talen er en kraftig påstand om at industrien er en del av det nye, selvstendige Norge. *Den norske uge* arrangeres i jubileumsåret for den norske grunnloven fra 1814, og på den samme dato – 7. juni – som Stortinget vedtok selvstendigheten fra Sverige, 9 år tidligere. Knudsen setter altså industrien inn i Norges historie, slik som Rolfsen gjør i sin lesebok – men her er det ikke *bragden*, men *selvstendigheten* som er avgjørende argument for industriens plass. Industrien var i leseboken fordi den var stor bragd i Norge – og den er i *Den norske uge* fordi den skaper norsk selvstendighet. Her er industrien løsning på selvstendigheten: den gjør at man simpelthen kan kjøpe norske varer, og bidra i selvstendigheten således. Og gjennom vareproduksjon er den også løsning på noe annet: Knudsen foreslår at kjøp av norske varer er «fædrelandskjærligheden sat i system» – så han tilbyr en enkel og tilgjengelig måte å *utøve* fedrelandskjærlighet på, i en tid der dette var høyt i kurs. Knudsen tilbyr en operasjonalisering av fedrelandskjærlighet, noe det muligens var behov for, da det jo er en aktivitet hvis gjennomføring ikke er helt innlysende. En 'systematisk' fedrelandskjærlighet kan også virke betryggende, når nasjonen er i en utprøvende, usikker og tidlig fase av selvstendigheten. Filosof og sosiolog Jürgen Habermas beskriver *systemet* i en sammenligning med det kommunikative, og hevder at der det kommunikative ivaretar det subjektive, vil systemet behandle det rasjonelle og instrumentelle (1987). Systemet er nettopp en type rasjonell organisering av målrettet handling. I en tid der språkstrid og politiske fronter er stor del av forhandlingen om nasjonen (Hodne 2008), og der verdenskrigens emning skaper usikkerhet, kan industrien, med det systemet den tilbyr, være et appellerende 'anker' for selvstendigheten. Den er fjernet fra subjektivitet, meninger, synsing og uenigheter. Man skulle simpelthen handle norske varer – så ville systemet gjøre sitt. Denne type fedrelandskjærlighet – altså den 'systematiske' – kan dessuten være nærliggende for industrien å ta, da *system* klinger godt med *industri*.

Den 10. juni var det Sam Eydes tur på talerstolen. Hans foredrag fylte store konsertsal, og ble viet en halv side i Aftenpostens morgenutgave dagen etter. Eyde viser til Knudsens fokus på norske varer, og snakker om hva norsk industri og næringsliv trenger.

[Eyde:] Lad os saa en gang for alle tage livet av den dumme anskuelse, at ikke menneskene kan have lige idelle maal, lige ædle tanker og lige megen hjertevarme, fordi at deres arbeide resulterer i et praktisk formaal og de selv derved opnaar fordele. Naar tiden kommer, at ræsonnementet hører op, og vi alle kun har at følge én stemme og ét maal : at beskytte fædrelandets sikkerhed, da vil man faa se, at nærlingslivets mænd vil vide at væрге sit land i farens stund lige saa varmt og opofrende, som de har forstaaet at bygge det i fredens dage.

[Redaksjonen:] Foredraget afbrødes jevnlig af bifald, særlig hvor lysbillederne af Notodden og Rjukan traadte frem og fortalte om de skabte storverker.

(...) Da bifaldet efter den patriotiske slutning, som grep forsamlingen sterkt, havde lagt sig, spillede musikken »Jeg vil væрге mit land« som forsamlingen paahørte staaende.

Konsul Axel Pettersen takkede for foredraget. Paa udstillingen glæder vi os over de resultater, vi ser af norsk arbeide. Disse resultater er ikke kommet af sig selv, de er frugter af norske mænds intelligens, foretagsomhed og flid, og i første række blant disse mænd staar Eyde. (Langvarigt bifald).

Generaldirektør Eyde: Lad dette aar ikke bare blive et mindernes aar, men et aar, hvori vi lover i gjerning at vise hvad vi saa ofte synger, at vi elsker dette landet.

Musikken spillede derefter »Ja, vi elsker«, forsamlingen reiste sig og generaldirektør Eyde udbragte til slut et hurra for at »bygge landet«. (Nifoldigt hurra og kraftig applaus). (Aftenposten morgen 11.06.1914)

Her ser vi hvilke dimensjoner den sentimentale hyllingen av Norge tok, og hvor uttalt nasjonalt *Den norske uges* perspektiv var. I denne artikkelen kan vi også se industrien i den nasjonale selvstendighets topos, men her er dens rolle som Eydes prosjekt tydeligere. Eyde blir på et vis aktøren i det hele, og industrien er hans instrument. Eydes tale er delvis et svar på de urolighetene som har vært knyttet til ham selv og industrien på Rjukan: Det har vært splid mellom forskjellige interessegrupper, som norske og svenske arbeidere, den politiske venstrebevegelsen, Sam Eyde selv og Norsk Hydros ledelse. Her ser Eyde fremover, til en tid der spliden er over og der det hersker en enighet om at fedrelandets sikkerhet er felles mål. Vi kan se på redaksjonens uttalte lovprisning av industrien i Notodden og på Rjukan, der anleggene kalles «skabte storverker», at industrien er blant det i næringslivet som skal «væрге» Norge. Industrien spiller altså rolle som løsning også her. Og tydelig er også industrien som næringslivets – eller Eydes prosjekt. Her er det altså ikke snakk om noe system, som det var i Knudsens tale: dette perspektivet ivaretar subjektet. Konsul Axel Pettersen priser Eyde ved å erklære ham som først i rekken av de menn som har sørget for norsk arbeide. Her løftes Eyde frem som ypperste eksempel på norsk intelligens, foretagsomhet og flid. Eyde er katalysator og et eksempel til etterfølgelse. Eyde viser selv sin rolle som en handlingens mann: han oppfordrer til at 1914 ikke kun skal være historisk svermeri, eller et «mindernes aar», men også et år der man i gjerning skal «vise hvad vi saa ofte synger, at vi elsker dette landet». Igjen er Eyde den pragmatiske, handlende mann – i en

tid der nasjonen er gjenstand for mye prat. Han ønsker å verge landet, og skape alibi for nasjonen – i en tid der *historiens* bragder gjerne yter denne tjenesten. Industrien er Eydes endelige løsning på problemet. Hans oppgjør med historisk svermeri er også en kontrast til Knudsens perspektiv: han henviser både til 1814 og 1905.

Jubileumsutstillingen 1914

Jubileumsutstillingen var også svært synlig i avismaterialet. Den hadde for eksempel en egen avis, som stadig dukket opp i den første letingen. I utvalget er den synlig gjennom reklamer og alskens artikler om forskjellige ting fra dette arrangementet. Jeg skal imidlertid først og fremst diskutere dette arrangementet slik det artet seg ”i virkeligheten” – altså utenfor materialet. Jubileumsutstillingen i 1914 er i dag kanskje mest kjent for sin såkalte kongolandsby, men det var industri og handel som var hovedanliggende. Som nevnt var dette en utstilling av norske varer, handel og industri. Dette skulle vises frem sammen med, og som del av betydningsfulle institusjoner i det norske samfunnet. Kunsthistoriker Hilde Aareng Skaara, som har skrevet om utstillingen i sin masteroppgave kaller den «en by i byen» (2007:14). For eksempel hadde pressen sin egen paviljong, kommunene hadde hver sin egen avdeling og bondestanden var representert med en bondegård i full drift (ibid.:14-16). I forbindelse med åpningen ble det holdt en rekke konserter og musikalske innslag. Det var også foredrag om industrien: om skifabrikasjon, såpe- og smørfabrikasjon og om Rjukan salpeterfabrikker (Utstillingsavisen 11.06.1914). Gunnar Knudsen nevner jubileumsutstillingen i sin tale i *Den norske uge*: «Vi har grund til at sige med en norsk-amerikaner ved en fest igaar: Naar vi kommer op paa udstillingen og ser, hvad nordmænd kan udrette nu, saa bliver vi rettere i ryggen.» (Aftenposten aften 08.06.1914). Og utstillingen var en kjempesuksess. I løpet av det halve året den var åpen, fra mai til oktober, fikk den over 2 millioner besøk (Skaara 2007:14). Utstillingen skulle bevise, for alle og en hver, at Norge fortjente både grunnlov og selvstendighet fra Sverige. Med ideen om at alle mulige institusjoner skulle ha plass på utstillingen, ble det på et vis et forum der nordmannen kunne vise at han hadde alt en nasjon trenger – og dermed har rett til liv. Det var en arena der forskjellige sfærer og funksjoner i samfunnet møttes: Her gikk «troen på vitenskapene, teknikken og opplysningen... hånd i hånd med troen på kunsten, fremtiden og fremskrittet» som forfatter og journalist Karsten Alnæs sier i sin beskrivelse av utstillingen (2000:63). I følge Alnæs var industrien del av utstillingens overordnede budskap:

Utstillingen på Frogner viste hvordan vitenskapen og teknikken hadde omskapt Norge og skulle komme til å forandre det i enda større grad i fremtiden. Det hvite kullet,

fossekraften, malmen i fjellet – kjemikeren og fysikeren og ingeniøren ute i felten – skulle sammen skape en syntese som ville løfte nasjonen mot solen (2000:63).

Alnæs påpeker også industriens rolle som løsning. I følge Alnæs er industrien også her på et vis en inngang til Norges historie: fossekraft og malm hadde endret Norge, og skulle komme til å endre det mer. Her møtes altså fortid og fremtid. Dette skal jeg komme tilbake til – men først skal jeg argumentere for hvordan jubileumsutstillingen var en inngang til Norge i det hele tatt. Her skal jeg diskutere jubileumsutstillingen som et slags eget retorisk sted, som industrien kan beskrives ut i fra.

Å erfare nasjonen

Når industrien representeres i fora som *Den norske uge* og jubileumsutstillingen, altså fora der Norge er fellesnevner for innholdet, er det en helt umiddelbar nasjonalisering av industrien. Industrien ble med i beskrivelsen av Norge, fordi den fantes der, og var Norges anliggende. Dette foregikk dessuten på et helt konkret plan, da særlig jubileumsutstillingen – en by i byen – kunne leses som et ”manifest”, eller en syntese av nasjonen. Utstillingen ble en måte å erfare nasjonen på, og industrien var blant det som kunne erfares. Den ”reelle” nasjonen mangler det geografen Yi-Fu Tuan kaller *visual prominence*: den er kun et konsept, eller en politisk idé (1977:170,176). Den trenger dermed «symbolic means» (ibid.) for å etableres som en faktisk, erfart størrelse, og utstillingen var nettopp et slikt symbolsk virkemiddel. Dermed ble ikke industrien bare norsk, den var blant det som *utgjorde* Norge. Industrien, som i utstillingen var representert av sine varer, bilder, foredrag og så videre ble en del av en *objektiveringsprosess* – altså en prosess der en idé blir materialisert (Rogan 2011a:343). Ideen er nasjonen, industrien er blant dens materielle former. Når industrien får plass i jubileumsutstillingen, som del av et manifest av nasjonen Norge, er det en påstand, eller et utsagn om at industrien nettopp er nevneverdig del av Norge. Anne Eriksen diskuterer Trondheims tusenårsjubileum i 1997, og bruker det engelske begrepet *spectacle* (i mangel av noe god oversettelse) som betegner et «massearrangement» som «danner en arena for fest og utfoldelse, samtidig som det kan leses som *utsagn* om sentrale verdier og forestillinger om identitet» (1999:137-138). Eriksen refererer til antropologen John MacAloon som argumenterer for at slike *spectacles* er viktige i en moderne tid der man kan «betrakte sin sosiale verden på en både skeptisk og lekende måte» (MacAloon 1984 i Eriksen 1999:138). På slike *spectacles* kan man finne forsikring og svar på hva som er sant og verdifullt, samtidig som at man får prøvd ut løsninger (Eriksen 1999:138). Eriksen bruker antropologen Frank E. Mannings definisjon på *spectacle*: «en bredt anlagt, storstilt kulturell produksjon som er fylt

med dramatikk og slående visuelle uttrykk og som blir sett av et massepublikum» (Manning 1992:291 i og oversatt av Eriksen 1999:137-138). Jubileumsutstillingen kan absolutt forstås som et *spectacle*, og dette belyser arrangementenes makt til å gi svar på hva som er norsk og til å bidra i å skape ”virkelighet” – eller *sannhet*, for å referere til Eriksen og MacAloon. *Spectacle* kan anses som et retorisk strukturelt sted, der industrien blir ett av flere svar på hva som er sant, hva som finnes i Norge, og hvordan Norge kan representeres. Fra dette perspektivet er jubileumsutstillingen et svært potent og omfangsrikt retorisk sted for industrien. Her kan man få svar på eksistensielle spørsmål, utvikle sin identitet og lære om den verden man tilhører.

I den virkeligheten som ble skapt på Frogner, eller sagt på en annen måte: den ”versjonen” og fremstillingen av Norge som her forelå, møttes fortid, nåtid og fremtid. Det historiske lå i begivenhetenes natur, da det var en jubileumsutstilling som feiret en tidligere seier for Norge. Nåtiden ble konstituert av utstillingens hovedfokus på samtiden: den viste institusjoner som var viktige der og da, og skapte en kopi – eller en ”by i byen” – som gjenspeilet datiden. Det var simpelthen *Norge 1914* som skulle stilles ut – et perspektiv som gjorde det naturlig å stille ut margarin og hermetikk i Frognerparken. Fremtiden var tilstede i den store fremskrittstro som generelt preget ingeniørene og tidsånden – som vi også får eksempler på senere. Den viser seg også i Knudsen og Eydes taler. Og: implisitt i det store nasjonale prosjektet, og i ønsket om selvstendighet er jo nettopp fremtiden. Dermed blir industrien satt inn i norsk historie også her – slik som den ble i Rolfsens lesebok. Den er blant det som gjør en forskjell på Norge før og etter 1905. Den er en konkret løsning på selvstendighet og fedrelandskjærlighet, og den er relevant og del av opplevelsen av verden.

Industri og nasjon: et gjensidig forhold

Industrien ble som nevnt umiddelbart nasjonalisert i nasjonale *spectacle*. En sak som forsterket industriens relevans for nasjonen var industriens gjensidige erkjennelse i dette forholdet. Det var ikke bare industrien som var Norges anliggende. Norge var også industriens anliggende: Eydes tale viser dette. Han er en representant for industrien, og er makten bak de store, viktige avgjørelsene som styrer denne store maskinen. Det er Eyde som bestemmer industriens interne politikk, mål og virkemåte. Og Eyde erklærer helt tydelig landet som viktig agenda for industrien. Han priser nasjonen på et helt åpenbart og sentimentalt vis, og avslutter sin tale med et «hurra for at bygge landet». Og når Eydes tale får «jeg vil værge mit land» som musikalsk kulisse gir det oss en klar forestilling om ett av

industriens mål: nettopp å verge Norge. Og, ikke minst: begge arrangementene var initiert av industri og handel. Det var altså de som var pådriver bak symbiosen nasjon og industri, da de valgte nasjonen som ramme – eller retorisk sted – for sine beskrivelser av industrien. Her var det altså industrien som fridde til nasjonen, og nasjonen, representert av kongefamilie og 2 millioner besøkende, sa ja.

Mange veier til Rjukan

Nasjonens selvstendighet kan være et takknemlig topos for industrien, i en tid der den nasjonale selvstendigheten anses som viktig og ønskelig. 'Selvstendighet' er ladet med premisser: det stilles mye krav til en nasjon som skal være selvstendig. Industrien kunne, med sine dimensjoner, ta plass som mulig løsning. Selvstendigheten favner dessuten bredt: man skal både ha økonomisk, politisk og kulturell selvstendighet. Slik blir den tema fra mange forskjellige perspektiver, og blir anliggende for mange av samfunnets sfærer. Noen sfærer kunne helt opplagt ty til industrien som redning: Industrien kunne skape arbeidsplasser, og yte i nasjonaløkonomien, den faglige og teknologiske utviklingen og i selvforsyningen. Men også i samtaler som tilsynelatende handlet om noe annet, for eksempel kultur, språk, øvrig politikk, religion og avholdsbevegelse, kunne den ligge der som premiss – fordi disse samtalene så ofte hadde det nasjonale og det selvstendige som innfallsvinkel. Man snakket om *norsk* språk, *norsk* kultur og hva som var best for *Norge* – i forhandlinger om hvordan Norge skulle være. Selvstendigheten var dermed aldri langt unna. Og da industrien tok til seg selvstendigheten som agenda fikk den altså flere – i varierende grad åpenbare – steder der den kunne være relevant. Det var flere retoriske veier til Rjukan.

Nasjonalitet som viktig valuta

I denne delen har jeg sett på hvordan industrien blir beskrevet som norsk i materialet, ved å ta plass i norske topoi: sagaen, Nordahl Rolfsens lesebok, *Den norske uge*, jubileumsutstillingen og den selvstendige nasjonen. Men i tillegg til dette – og som jeg har nevnt – blir industrien også knyttet til det norske kun ved å få ordet *norsk* foran seg. Her skal jeg kort si noe om dette – fordi det er en svært synlig ordbruk i mitt materiale. Jeg vil ikke la det stå ukommentert. Industrien blir gjerne beskrevet som *norsk industri* og *norsk produksjon*, uansett overordnet topoi. Det var altså en velvilje for å kalle den norsk. Denne var imidlertid ikke utelukkende for industri og varehandel. I avismaterialet er det nemlig også tydelig at *norsk* var et slags ”trend-ord” på denne tiden. I reklameannonser kunne man lese om norsk skokrem og andre

norske produkter, norske resepter og slagord som *velg norsk*. I Aftenposten i juni 1914 (forsiden avbildet på s.60), er det mange eksempler på dette: Øverst til venstre er en annonse, der Christiania Glasmagasin reklamerer med at de: «Utstiller i denne Uke utelukkende Norske Varer i samtlige Vinduer mod Torvet». På avisens side 2 kan vi lese annonsene «Norsk forsikringsselskab NORDEN», og «I hele 1914 udstilles kun norsk arbeide. Guldsmed Schøien» og på side 6 «Brug norske Varer! og spørge efter Fredr. Hvedings Farver for Hjemmefarvning.» (Aftenposten aften 08.06.1914). Her ser vi et stort fokus på *norskhet*. Det hele tar form som en slags dugnad, eller et felles krafttak, der både mannen i gaten og industri- og næringsliv skulle bevisstgjøres og velge norske varer. Dette skjedde også på politisk hold: for eksempel ble det i forbindelse med konsesjonslovgivningen enighet mellom staten og det norske selskap for elektrokjemisk industri at

... i Kraftanlægsselskabet skal Halvdelen af Bestyrelsen være norsk, i Selskaber til Kraftens Udnyttelse Tredjedelen. Norske Borgere skal fortrinsvis anvendes og norsk Industri og norske Leverandører fortrinsvis benyttes ved Anskaffelser, ligesom norsk Kapital fortrinsvis skal faa Adgang til at deltage. (Hedemarkens Amtstidende 15.10.1906)

Jubileumsutstillingen og *Den norske uge* er også eksempler på slike krafttak. Så, at industrien blir beskrevet som *norsk industri*, og at Norsk Hydro satte *Norsk foran Hydro- Elektrisk Kvælstofaktieselskab* var i henhold til en tidsånd. Norsk Hydro hadde sannsynligvis et ønske om godt omdømme og velvilje blant det norske folk. Å erklære den norsk kunne hindre fremmedgjøring. Denne norskheten til Hydro var helt tydelig en villet strategi: Hydros valg av logo i 1912, et vikingskip tegnet av Thorolf Holmboe (Andersen 2005:155) viser dette (se bilde på neste side). Denne står for øvrig fortsatt – i forenklet form. Og da Hydro uten tvil var markedsrettet viser det også hvor viktig *norsk* var som valuta – og at det hadde positive konnotasjoner.

I dette kapitlet har jeg beskrevet relativt eksplisitte måter industrien får nasjonalitet på. I materialet mitt finnes det imidlertid også en rekke retoriske steder med nasjonal potens, men som ikke er like umiddelbart tilgjengelige. Nå skal jeg beskrive en av dem – industrien i landskapet.

HYDRO

**Bilde 13 (øverst): Originalutgaven av Hydros vikingskiplogo, tegnet av Thorolf Holmboe (gjengitt i Andersen 2005:155).
Bilde 14 (nederst): Norsk Hydros nåværende logo (Hydro.com 2016)**

6. Industrien i landskapet

Diktet til Per Sivle er en beskrivelse av industri som tar form som en slags fortelling, der handlingen finner sted i landskapet. Landskapet er nært, i formuleringer som «Det er tidt nok sagt, at Norge/ er et fattig land/ som sit livsens tarv maa borge/ fra en fremmed strand». Sivle refererer også til en Aalgaards-vandring, og beskriver dermed et jordnært perspektiv. Men vi får også en utsikt over landskapet, der elven renner og fossen skummer, og det er vår, sauer, hanegal, og arbeid som gjøres nede i dalene. Her er landskapet del av industriens retoriske sted – eller leverandør av retoriske steder. Landskapet er en tydelig leverandør av retoriske steder også andre steder i mitt materiale. Landskapet tar plass i industribeskrivelsene i skildringer av natur og naturressurser, Telemarks topografi, norske fjell, fosser og daler. Det er også mange landskap i spill i disse retoriske stedene: industrien tar ikke bare plass i det konkrete og materielle, den tar også plass i Norges kulturelle landskap – i overført betydning. Den kommende analysens hovedfokus er industrien i landskapet, og hvordan de forskjellige topoi som landskapet byr på virker på industrien setter den inn i et nasjonalt terreng.

Jeg begynner med en beskrivelse av artikler om naturrikdommer, og hvordan industrien opptrer der. Etter dette går jeg inn på beskrivelser av industrien som forvalter av *kraft*. Her kommer jeg igjen inn på industrien i historien, og industrien som løsning – men fra et helt annet perspektiv. Til slutt diskuterer jeg steder i materialet der industrien er trussel. Dette kapitlet er det korteste av analysekapitlene. Det er fordi jeg skal behandle mange av landskapets retoriske steder i neste kapittel – eventyret.

Industrien i *det rike landskapet*

I Dunderlandsdølen i 1914 kan vi lese:

Vore naturrigdomme.

(...) Det eneste riktige, det som er i pakt med utviklingen og vil øke samfunnsrigdommen, er ... at vi selv som folk betraget utnytter vore naturlige rigdomme til felles, til folkets bedste.

Hver fos, som vi utbygger, hver hestekraft, som vi tvinger at arbeide for os, vil skaffe arbeide for vore ledige hænder, stille nye storslagne kræfter til produktionens tjeneste.

Hver ny naturrigdom vi tar i bruk vil øke vor velstand og vort økonomiske velvære, fordi det menneskelige arbeides produktivitet nu er blit saa stor, at vi kan frembringe meget større værdier, end vi trenger for at leve, selv om vi sætter lefefoten til det tredobbelte av hvad den nu er. (Dunderlandsdølen 14.05.1914)

I denne beskrivelsen er industrien beskrevet fra et perspektiv der landskapet er tydelig. Industrien er der i forfatters beskrivelse gjennom formuleringer som «det menneskelige arbeides produktivitet» og «Hver fos, som vi utbygger». Og han beskriver *det rike landskapet* – landskapet som åsted for «Vore naturrigdomme». Artikkelen beskriver rikdom, velstand og økonomisk velvære. Men hva består rikdommen i, hva er «Vore naturrigdomme»? Det er naturkreftene. Og forfatter har et klart kapitalistisk perspektiv: naturkreftene beskrives som tellbare enheter av verdi, i formuleringer som «hver hestekraft» og «hver naturrigdom». Dette, sammen ideen om at de kan «arbeide for os», får rikdommene i naturen til å høres ut som penger. De kan telles, og de kan ligge der som i en bank – og arbeide for oss gjennom renter. Her betyr naturrikdommer verdier i landskapet man kan kapitalisere på – og verdiene i landskapet er dermed tydelig konkretisert og artikulert. Landskapets verdier er på et vis operasjonalisert fra et pengeøkonomisk perspektiv. Dette er landskapet som kan telles. Forfatter snakker også om et *vi*: «vore naturlige rigdomme til felles, til folkets bedste». Det store fellesskapet, folket, er tydelig. Og det er nordmennene han snakker om. Slik blir landskapet en felles konto der verdier skal genereres. Nordmannen kan imidlertid ikke lene seg helt tilbake: med sine «ledige hænder» skal han forsyne kontoen med «nye storslagne kræfter», og bygge ut fosser og tvinge hestekrefter. Industrien har altså gjort landskapet til en konto – som menneskene må operere. Det er industrien som står for denne nye metoden å hente ut verdier i landskapet på. Og med perspektivet om det menneskelige arbeidet i landskapet er dette egentlig en ny type naturbruk – med nye metoder, nye råvarer og nye produkter.

Landskapet er i mange sammenhenger – og særlig for 100 år siden – et produksjonslandskap. Menneskene har gjort seg fortrolige med landskapet gjennom arbeid. Det er et sted der produksjon finner sted, der råvarer tilvirkes og der krefter omsettes. I produksjonslandskapet

skal landskapet tjene menneskene, og yte som råvare og åsted for foredling. *Det rike landskapet* vi snakker om her er rikt fordi det kan produseres der, og som retorisk sted krever det at det produseres, og det spør det hvem, hva og hvordan det skal gjøres. Her er industrien svaret – og et alternativ å foretrekke. Den har økt «det menneskelige arbeides produktivitet», som nå er blitt så stor at den kan «frembringe meget større værdier, end vi trenger for at leve». Den kan «øke vor velstand». Her er industrien som *løsning* og *endring* tydelig: løsning på ledige hender, og endring av tilvirkning av naturen. I produksjonslandskapet, eller *det rike landskapet* er industrien en ny måte å utvinne landskapets rikdom på. Dens arbeidsmetode er effektiv, den er som en fabrikk: her skal menneskene forsyne «kræfter til produktionens tjeneste», og hestekreftene skal arbeide for dem. Hestekreftene er en maskin, eller den nye jord: der man før pleide jorda og tilførte denne næring, og til slutt høstet det den hadde produsert, skal man nå gi hestekreftene råvarer som skal tilvirkes. Også hos Sivle kan man ane fabrikken. I hans formulering «flinke hænders travle rækker» får vi assosiasjoner til samlebånd, effektivitet og samarbeid, heller enn den ensomme bondefamilie som alene høster og berger seg på det de selv har sådd. Slik blir industrien ikke kun en økonomisk redning, den blir også en samlende faktor for fellesskapet. Dette kommer også frem av forfatterens tydelige *vi*.

Også i avisen *Indtrøndelagen* i 1907 kan vi lese en beskrivelse av industri med naturrikdommer som hovedperspektiv. Det er statsminister Knudsens foredrag «Landets natur-rigdomme». Foredraget er en oversikt over den industrielle utviklingen, og utbygginger i landskapet. Her er et utdrag:

... Hvad rigdommen i vore fjelde angaar, har det hidtil været ganske magert. Vort land er jo saa stort og saa tyndt befolket, og dette gjør at vore fjelde ikke har været tilstrækkelig undersøgt. Naar det nu ser ud til, at her kan bli en stor bergværksdrift, er den hermed ikke sagt at den gamle sætning om vort lands fattigdom ikke holder stil, da man nu ved ere fuldkomne metoder kan tilgodegjøre sig, hvad der tidligere ikke kunde benyttes. (...)
(*Indtrøndelagen* 10.04.1907)

Knudsen beskriver det norske landskapet som hittil «magert», men nå forandret. Denne forandringen er også formidlet hos Sivle: «Det er tidt nok sagt, at Norge/ er et fattig land, (...) Men ifra en Algaards-vandring/ Tør jeg nu, til en forandring,/ trøstig sige noget slikt/ som, at Norges land er rikt.». På denne tiden hadde det nasjonale gjennombrudd, nasjonalromantikken og turismen for lengst etablert, erfart og formidlet landets naturrikdommer. Her var landskapet rikt fordi det kunne by på rekreasjon, og utstråle norske verdier og karaktertrekk – uansett hvor goldt og «magert» det måtte være. Knudsens bruk av begrepet «magert» vitner altså om to vidt forskjellige landskapssyn. Knudsen beskriver landskapet fra et

pengeøkonomisk perspektiv, som vi også så i Dunderlandsdølen (s.70). Landskapet var magert fordi det ikke var penger å hente. Men nå har det skjedd en endring: landet er ikke lenger fattig, fordi man nå kan «tilgodegjøre sig, hvad der tidligere ikke kunde benyttes». Knudsen kan nå kalle landskapet rikt – uten at han har skiftet ståsted og gått fra det pengeøkonomiske til det kulturelle og romantiske. Landskapet har dermed fått en ny mening – denne nye kapitalistiske naturrikdommen er et eksempel på et nytt begrep, som følger av en endring i menneskenes idéverden – som Kaare hevdet nettopp er resultat av et nytt miljø (2002:100. s.50). I dette nye miljøet, skapt av industrien, har Norge fått en helt ny type rikdom. Sam Eyde formulerer dette på elegant vis i Trondhjems Adresseavis: nå har Norge «naturlige muligheter» (Trondhjems Adresseavis 24.11.1913). I *det rike landskapets* topikk spiller industrien en rolle som løsning, som omveltning av Norge og som nytt miljø. Industrien skaper rikdom der det har vært magert. Men den blir også en del av noe kjent og sedvanlig: her er industrien nemlig naturbruk, som nordmannen jo har holdt på med i tusener av år. Dette er møtet med mellom det nye og det allerede etablerte. Naturbruken er blant den allerede etablerte forestillingsverden til Homo Fabula, og industrien kan forstås innenfor denne – men som en forbedring, som kan foredle ting som ikke har kunnet bli foredlet tidligere. Landskapet har fått en ny kraft.

Industrien og kreftene i landskapet

I diktet til Per Sivle kan vi lese: «...det var så længe tingen, at dens stemme skjønte ingen, der den trofast nat og dag røstet Norges velfærdssak». Og fossen sier: «Jeg har kraften – blot du gider bruke mig!». Med det forfekter Sivle en idé om *kraft* – som også finnes flere andre steder i materialet: nemlig at kraften var iboende i landskapet. Kraften ligger der, iboende i fossen, og venter på å bli brukt. Den ble dermed ikke skapt, men *forløst*. Dette så vi også tydelig i Knudsens foredrag i Indtrøndelagen (over). Kraften er et utbredt retorisk sted i beskrivelsene av industrien som del av landskapet. I materialet er det helt tydelig at industrien forvalter en kraft. Det er ikke bare synlig i begrep som «kraftstation» og «vandkraft» – som ofte brukes i avismaterialet – det er også synlig i mer utførlige beskrivelser av industriens egenskaper og vesen. Man har en bevissthet om kraft. I det følgende skal jeg vise hvordan kraften kan virke på industrien – både som retorisk sted i seg selv, og som tilbyder av retoriske steder.

Nordmannens kamp: industrien som seier

En sentral karakteristika ved Norge – så sentral at det er erklært karakterbyggende for nordmannen (Eriksen 1999:48-49) – har vært det karrige og ulene landskapet. Det har gjort livet tungt og overskuddet lite, og Norge til et fattig land. Hos Sivle ser vi oppfatningen om et fattig Norge: «Det er tidt nok sagt, at Norge/ er et fattig land» og i Indtrøndelagen erklærer Knudsen landet fattig på bakgrunn av et «magert» landskap. Nordmannen har bodd i dette fattige landskapet lenge, for det er først nå landet er rikt. Fossene i Telemarksområdet, som ble industriens episentra, er en karakteristika – og et resultat – av dette ulene landskapet. Disse er en naturlig del av landskapet nordmannen kjempet i. I avisen Øieren ser vi at de gjorde ting vanskelig for menneskene:

Før, mens vore store vandfald bare duredet til fornøielse for fremmede turister og øvede sin vældige kraft til ingen verdens nytte, og kun var til skade og hinder for tømmerflødningen og færdselen, var en slik sikringslov⁴ unødvendig (Øieren 02.10.1909)

Landskapet er altså ikke bare magert – det er til og med «til skade og hinder». I dette karrige, vanskelige landskapet har nordmannen fått sin karakter, en viss heltestatus og egenskaper som nøkternhet, arbeidsomhet, selvstendighet og innesluttethet. Dette er egenskaper vi anser som gode og norske. Dette har gjort bonden – med sin nærhet til dette landskapet – til en attraktiv representant for folket. Med den retorikken vi ser eksempel på i «Vore naturrigdomme» fra Dunderlandsdølen, der industrialiseringen beskrives som en endelig utnyttelse av krefter, økt effektivitet og et nytt liv av velstand, blir industrien en endelig seier over landskapet – eller en seier over de store kreftene. Da de er *forløst* har de jo nettopp ligget der hele tiden. I Vestfold Arbeiderblad får vi en forklaring på de store endringene på Rjukan:

...det var det nye Rjukan, storindustriens og kapitalens Rjukan, paa 7 aar var den blit slik, bondebygden med de ødslige gaarde.

Hvad er det da som er skedd? Jo, menneskeaanden og den menneskelige muskelkraft har gjort den stolte utæmmede Rjukanfoss til en lydlig tjener. Ved hjælp av dæmninger, tunneller, bassiner, rør og mange andre menneskepaafund er Rjukanfoss omskapt til en kraftkilde, som skaper liv og rørelse omkring sig (Vestfold Arbeiderblad 12.16.1915).

Her er omskapelsen av kraften, og seieren i landskapet tydelig: mennesket har endelig temmet den store Rjukanfossen, med muskelkraft og teft. Her er det ikke lenger bønder med «ødselige gaarde», som sliter med Rjukanfossens «hinder og skade», som vi kunne lese om i Øieren. Her er kampen over, og mennesket kom seirende ut. Beskrivelsen av kraften, der den er *underlagt* og skal tjene menneskene, og der denne underleggelsen er starten på velstand, ser vi også i «Vore naturrigdomme», i Knudsens «Landets natur-rigdomme» og hos Sivle. Fra dette

---

⁴ Konesjonslovene

perspektivet, og kraften som retorisk sted, kan industrien ta plass som nordmannens seier over landskapet og som nordmannens våpen mot fossen, som til slutt måtte overgi sine krefter. Krefte nordmannen har kjempet mot så lenge er nå endelig underlagt – og skal nå arbeide *for* ham. Her blir også industrien med i historien: historien om nordmannens karakterbyggende kamp i landskapet. Kraften blir dessuten i seg selv tydelig norsk. Industrien er den endelige løsning, og det som gjorde at nordmennene kunne si at *vi vant, vi overlevde* kampen i landskapet. Og den var ikke forgjeves: nå skulle landskapet og fossene endelig være til fordel, og yte nordmennene velstand. Industrien er nådestøttet mot det vanskelige landskap, og dens ytelser er vel fortjent – og da det er nordmannen som har kjempet kampen er fortjenestene «vore», som Knudsen sier i Indtrøndelagen.

Og kraften hadde hatt makt i landskapet lenge: den beskrives gjerne som gammel. I materialet mitt er kraften ofte beskrevet som fossekraft – og naturen og kraften smeltes altså sammen. Fossen er en gjenganger i beskrivelsene av industrien. I avismaterialet kan vi for eksempel lese: «...hvor Rjukanfossen gjennom Tusener av Aar har styrtet Maanas skummende Vandmasser...» (Flekkefjords Posten 01.07.1913) og «Rjukanfossen... laa der bortgjemt i hundreder av aar» (Vestfold Arbeiderblad 12.06.1915). Vi ser også noe lignende hos Sivle, som beskriver fosser som har ligget der i «vel titusen aar». For den tidstypiske poetiske og noe sentimentale skribent bød nok det solide og tilsynelatende tidløse landskapet i Telemark på en fristende kontrastering til de moderne tider. Dette skal jeg også vise flere eksempler på senere. Men disse beskrivelsene skjærer også kraften, altså fossekraftens tilhørighet til Telemark. Tiden kan legitimere. Her blir den norsk, fordi den er vokst opp i Norge, og fordi den ikke ble *skapt* av industrien og dens fremmede kapital. Den er en del av landskapet og nordmenns karakterbyggende kamp. Endringene ligger kun i håndteringen av denne kraften – en håndtering som nå gjøres gjennom industri.

Kraften i Telemark - og Telemark som kulturelt landskap

At kraften er *forløst* og iboende i landskapet, og det faktum at industrien henter den ut, har flere virkninger. Her skal jeg vise at kraften tar industrien inn i det retoriske stedet Telemark, og diskutere hvilket potensiale som ligger der. Industrien plantes godt ned i landskapet ved at vannkraftverkene – som jo er selve livsnerven til industrien i Telemark – er uløselig tilknyttet landskapet. De er avhengig av fossen, og fossen er på et vis avhengig av den, om den skal yte sin rikdom – i hvert fall fra det økonomiske perspektivet. Når kraftverket er uløselig knyttet til landskapet, og realiserer seg selv gjennom det – og på et vis er en forlengelse av landskapet –

setter det industrien inn i en *nasjonal kontekst*. Forutsetningen for dette er at landskapet *er* Norge. Om landskapet er norsk, og industrien realiserer det, forlenger det og foredler det – eller har et symbiotisk forhold til det – er industrien norsk. Og landskapet er jo nettopp norsk. Koblingen mellom geografi og nasjon er blant det etnologen Orvar Löfgren kaller «nasjonalismens internasjonale ideologi» (referert i Eriksen 1999:47). Ideen om nasjon og nasjonens geografiske land og landskap virker selvsagt for oss. Anne Eriksen argumenterer for at et nasjonalt landskap *gir* nasjonalitet til de som bor der (ibid.) – så landskapet har altså en stor nasjonal potens. Videre hevder Eriksen at det landskapet som i aller høyeste grad formidles som nasjonalt presenteres som «naturlig», og at dette bidrar til at nasjonen selv oppleves som naturlig og selvsagt (ibid.:48). Eriksen argumenterer også for at nasjonen som geografisk avgrensning muliggjør en ikonisering av nasjonale kart, som bidrar i å etablere nasjonen som *kulturell størrelse*. Det samme gjør ikoniseringen og sakraliseringen av det nasjonale landskapet, som er typisk innslag i de nordiske nasjonalsangene (1999:47) og i nasjonalromantiske landskapsmalerier. Telemark er det Eriksen kaller et nasjonalt landskap. Alt land som tilhører Norge er det. Telemark er imidlertid særlig rikt på landskap av nasjonal karakter – det har fjell, fjorder, vidder, daler, åkerlandskap og kyst. Og enda viktigere: Telemark har en kulturell, nasjonal ladning. Ørnulf Hodne antyder – noe polemisk – at området er «tradisjonens høyborg» fordi folkeminnesamlerne på 1800-tallet besøkte det så hyppig (1998:27). Det som her kalles «tradisjonen» er nettopp *norsk folkekultur*, eller det man oppfattet som det 'skikkelig' norske. Det var – for å fortsette på Hodnes polemikk – særlig *Telemarkskultur* folkeminneinnsamlerne ville ha, når de skulle samle inn, foredle og formidle *norsk* kultur. Telemarks ulene landskap gjorde området utilgjengelig, og man antok at mangel på impulser utenfra ville ha en kulturelt stabiliserende og konserverende virkning. Og også Telemarks *landskap* ble 'samlet inn'. Dette landskapet var nemlig yndet motiv i den visuelle fremstillingen av Norge på 1800-tallet, og det har fått en viss status som særlig norsk (Christensen 2002:246; Løken og Thorkildsen 1998:2-3). Slik sett kan området sies å være det Eriksen kaller et nasjonalt «urområde», et sted der nasjonen er «fortettet» (1999:48). Telemark er et urområde på grunn av den paradoksale forestillingen om at norsk kultur er ekstra tilstedeværende i dette området, og at det dermed er særegent fordi det er typisk norsk. Telemark kan dermed yte som bilde på Norge – og dermed har Telemark kulturell ladning. Det kan forstås som en kulturell størrelse, slik Eriksen beskriver det:

Koplingen til sted og geografi gir grobunn for det nasjonale i flere betydninger – nasjonalkultur, nasjonale symboler og metaforer spirer godt i dette jordsmonnet. «Fedrelandets jord» *er* fedrelandet i fysisk forstand, men bidrar også til å *skape* fedrelandet som kulturell størrelse (1999:47).

Den kultivering – i overført betydning – som skjedde av Telemark, gjort av blant annet folkeminneinnsamlere og landskapsmalere, gjorde området til en kulturell størrelse. Begge premissene er der, som Telemark har til felles med nasjonen: området er både tilstrekkelig avgrenset, samtidig som det antas å ha kulturelt særpreg. Det er altså klart at industrien er i et slags symbiotisk forhold med det *norske* landskapet – og kraften den henter ut, er en iboende del av dette. Dette gir industrien en helt klar norsk identitet – og Telemark kan også, med sin nasjonale potens, gi industrien et ganske umiddelbart slør av norskhet.

Det er en annen konsekvens av industrien og fossekraften som passer å introdusere her, men som skal følges grundigere opp i analysens tredje trappetrinn. Det er en fortsettelse av nordmannens karakterbygging i landskapet, og industriens innvirkning på denne. I den beskrivelsen jeg nå har gitt av Telemark er natur og kultur sammenvevet. Naturen er kulturen – og omvendt. Det er det vanskelige landskapet som gjør dette til et faktum: det er det som gir dramatikken som har gjort området attraktivt å male, det er det som har konserverv kulturr, og det er det som har bygget den norske karakter. Og fossen er blant dette ulene. Den har vært med å forme livet til teledølen, og vært premiss for hans liv. Ved å koble seg på fossen, og hente sin livgivende kraft derfra, angriper industrien dette premisset – og gjør dermed en total forvandling. Nå blir fossen er kraftsentrum for store virksomheter som er lønnsomme for nordmannen – industrien har dermed endret menneskenes virkemåter, som McLuhan argumenterte for som en typisk konsekvens av teknologi (kapittel 5). Industrien roter altså rundt i nordmannens dypeste mentale kjeller, i selve arnestedet for hans virkelighet. Dette en av frontene mellom det allerede etablerte og det nye miljø – og det gir industrien potensiale som endevender. Og dette skal jeg komme tilbake til i kapittel 7.

Å selge landet – industrien som trussel

Jeg har beskrevet hvordan industrien kan hente mening fra sin sammenkobling med landskapet. Landskapet har stort potensiale for mening, og stor nasjonal potens. Det følger av at det er nærliggende og enkelt å koble nasjon og landskap. I materialet mitt er dette forholdet i spill også i en annen topikk: *landskapet som eiendom*. Landskap har vært eiendom lenge – men industrien endret etterspørselen. Nå var landskapet rikt fra et større kapitalistisk ståsted. Kraften var forløst, hentet ut og på et vis operasjonalisert – og ikke lenger bundet og utilgjengelig. Den kan dermed omsettes som eiendom – og den er attraktiv. Landskapet ble, gjennom de mulighetene industrien introduserte, en handelsvare på et *internasjonalt* nivå.

Slik kunne industrien utgjøre en trussel for nasjonen. Landskapet kan nettopp anses som en manifestasjon av nasjonen – og fra dette perspektivet er det nasjonen som er handelsvare. Landskapet som nasjonens manifestasjon gjør nasjonen fattelig og håndfast – men slik gjør den også nasjonen sårbar. Landskapet som eiendom som retorisk sted spør hvem som eier. Og på grunn av industrien var det nå flere enn kun nordmenn som ønsket å eie. Nå kunne nasjonen kunne skifte hender uten noe statskupp, krig eller revolusjon. Den fremmede kapitalen i industrien kunne gjøre Telemark svensk eller fransk, gjennom skjulte pengetransaksjoner. Frykten for å miste nasjonen gjennom disse transaksjonene er synlig i materialet mitt. I avisen Bratsberg-Demokraten kan vi lese at:

Saa den samlede udenlandske kapital, som er anbragt i vore naturrigdomme i de sidste aar, kommer op imod 200 millioner kroner. (...)

Der forlanges af os, at vi skal ofre liv og blod for fædrelandet; men fædrelandet eies nu snart af en flok udenlandske kapitalister. Det norske folk er blevet gjort til et husmandsfolk, der har at bøie knæ for engelske, tyske eller franske pengejøder. (Bratsberg-Demokraten 27.05.1909)

I denne artikkelen leser vi at naturrikdommene har tiltrukket seg fremmed mynt – eid av engelskmenn, tyskere og franskmenn. På bakgrunn av disse investeringene hevder forfatter at nordmannen «er blevet gjort til et husmandsfolk». At han hevder nordmannen må «bøie knæ», og at han kaller investorene for «pengejøder» antyder at han ikke er særlig positivt innstilt til dette. Og det er å være et «husmandsfolk» han frykter. Å være leilending var i seg selv ikke noe ønskelig situasjon for en bonde – og det var vel selvsagt at nordmenn skulle eie Norge. Men i tillegg til dette åpenbare var husmannen i seg selv i konflikt med en viktig institusjon i nordmannens kulturelle identitet: *den frie bonde*. Den frie bonden er et nasjonalt ikon skapt under nasjonsbyggingen på 1800-tallet (T. H. Eriksen 1998:24; Sørensen 1998:24) – jeg introduserte ham i kapittel 4. I landskapet ble industrien, gjennom import av fremmede hender, en trussel mot denne institusjonen, og dermed en trussel mot nordmannens integritet som nordmann. Den truet et viktig fundament som både ga selvstendighet og nasjonalkarakter. I avisen Nordenfjeldsk Tidende kan man lese en lignende artikkel:

I Længden kan det ikke gaa som hittil, at Utlændingerne slaar under sig vore nationale Værdier, vore Fossefald, vore Gruver, vore Skoge. Paa den Maate blir vi snart Leilændinger under utenlandske Pengemænd. Og hvor blir det saa av vor Selvstendighet? Hvor blir det saa av Norge som Fremtidens Land? Hvor blir det saa av norsk Foretaksomhet, norsk Virkelyst, av den Energi og Stimulans, som skal holde os oppe? (Nordenfjeldsk Tidende. 28.03.1906)

Frykten for å være leilending er tydelig også her. Når nordmenn blir husmenn forsvinner hans selvstendighet, og «Norge som Fremtidens Land». Med dette vil også norsk foretaksomhet, virkelyst, energi og stimulans forsvinne – det fundament som skulle holde landet oppe. Den selvstendige bonden er viktig for nordmannen og nasjonens selvstendighet. Norge hadde ikke

noe langvarig «byhistorie» der nasjonen kunne hente sitt (fin)kulturelle egne fundament (T. H. Eriksen 1998:91) – Norge bestod av bønder. Derfor var det avgjørende at bonden ble ansett som kapabel til å bidra konstruktivt i nasjonen. Om han ikke var det, hadde ikke nasjonen særlig med bærebjelker. Ideen om bonden som en selvstendig, fri, kapabel mann var dermed en viktig del av nasjonsbyggingen. Om fedrelandet ble solgt ville bonden miste sin eiendom – og hva ville da skje med hans frihet, selvstendighet og kapabilitet? Og hva ville skje med nasjonens legitimitet og grunnmur? Norges selvstendighet hvilte på bondens selvstendighet. Slik ble industrien en trussel mot Norge som landskap, og Norge som kulturell entitet. Og dessuten: selges selveste Telemark, så selges Norge.

Landskapet som topos-leverandør for industrien hadde flere mekanismer. Det kunne yte industrien nasjonalitet, gjennom både kulturelle og naturlige egenskaper. Det gjorde også industrien til naturbruk, og landskapet til økonomisk kapital. Slik ble industrien også *trussel* når det ble satt i landskapet. I det neste kapitlet skal jeg bygge videre på industrien i landskapet. Det er trappens tredje trinn, og her er det særlig det *kulturelle* landskapet som topos-leverandør som skal beskrives. I Telemark, skal vi tro materialet, bodde nemlig nøkken, draugen og en mektig jutul.

7. Industrien i eventyret

Et eventyrlig topos

Eventyret er en gjenganger i industribeskrivelsene i mitt materiale. Dette var en tidlig observasjon, og et tema det var helt opplagt for meg at jeg måtte forfølge. Det virker kuriøst for oss i dag – industri er ikke et vanlig motiv i eventyr. I dette kapitlet skal jeg vise disse retoriske stedene, og beskrive mekanismene de har. I henhold til en folkløristisk sjangermodell er det mange av motivene jeg skal beskrive som typisk hører hjemme i *sagn*. De folkløristiske sjangerskjema skal imidlertid ikke være perspektiv i min analyse. Jeg behandler simpelthen eventyrmotivene som gods som på en eller annen måte – og innenfor rimelighetens grenser – kan relateres til noe eventyrlig. Jeg bruke et mer *populært* eventyrbegrep. Her kan sagn og eventyr – og disses typiske ingredienser – behandles som det samme, fordi de begge er fortellinger med fantastisk og overnaturlig innhold. På dette vis snakker jeg egentlig om industribeskrivelser som har ingredienser fra den muntlige, norske folkekulturen. Jeg kunne også brukt dette begrepet som inngang. Men da eventyrbegrepet brukes så mye i materialet mitt er det nærliggende også for meg å bruke det. Eventyrbegrepet i materialet er dessuten også raust. Her er eventyret simpelthen en fantastisk verden med alternativ logikk. Det er ikke relevant for meg å sortere de i forskjellige sjangre. Eventyret kan tjene som strukturelt og innholdsmessig topos. I mitt materiale finnes både beskrivelser av industrien som spiller på eventyrets sjangerkonvensjoner, og beskrivelser der industrien opptrer med eventyrlige figurer. Det strukturelle og det innholdsmessige er gjerne førende for hverandre, og det gjelder også her.

Jeg innleder dette kapitlet med Kittelsens malerier. Disse kan tjene som innledning til industrien i eventyret, fordi de maler med bred pensel: de beskriver hele industrialiseringen fra start til slutt. De er også frodige, på det vis at de mener noe – de setter industrien i et gitt

lys. De kan aktualisere mange eventyrlige topoi som også finnes andre steder i materialet. Etter en tolkning av Kittelsens industribeskrivelse, redegjør jeg for folkloriseringsprosessen industrien er gjenstand for gjennom de eventyrlige topoi. Deretter introduserer jeg tre retoriske steder jeg skal følge opp videre, og som diskuterer forskjellige elementer med materialet mitt. Her kommer forslag til hvorfor eventyret som retorisk sted er brukt, gjennom en analyse av dette stedets virkninger. Så beskriver jeg Askeladden som del av eller selvstendig topos – der hans rolle som verdibank og norsk idealskikkelse er relevant. Etter dette går jeg over på industrien som endevender. Her er det maktovertakelsen, det nye landskapet og Rjukan som monument tema. Så forteller jeg om førindustrielle Rjukan, for å nærme meg det som blir endevendt av industrien. Jeg avslutter med industriens potens som ny inngang til landskapet. Denne analysen utgjør trappens tredje trinn. Her beskriver jeg industrien i det landskapet jeg etablerte i kapittel 6 – det kulturelle landskapet. Men jeg går enda lenger inn: her møter industrien det som lurker langt der inne.

Kittelsen: *Fossens eventyr*

I Sam Eydes selvbiografi, *Mitt liv og mitt livsverk*, gitt ut på eget forlag første gang i 1939 kan vi lese:

Aldri glemmer jeg vår uforlignelige eventyrtegner Th. Kittelsen som kom til mig mens striden om Fossegavene og konsesjonslovene raste som verst. Han hadde sett anleggene på Svelgfoss og var full av beundring for det arbeide som var utført, men samtidig fnyste han av indignasjon over stortingsmennesenes lunkenhet og visse avisers hatske angrep på mig. Kittelsen malte dengang noen bilder som viste hvad han følte, og en vakrere og morsommere tribut til mitt arbeide har jeg aldri fått. (1956:295-296)

Eydes selvbiografi er ikke en del av mitt materiale. Hans beskrivelse tjener kun som en liten innledning, og for øvrig som kontekst for bildene. Det er disse som er industribeskrivelsen jeg skal analysere. I følge Kittelsens biograf Arnhild Skre var det Kittelsen nære venn, advokaten Vilhelm Dybwad, som oppfordret til samarbeidet med Eyde (2015:390). Kunstneren trengte penger, noe Eyde hadde. Eyde hadde også et imageproblem – som følge av konsesjonsdebatt og høyt privat forbruk – og var svak for smiger (ibid.:393). Skre siterer et av Kittelsens brev til Eyde:

Det er et storartet Arbeide De har udført der oppe,... et Eventyr – og med fuld Ret kan ogsaa jeg skildre det hele som et Eventyr. (...) Det er det nye mod det gamle, Askeladden, Lykkeguttene som løfter det gamle tunge Troldsværd...(ibid.:394)

Eyde og Kittelsen kom til enighet, og i 1907 og 1908 malte Kittelsen bildeserien han kalte *Fossens eventyr*:

Bilde 15: Theodor Kittelsen. *Fossen*. 1907. Akvarell. (wikimedia commons)

Bilde 16: Theodor Kittelsen. *Grunnarbeide*. 1907. Akvarell. (wikimedia commons)

Bilde 17: Theodor Kittelsen. *Svælgfos*. 1907. Akvarell. (wikimedia commons)

Bilde 18: Theodor Kittelsen. *Dammen på Kloumann-sjøen*. 1908. Akvarell. (wikimedia commons)

Industrien i *Fossens eventyr*

Bildene til Kittelsen viser et mytisk Telemark, i forskjellig drakt. På det første bildet, *Fossen*, ser vi det vanskelige landskapet. Det kan leses som en illustrasjon av kampen i landskapet, som jeg har diskutert tidligere. Her gir imidlertid teledølene opp – og tusler avgårde med en amerikakoffert. I fossen ser vi uhyrer, og i berget dovne ansikter som viser et nærmest tidløst, uforstyrret landskap i sin naturlige utfoldelse. Fossen skummer sitt sedvanlige skum og fjellet står massivt og støtt. På andre siden av fossen fra utvandrerens sti ser vi en mann i rød toppplue – en skikkelse som i følge Eyde er Askeladden (Eyde 1956:295-297). Askeladden har besøk av en lysende hvit fe, som svever over hodet hans (se utsnitt på bildet til venstre). I følge Eyde er dette feen som gir Askeladden ideen om å binde fossens krefter (ibid.). Dette bildet viser

Bilde 19: Askeladden med en lysende fe. Utsnitt av *Fossen*. Theodor Kittelsen. 1907. Akvarell. (wikimedia commons)

altså et kjent motiv fra folkeeventyrene: Askeladden er på vandring, konfronteres av trollene og får en idé. Et svært lignende motiv finnes også i Sivles dikt, i det tredje verset: «„Jeg har kraften – blot du gider/ bruke mig!“ den kvad./ Og saa kom han da omsider./ Esben Askelad.». Fossen til Sivle virker imidlertid noe mer imøtekommende enn den Kittelsen beskriver.

På det andre bildet, *Grunnarbeide*, ser vi nissene som jobber i berget. Her er det altså tydelig at ideen

Askeladden fikk ble realisert. Bildet viser en hel gjeng med nisser, og fjellet de jobber i. Dette er

industrialiseringen. Men det er ingen store, industrielle

anlegg – det hele virker lavmælt og lite truende. Og tross at det hugges i berget virker ikke naturen forstyrret. Det males et nærmest koselig bilde av industrien – og som vi fikk vite i det

Bilde 20: Kristian Birkeland. Fotografi. Før 1900, fotograf ukjent. (wikimedia commons)

forrige bildet, er jo dette bare ett av Askeladdens påfunn. Det pleier å ende godt. Det er dessuten nissene som industrialiserer Telemark – og som representanter for det mytiske landskap går de på et vis god for endringene. Dette landskapet er deres, og de behersket det: de er ikke plaget med karrige forhold og sinte fossedrager. Nederst i bildet ser vi at nissene bedriver

elektrokjemi, der de flokker seg rundt en lysbue. Her er også det som unektelig må være en Kristian Birkeland-nisse (se utsnitt under, nissen på venstre side med stor bart), i samarbeid med de

Bilde 21: Kristian Birkeland til høyre i bildet, med bart. Utsnitt av *Grunnarbeide*. Theodor Kittelsen. 1907. Akvarell. (wikimedia commons)

andre nissene. Dette er ikke åsted for splid og oppbrudd: snarere tvert imot ser laget ut til å være ganske lystig, og preget av samarbeid. Ingeniøren og nissene spiller på lag.

På det tredje bildet, *Svælgfos*, er Svelgfoss kraftverk ferdig. Det lyser opp som Soria Moria slott i eventyret om Esben Askeladd. Dragene i fossen er aggressive. Dette bildet viser et opprørt landskap, der et maktskifte har skjedd. Det dovne ansiktet i berget gløtter på et øye, omsider har noe vekket ham etter den lange søvn. Nissene og Askeladden er borte, for her arbeider dragene i fossen for dem. Over fossen rager den store bragd, et opphøyd, nærmest sublimt anlegg. Askeladden vant over trollene denne gangen også – og naturen er fanget i en ny orden.

På det fjerde bildet, *Dammen på Kloumann-sjøen* ser vi naturen i all sin prakt, med solskinn og regnbue. Demningen ligger der forsiktig i landskapet, og fossen har ingen aggressive drager. Den har imidlertid en annen skapning: en tilsynelatende nedstemt og maktesløs nøkken. I horisonten stikker Gaustatoppen hodet forsiktig opp, og beskuer hva som skjer. Uttrykket er noe bekymret. Men her er makten etablert, og arbeiderne på demningen er helt uanfektet. Den nye orden er i virke – og til tross en tydelig interessekonflikt er det harmoni som preger stemningen. Dette er eventyrets moralske slutt.

I Kittelsens bilder er industrien en uttalt kamp mellom interesser – menneskene mot en besjelet natur og dennes skapninger. Og i likhet med Rolfsens beskrivelse, som jeg diskuterte i kapittel 5, er personene i industrialiseringen det mest sentrale. Bildene beskriver ikke elektrokjemi eller andre tekniske anliggender. Industrialiseringen i Telemark er en historie om menneskenes maktovertakelse, der det evige og stødige Telemark – med alt som bor her – til slutt måtte bukke under for menneskene. Kampen er opprørende for naturen, som vi ser i de forstyrrede mytiske skapningene – men det går likevel noe lavmælt for seg. Til slutt er det nye miljøet etablert – og som vi ser i det siste bildet, er det en solskinnshistorie.

Den eventyrlige industrien: folklørisering

Jeg skal komme tilbake til tematikken i Kittelsens bilder. Men først skal jeg redegjøre for folkløriseringsprosessen industrien er gjenstand for her – folkloren er nemlig blant det som virker på industrien i disse bildene. Etter 1908, da denne bildeserien var ferdigstilt er «eventyret om Rjukan», «industrieventyret» og også «soga om Rjukan» fraser som går igjen i

beskrivelser av industrien. Det er synlig i avismaterialet mitt (se for eksempel Flekkefjords Posten 01.07.1913; Nordre Bergenhus Folkeblad 20.10.1910; Fremtiden 18.01.1917). Det er også brukt i senere tid: i Norsk Hydros jubileumsbok fra 1955 har tittelen *Norsk Hydro gjennom 50 år. Et eventyr fra realitetenes verden* (Olsen 1955). På NRKs hjemmesider finner vi også dokumentaren *Industrieventyret som ble museum* (NRK 1988) og da Rjukan og Notodden ble innlemmet i UNESCOs liste over verdensarv ble industrien kalt «et vannkrafteventyr» på Dagsrevyen i samme kanal (NRK 2015). I materialet mitt brukes denne eventyrmetaforen både som perifer benevnelse på industrien, og som del av større, eventyrlige topoi. Det skal ikke hevdes at Kittelsen etablerte hele ideen om industrieventyret, Sivle var jo for eksempel før ham med sin bruk av Askeladden som aktør – men metaforen var tydeligvis fengende. Industrien ble gjenstand for en *folklorisering*.

Folkloristene Anne Eriksen og Torunn Selberg bruker Märtha Louises eventyropplesning i NRK som eksempel på en folkloriseringsprosess (2006:137): I den perioden monarkiet i Norge måtte håndtere kontroversen tilknyttet kronprinsens forhold til alenemoren Mette-Marit, kunne man se prinsesse Märtha Louise sitte i bondestuen på Kongsseteren og lese eventyr om andre norske prinsesser og eventyrlige problemstillinger. Slik ble kongefamilien forbundet med folkelighet og problemstillinger som gjerne finnes i eventyr – og en verden nordmenn er så glad i, der lillebroren Esben Askeladd kan få prinsessen og halve kongeriket. Forlovelsen ble kunngjort, og Mette-Marit ble litt som Askepott. Mette-Marit settes altså inn i en ”eventyrisk” sammenheng – og det samme skjer med kongefamilien for øvrig, når Märtha Louise forteller eventyr. Denne koblingen mellom eventyr og kongefamilie er jo heller ikke så veldig fjern – kongefamilien frekventerer folkeeventyrene, og jakten på ektemake er et vanlig motiv. Folklorisering handler imidlertid ikke kun om eventyr, mer generelt innebærer denne prosessen å ta noe som opprinnelig ikke er med i folkekulturen inn i folkekulturen (ibid.). Fenomener som er «litt rufsete» og utenfor «den dannede folkekulturen» kan få økt legitimitet og troverdighet ved å gjennomgå en slik folkloriseringsprosess (ibid.). Alenemoren Mette-Marit stod i fare nettopp for å oppfattes som noe rufsete, og hun var ikke del av den opprinnelige folkekulturen – og de sammenhengene kongehuset skapte gjennom Märtha Louises eventyropplesning bidro til å gjøre det hele legitimt. Denne folkloriseringen er i praksis også en nasjonalisering av industrien. I Norge har folkloristiske uttrykk – eller ”folkekultur” – en prominent plass i den nasjonale identiteten (ibid.:41). For eksempel er Esben Askeladd en nasjonal idealskikkelse. Det industrielle landskapet – verken det mindre moderne eller det storindustrielle – er særlig representert i vår idé om folkekultur. Det er

heller ikke blant det vi anser som det ”typisk norske”. Industrien finnes ikke i den kanon av norske folkeeventyr vi kjenner så godt også i dag, og den ble «bevisst silt vekk» når landskapsmalerne var festet nasjonen på lerret (Christensen 2002:247). Så, når eventyret – og etablert folkekultur for øvrig – tjener som topoi for industrien, er dette et klart eksempel på folklorisering.

Kittelsens industrieventyr: tre steder

Bildeserien til Kittelsen beskriver den store endringen: altså industrialiseringen. Bildeserien er rik på innhold, og kan fungere som introduksjon for flere topoi i min diskusjon. I dette kapitlet skal jeg først diskutere den *mystiske* industrien – som er synlig i alle de fire bildene til Kittelsen. Her skal jeg vise hvilke virkemidler som satte industrien inn i en tåkelagt, ukjent sfære. Deretter tar jeg tak i Kittelsens to siste bilder: der en ny orden er skapt. Her diskuterer jeg både det store maktskiftet i landskapet og den nye kultur, eller det nye miljø, som industrien kommer med – med opplysning, nye muligheter og nye begreper. Her kommer jeg også inn på industrien som endevender, som jeg introduserte i forbindelse med kraften i landskapet. Det er altså tre overordnede topoi-leverandører som skal diskuteres i det følgende. På dette tidspunktet kan jeg kalle dem *det mystiske*, *den store maktovertakelsen* og *de nye mulighetene*. De overlapper tidvis og mange av deres argumenter henger sammen. Jeg skiller ikke mellom dem for å demonstrere noe skille, men for å introdusere flere perspektiver. Her vil jeg for øvrig tidvis gå noe ut av det folkloristiske – men industrien i eventyret er tema for dette kapitlet. Der jeg beveger meg ut er eventyret fortsatt rød tråd – og Askeladden aldri langt unna.

Den utilgjengelige, mystiske industrien

I min lesning av materialet la jeg tidlig merke til den tilbøyeligheten man hadde til personkult i beskrivelser av industrien. Den finnes i den generelle tilbøyeligheten til å skildre menneskene bak industrien, som er synlig i Kittelsens malerier, Sivles dikt, Rølfens beskrivelse og i avismaterialets fokus på Eyde. I avismaterialet var personkulten særlig voldsom. Jeg opplevde dette som en prominent og svært synlig del av avismaterialet – sannsynligvis fordi den er av en slik art som for oss i dag oppleves svulstig og til tider ekstrem. I det følgende skal jeg vise eksempler på denne personkulten og argumentere for hvordan den kan gjøre industrien mystisk og utilgjengelig. Dette kan igjen forklare noe av

grunnen til at eventyret ble en så fengende beskrivelse av industrien som den var. Det er ikke noe egentlig mål for meg å forklare hvorfor den var det, men her vil jeg likevel spekulere litt, da det kan belyse forskjellige virkninger personkulten og eventyret har som topoi.

Kong Eyde, høvdingen og Esben Askelad

Som jeg argumenterte for i kapittel 5 er Sam Eyde i mitt materiale en representant for industrien. Industrien er omtalt som hans prosjekt, og en slags manifestasjon av hans intellekt. Eyde kan dermed bidra til å sette industrien inn i et gitt lys, om han er del av industriens topoi. Det er tydelig i avismaterialet mitt at det fantes en tilbøyelighet til personkult omkring Sam Eyde: han dyrkes både som nasjonal redningsmann og som syndebukk. Og det er ikke bare Esben Askelad han sidestilles med. Det er også andre kjendiser, som statsminister Jens Bratlie og Roald Amundsen – som vi også for øvrig så i *Hydro Renew*. I Trondhjems Adresseavis i 1913 kan vi lese:

De foredrag som er blit holdt i Verdensteatret har været av den karakter, at man mindes dem som begivenheter. De knytter sig til mænd som Roald *Amundsen*, statsminister, generalkrigskommissær *Bratlie*, og fra igaar generaldirektør Sam *Eyde*. Betegnende nok hadde der før generaldirektørens foredrag igaar kl. 1 samlet sig en hel del mennesker utenfor lokalet. De stod der skjønt de meget godt visste at det var raadløst at slippe ind. Det var Sam. Eyde som trak dem dit allikevel. Den som har utrettet det usedvanlige har den samme indflydelse paa omgivelserne som magneten paa jernfilspaanen. Især hvis det usedvanlige er opnaadd ved matematisk nøiagtighed i gennemførelsen av alle planens detaljer, fra det mindste til det største. Som de stod deroppe, de mange som ikke kunde slippe ind, maatte vi erindre en løsreven sætning som blev sagt nede på Vestlandet av en bekjendt politiker i et valgforedrag for nogen aar siden:
— — da var det han reiste seg, giganten borte paa Østlandet, Sam. Eyde.....

(...)

Seksten hundrede mennesker var det som dels sat og dels stod og forventningsfuldt fulgte klokken gang indtil den blev et. Da tidspunktet var inde, traadte høiskolens rektor, professor *Sæland*, frem og uttalte sin glæde over at generaldirektør Eyde hadde villet komme hitop til Trondhjem for at holde foredrag *om den norske salpeterindustri*. (Trondhjems Adresseavis 24.11.1913)

Denne artikkelen viser hvordan personkulten omkring industrien kunne arte seg. Det finnes flere lignende beskrivelser i materialet. I denne beskrivelsen – som er en innledning til et referat av Eydes foredrag om den norske salpeterindustrien – beskrives Eyde som noe svært tiltrekkende. Han er som «magnetten paa jernfilspaanen⁵». Han er imidlertid også noe utilgjengelig og eksklusivt: vi leser om forholdene utenfor lokalet, der det er «raadløst at slippe ind». Han er også langt unna: «giganten borte paa Østlandet». Denne artikkelen beskriver en avstand til Eyde. Det faktum at han skal tale for en stor forsamling – og fortelle dem om sitt store prosjekt, salpeterindustrien, gir ham også status som en mann av kunnskap, eller en som har innsikt i en spesiell sfære. Dette gjør ham stor og interessant – og det gir ham

---

⁵ Jernfilspan.

oppmerksomhet fra seksten hundrede mennesker, i det store Verdensteatret. Eyde er en mektig mann. I Bratsberg-Demokraten i 1909 kan vi lese:

»Slot over slot sig bygger«, siger Per Gynt.

Det samme kan den sige, som reiser over Notodden—Saaheim til Rjukan.

Store, mægtige bygninger reiser sig paa den almægtige kong Eides bud: »Bliv«. (Skrrevet av E.R. i Bratsberg-Demokraten 05.07.1909)

Her beskrives Sam Eyde som en allmektig skaper. Han er både konge og Gud, og avstanden er uttalt også her. Han settes utenfor industriens åsted: han sier simpelthen «Bliv», og industrien blir. Eyde er overordnet de faktiske, konkrete forholdene rundt industrien i Telemark – men har full kontroll. De store arbeiderbevegelsene på denne – som også for øvrig var synlig i min første lesning av avisene på denne tiden – ga folk en bevissthet om forskjellen mellom kapital, idé og avgjørelser på den ene siden, og utførelse og manuelt arbeid på den andre. Dette satte nødvendigvis Eyde *et annet sted* enn arbeiderne. Arbeiderne fikk mye spalteplass på denne tiden, gjennom de store arbeidersakene – så Eydes utenforskap, eller annerledeshet, ble kommunisert i avisene. I artikkelen over beskrives han som Per Gynt: en stormannsgal, sleip type som *går utenom*. Eyde er en mann som vil unngå skitne hender – han er kongen som styrer sitt rike gjennom usynlige pengetransaksjoner og kunnskap få innehar. Eyde erklæres også for en høvding. I *Mitt liv og mitt livsverk* skriver Eyde om et stev han fikk av sin venn komponisten Ole Olsen, etter å ha vært behjelpelig i en innsamling av folkemusikk fra Telemark. Det heter «Eydemarsjen», og går slik:

Gå «gangar» stig stev om et høvdingnavn,
ta en skarpsynt skuer i fangende favn,
som i ventende vorden ei vaklet og veg,
tross hånen som hemmet og tvilen som steg,
som fikk makt til å mane det berggjemte bundne,
som tok rett til å vigsle og verne det vunne,
til tuseners lykke, til hjemlandets gavn.

Gå «gangar», stig stev, om Sam Eydes navn. (1956:300)

At Eyde blir hyllet i et stev kan for øvrig forstås som en form for folklorisering – stevet kan anses som et strukturelt topos godt etablert i vår idé om norsk nasjonalkultur. Dette skal imidlertid ikke følges opp – poenget her er Olsens behandling av Eyde. I dette stevet ser vi mange av motivene hittil diskutert: den bundne kraft, kampen og hjemlandets gavn. Kittelsens beskrivelse har mye til felles med denne: Eyde, der i form av Askeladden, kommer seirende ut av en kamp. Men i Ole Olsens beskrivelse refererer denne kampen til det Eyde gjennomgikk i avisene, der han ble utsatt for hån og slet med omdømmet. I Olsens stev gjør denne kampen Eyde til en desto større helt. Hans utenforskap, som både er på godt og vondt i materialet, gir ham uansett en ekstraordinær posisjon – som Ole Olsen her anser som opphøyd. Eyde kommer ut av kampen som en høvding, og vi blir oppfordret til å hylle ham.

Her er han en mann med mystisk kunnskap, som ga han «makt til å mane det berggjemte bundne». Dette motivet er en gjenganger i industribeskrivelsene i materialet.

Når industrien blir diskutert som industriherrenes prosjekt og anliggende, tilhører den en sfære som er utilgjengelig for folk flest. Dette er en motsetning til avisartiklene der industrien for eksempel er tar del i et topos der arbeid og arbeidere er tema – her blir den mer fattelig. Man vet hva den dreier seg om: arbeid, eller mer konkret: håndtering av maskiner, montering og konstruksjonsarbeid. Eller, om arbeiderboliger, lønnspolitikk og streik. Hos industriherrene blir den derimot vanskelig, og mindre allmenn. Den personkulten jeg har vist her er et eksempel på dette. Her blir industrien eksklusiv i et klasse- eller sosialøkonomisk perspektiv. Den omgangen en har med industrien kan fungere som klassemarkør – og Eyde er oppe, og folket er nede. Personkulten rundt Eyde som topos stiller spørsmål om hva som skiller ham fra de som dyrker ham, på godt eller vondt. Her blir industrien svaret. Slik skaper industrien avstand, på flere vis: Eyde og folket skilles av kunnskap om salpeterindustri, forskjellen på manuelt og intellektuelt arbeid, industriens konkrete kommandolinjer og titler – og pengestrømmene som følger deretter.

Ingeniørenes stammespråk

Men det er også noe annet som kan gjøre industrien eksklusiv, og der Eyde – eller ingeniører og andre faglig innviede for øvrig opptrer. I avismaterialet blir industrien tidvis beskrevet med tekniske termer, eller fra perspektivet til en journalist som har vært flue på veggen i en og annen faglig tilstelning. Her kan industribeskrivelsene være preget av ingeniørspråk – heller enn et tydelig menneskelig og handlingsorientert perspektiv. Industriens utilgjengeligheten, og dens status som mystisk, kan dermed komme av industriens natur – den er komplisert. De store fremskrittene industrien stod for, og som ble beskrevet i avisene, handlet om store teknologiske innovasjoner, ny vitenskap og enorme dimensjoner. Industrien ble diskutert med denne sfærens stammespråk og verdensbilde. Her er ukjente ord og begreper, svimlende pengebeløp, fremmedspråklige navn og komplisert økonomisk politikk. Det finnes mange redegjørelser av industriens monetære organisasjon og teknologiske spesifikasjoner i avismaterialet. Også der det er gjort forsøk på å popularisere det hele kan det virke uforståelig. I Asker og Bærums Budstikke i 1906 kan vi se et eksempel:

Saa var det, at Professor Birkeland og Ingeniør Sam Eyde begyndte med sine Experimenter, at af Luften uddrage Salpeter. Fremgangsmaaden hermed blev anskueliggjort ved Lysbilleder fra de første Forsøg med den elektriske Ovn paa Frognerkilens Fabrik og til de nuværende Anlæg paa Notodden. Og denne Fremgangsmaade var den samme som en engelsk Videnskabsmand i sidste Halvdel af

det 17de Aarhundrede foretog i sit Laboratorium. (Asker og Bærums Budstikke
19.12.1906)

Og noe videre beskrivelse eller innføring i fremgangsmåten får vi ikke. Denne beskrivelsen er noe typisk, på grunn av to ting: for det første bruker skribenten vendinger som «af Luften uddrage Salpeter». Dette virker mystisk. For det andre er den forklaringen vi får på hvordan denne utdragningen foregår, helt utilgjengelig for oss. Journalisten refererer fra et møte der møtedeltakerne har sett en film, som vi ikke har sett og som vi ikke får referert. At metoden er den samme som en engelsk vitenskapsmann brukte på 1600-tallet hjelper lite. Det er altså mye skjult informasjon i beskrivelsene av industrien. Med stammespråket som topos blir industrien mystisk og vanskelig for meningmann å artikulere og tolke. Stammespråk som topos fordrer en innvielse – og her er industrien det man ikke er innviet i.

En eventyrlig sfære

Denne mystiske industrisfæren kan altså være vanskelig å artikulere og forstå for lekfolk. Da skaper man en forestillingsverden – som menneskene ofte gjør i møtet med det ukjente. Som jeg har vist er det også en viss personkult rundt Esben Askelad. Han er satt inn i rollen som Eyde, altså som industrigründeren som startet det hele. Å sette Askeladden inn i rollen som industriherre ivaretar en følelse av industrien som fjern og mystisk. Når Askeladden er hovedperson i industrien er industrien del av en eventyrlig sfære. Det mytiske landskapet tilgjengelig for Askeladden er utilgjengelig for oss, slik som ingeniørenes stammespråk eller svimlende pengesummer. Der er mye ukjent, og mye litt skummelt – der hersker nøkken, troll og usynlige underjordiske. Kittelsen har malt dette landskapet i *Fossens eventyr*. Men selv om han kan male det, og selv om vi kan høre om det i eventyrbøkene, er dette landskapet ukjent for oss: fossedragere, nøkken og bergtroll er simpelthen en måte å artikulere dette ukjente på. Fossedragene i Kittelsens malerier hjelper mennesket – eller Homo Fabula – til å forstå den mystiske *fossekraften* man gjerne snakket om i avisene på denne tiden. Slik kan Askeladden hjelpe Homo Fabula inn i en fortelling om industrialiseringen, fortalt på språk man forstår. Eriksen og Selberg diskuterer folklore og reklame og hevder at:

Folkloren skaper en velkjent ramme rundt varen som skal selges, og tar utgangspunkt i kulturelt materiale som er allemannseie og barnelærdom for de fleste. Den gir referanser til felles tankegods og med dét gjenkjennelse... (2006:197)

Det ukjente er fortsatt ukjent – men her har det i hvert fall navn, og vi kan kjenne det igjen. Eventyret kan tilby et topos som er egnet til å artikulere og tilegne oss det ukjente.

Avisredaktør Kristofer Anker Olsen bruker Askeladden som heltefigur i Norsk Hydros jubileumsbok fra 1955. Han diskuterer ikke eventyrmetaforen for øvrig – men han kommer med et forslag til hvorfor eventyrmetaforen fenet, og dermed også hvorfor Askeladden var passende til rollen som Sam Eyde:

I den almene bevissthet er da også Birkeland og Eyde blitt stilt sammen som idéens fedre; i oppfatningen av den norsk storindustri historie danner de et sidestykke til den stilling Asbjørnsen og Moe inntar i vurderingen av det nasjonalromantiske gjennombrudd. Parallelliseringen med de to «eventyrkonger» er på sett og vis nærliggende. *For på folk flest virket jo beretningen om at det var lyktes å dra gjødsel ut av luften som det rene eventyr* (1955:64. Mine kursiveringer).

Sammenligningen mellom radarparene Birkeland og Eyde og Asbjørnsen og Moe klinger godt med dette kapitlets overordnede tema. Men her er det sitatets slutt som er poenget: å simpelthen dra gjødsel – en råvare som var livsnødvendig for bonden – rett ut av luften, kan oppfattes som utrolig. Dette kunne dessuten oppleves enda mindre trolig i en tid der Norge hadde mistet mange hundre tusen nordmenn til Amerika, på grunn av skrinne jord og vanskelige forhold for bøndene. Om industrien klarer dette, blir den noe utrolig, fantastisk, tåkebelagt og mystisk – med sin helt egne logikk. Når industrien var i eventyret ble dens overnaturlige og fantastiske egenskaper logiske. Den store etnolog Hilmar Stigum diskuterer den førindustrielle mentalitet og beskriver eventyrverdenen som en annen rasjonalitet, et sted der ting kunne løses (1946:49). I eventyrene kan støvler gå syv mil på ett skritt, og man kan reise med kosteskift (ibid.). Mennesker kan skifte ham og skip kan seile like bra til lands som til vanns. Og gjødsel kan dras ut av luften! I den eventyrlige topikk gir industrien mening, og det ukjente og mystiske har navn i et språk nordmannen er fortrolig med.

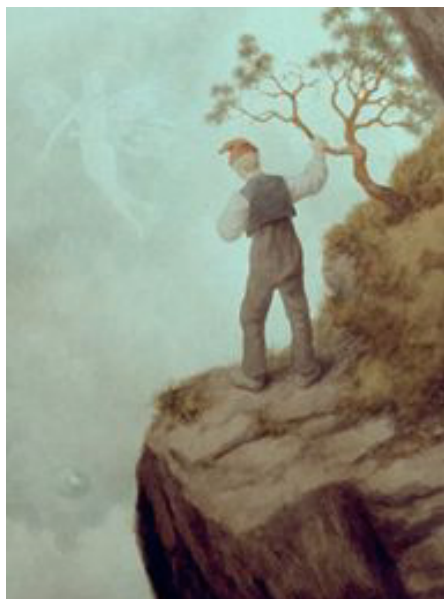
Askeladden

Opplevelsen av industrien som noe ukjent og utilgjengelig kan ha vært del av forklaringen på eventyrets suksess som leverandør av topos til beskrivelser av industrien. Askeladden passet fint som hovedperson. Men han kunne også gjøre industrien mindre fremmed – en påstand jeg skal argumentere videre for snart. Først skal jeg imidlertid foreslå enda en årsak til at han fikk så aktiv del i industrialiseringen.

Askeladden som nasjonalhelt

Noe annet som kan ha bidratt i eventyrets suksess som topos-leverandør for industrien er datidens hunger etter nasjonale helter. Anne Eriksen argumenterer for at nasjonale helter er viktige i oppbyggingen av nasjonalkultur, og at helten tjener som et ideal: helten er en som

«handler, som er synlig og dramatisk aktiv. Handlingene er storslåtte, ekstraordinære og ofte voldsomme – og fremfor alt synlige» (1999:56). Denne tilbøyeligheten til, og kanskje behovet

Bilde 22: Utsnitt av *Fossen*. Theodor Kittelsen. 1907. Akvarell. (wikimedia commons)

for nasjonale helter er synlig i materialet, og jeg har vist eksempler gjennom industribeskrivelser der Eyde er sentral. Og Kittelsen og Sivles beskrivelser kan styrke Eriksens påstand: her er Askeladdens handlekraft nettopp sentralt motiv, og dramatikken er det heller ingenting å utsette på. Men hvorfor fikk Askeladden plassen til Eyde? Eyde fikk, som vi har sett, også lovprisning i rollen om seg selv – men Askeladden kan ha vært mer spiselig. Askeladden hadde fått status som nasjonal, og han var forholdsvis apolitisk – han hadde i hvert fall ikke en like uttalt politisk filosofi, som Eyde hadde. Eyde hadde noe internasjonalt ved seg – han deltok i det internasjonale markedet og reiste mye (Andersen 2005). I taler takket han franskmenn og svensker. Samtidig kunne hans virksomhet settes i sammenheng med kapitalisme, økonomisk liberalisme og en *laissez-faire*-holdning til Norges fossefall. Dette kom tydelig frem av konsesjonsdebatten. Askeladden var i større grad en helt man kunne enes om – og ingen skrev sinte leserinnlegg om ham i avisene. Så når industrien ga håp for Norge som selvstendig stat, og nordmenn hadde hang for personkult og nasjonale helter, var Askeladden nærliggende i rollen som redningsmann og ”fosse-temmer”. Samtidig var Askeladden kanskje en troverdig stedfortreder for Eyde, ettersom begge to hadde noen åpenbare og velkjente lyter. Eyde hadde haltende administrative egenskaper og høy sigarføring – og Askeladden er lat og tidvis sleip. Etnologen Trond Bjorli foreslår nettopp at Eydes rolle i industrialiseringen opplevdes «askeladdlignende» fordi hans genialitet var kombinert med mindre gode egenskaper (2011:28). I en usikker tid i Norge, der vanskelige valg måtte tas, og der norsk identitet skulle forhandles frem og formidles, var en aktualisering av Askeladden kanskje også kjærkommen. Om han ble med på industrialiseringen av Norge ble han med i den nye, moderne verden, og han trenger dermed ikke miste sin rolle som superhelt. Den gjør også industrien ufarlig – den er kun et produkt av Askeladdens sedvanlige snarrådighet. Industrien kan ha blitt opplevd som svært egnet som motiv i eventyret – og eventyret var egnet som topos for industrien. Og denne symbiosen kunne demonstrere norsk kapabilitet, evne til selvstendighet og nasjonal identitet på en gang. Industriens status som norsk bragd ble også skjerpet.

Askeladden som verdibank og handlingsmodell

Askeladden er et potent virkemiddel for et topos. Han var da, og er fortsatt en svært tilgjengelig referanse, fordi han nyter godt fotfeste i norsk nasjonalkultur. Nordmenn kjenner Askeladden. Eriksen og Selberg diskuterer *kollektiv erindring* og ser på Askeladden som en slags verdibank, eller markør, for norske idealer (2006:250). Karsten Alnæs hevder at han avspeiler «eiendommelige sider i den norske nasjonalkarakter» og er et ikon som kan representeres av forskjellige folk i forskjellige tider (2000:201). Han er lur og kvikk, arbeidssky men sjenerøs, og på de fattiges parti (ibid.). Han er både typisk norsk og en vinnertype: snarrådig og underfundig, lar seg ikke kue og er farligere enn han ser ut til (Eriksen og Selberg 2006:250). Han er hjemmefrontmannen fra andre verdenskrig (ibid.; B. Hodne 1998:125) og den frie, norske odelsbonde. Han har også visse steder beholdt sin rolle i industrien. I NRK-dokumentaren *Ta Norge i bruk. Bygda som hadde verk* fra 1991 dukker han opp som bilde på industrigründeren, industriarbeideren og overleveren, og det erklæres at «over alt trenger man Askeladder» og at «denne mennesketypen kan være vår viktigste ressurs» (NRK 1991). Han fikk rollen som Eyde i Hydros jubileumbok fra 1955 (Olsen 1955:611) og i Karsten Alnæs Eyde-beskrivelse et halvt århundre senere (1999:25).

Thomas Hylland Eriksen beskriver ham som en variant av den norske bonden, og som en type mange nordmenn liker å identifisere seg med (1998:92). Han er lillebror og tilsynelatende en underdog – men til sist viser han seg både smartere og mer oppfinnsom enn sine brødre, og vinner prinsessen og halve kongeriket. Han kan symbolisere Norge, så vel som nordmannen: ser liten og ubetydelig ut, men er i realiteten i stand til å konkurrere «med de store gutta» (ibid.) – og til å være selvstendig. Enda en sak som gjør Askeladden så anvendelig er hans intertekstualitet – han eksisterer gjennom en rekke *forskjellige* fortellinger. Den ”store fortellingen” om Askeladden mangler. Dette gjør at Askeladden er fri til å gå hvor han vil, da den store fortellingen som korrigerende faktor og beskrivelse av hvor han *egentlig* skal være mangler. Askeladden er likevel stabil i seg selv, og slik kan han gå inn i forskjellige kontekster – eller topoi – og utstråle og ivareta egenskaper og verdier, og tjene som handlingsmodell (Witoszek 1998:85-89). Han blir en verdibank andre kan bruke av.

Askeladden setter industrien inn i folkekulturell sfære. Og hans anvendelighet gjør at han kan yte som hovedperson i en industrialisering også der eventyret som topos for øvrig er fraværende. Han fungerer som et selvstendig innholdsmessig topos, som setter industrien i sammenheng med norske verdier som nettopp Askeladden er bærer av. Askeladden som topos

spør hva han har funnet på denne gangen, og hvordan vinner han kongeriket? Og svaret er industrien. Han gir også en umiddelbar fortryllelse og attraksjonsverdi til det hele – og gjør industrien til en legitim del av det store norske prosjektet som foregikk på denne tiden: Askeladden bidrar i Norges kulturelle identitet og selvstendighet simpelthen ved å være der, og med sitt prosjekt – eller sitt snarrådige påfunn – bidrar han i Norges økonomiske utvikling. Slik kan det nye industrielle Norge harmonere med det nordmenn har kjært.

Industrien som endevender: «Telemarkens nye kultur»

Askeladden var en trygg skikkelse med kjente verdier som kunne geleide nordmannen gjennom den skumle, store omveltningen som industrialiseringen var. Kittelsens bilder er et eksempel på dette – de viser Askeladden og hele endringsprosessen. Her skal jeg diskutere industrien som *endevender* – med de topoi som finnes her. I Stavanger Aftenblad i 1913 kan vi lese et referat fra en pastor Bondes foredrag: «Et stykke ny Telemarks-kultur». Artikkelen går over fire avisspalter, og er dermed relativt lang. Den handler hovedsakelig om de konkrete hendelsene i industrialiseringen på Rjukan. Bonde beskriver prosessen fra prøvfabrikken i 1903, til Rjukan i forfatterens skrivende stund – som da er en by på 4-5000 mennesker – og til slutt til en vurdering av hva fremtiden vil bringe, for hva angår arbeidsplasser og innbyggertall. Mest interessant for meg er imidlertid Bondes perspektiv på industrialiseringen som «Et stykke ny Telemarks-kultur»:

Taleren førte tilhørerne opover Telemarken med utgangspunkt i Skien og fremviste [via lysbilder] trakterne oppe ved Notodden. Her herjet tidligere den landlige idyl, men nu — efterat salpeterfabrikationen har holdt sit indtog — er forholdene helt omsnud.
(...)

For befolkningen i Telemarken har disse anlæg selvfølgelig været til stor økonomisk fordel. For de gaarde, som selskabene måtte ha, fik bønderne omtrent hvad de forlangte. De fik ogsaa sine produkter afsat til priser, som de før ikke havde vidst om, og de fik en god forbindelse nedover. Men paa den anden side er det unegtelig vemodig at se paa, hvorledes bønderne i Vestfjorddalen derved er kommet fra gaardene sine, som var gaat i arv fra far til søn, og som var ryddet ved flid og slæb.

Alle er ogsaa enig i, at det havde været ønskelig, at den store kapital, som har sat disse anlæg igang, havde været norsk. Men naar norsk kapital ikke var at opdrive, var det dog bedst, som det gik. Man skal ikke glemme, hvad disse anlæg har været for norsk industri, og hvad det har betyd, at alle ingeniører, som har havt med dem at gjøre, er nordmænd. *Og vi maa ikke glemme, hvilket eksempel paa frugterne af personlig dygtighed og seig paagaende energi overfor alle vanskeligheder denne Telemarkens nye kultur dog er.* (Stavanger Aftenblad 21.02.1913. Mine kursiveringer.)

Bonde beskriver en ny Telemarks-kultur. Men hva består den i? Han beskriver bønder som måtte gå, og salpeterfabrikk og anlegg. Det er industriens konkrete omgivelser, og også det intellekt som har båret frem disse, som er den nye Telemarks-kultur. Industrialiseringen på Rjukan var i praksis en stor endring av landskapet – da Rjukan bare var 'landskap'. Bondes

optimistiske og generelt positive holdning til den nye byen, og den totale endringen av landskapet, finnes flere steder i materialet. Vi ser den i Kittelsens siste maleri, og i Sivles dikt. Og i avismaterialet: i Vestfold Arbeiderblad i 1915 kan vi for eksempel lese om «det nye Rjukan, storindustriens og kapitalens Rjukan»: «Rjukanfossen... er blitt den kraftfaktor, som driver hele Rjukan, et sted med 7 a 8000 indbyggere, en helt moderne by med overveiende vakre bebyggelser» (Vestfold Arbeiderblad 12.06.1915). I mange av artiklene, og Bondes inkludert, beskrives altså det nye Rjukan som noe positivt. I Bondes beskrivelse er den en kultur, der kulturbegrepet helt tydelig er normativt og betegner en god ting. Den store forandringen vekker begeistring. Opplevelsen av de industrielle omgivelsene og den rørlagte Rjukanfossen som en *ny kultur* er ikke selvsagt. Som jeg viste til i kapittel 1 kan slike voldsomme inngrep i naturen nettopp beskrives som *motsetningen* til kultur. Industrien beskrives ofte som del av en slik dikotomi – som motsetning til kunst, kultur, folkekultur og natur (Kaare 2002:119; 2004:34; Bausinger i Kaare 2002:102). På Rjukan var industrien svært dominerende, både i de konkrete omgivelsene, og i innbyggernes levemåte for øvrig. Den ble altså i høy grad synlig – så en slik dikotomi kunne gjort seg gjeldende. Industrien kunne sabotert Telemarks status som kulturkonservator – og gått utover området integritet som norsk natur og kultur, og kulturelt landskap. Men i Bondes beskrivelse omtales ikke industrien som ødeleggende. I hvert fall er fokuset på det nye og attråverdige: den nye Telemarks-kultur.

Naturvern?

Det faktum at industrialiseringen i Telemark innebar store inngrep på naturen kunne altså gjort den til gjenstand for fordømmelse, heller enn status som «ny Telemarks-kultur». Litteraturviter og professor i nordistikk Knut Ove Eliassen hevder nettopp at industrien gjerne settes i sammenheng med ødeleggelser av naturen (2004:36). Historiker Ola Svein Stugu diskuterer også industrien i landskapet og hevder at den typisk er blitt vurdert som negativ (2004:550). Med dette perspektivet står jeg likevel i fare for å være vel anakronistisk, i en undersøkelse av tiden rundt 1905: den varsomheten vi har i 2016, for hva angår inngrep i naturen – og som ville gjort en tilsvarende rørlagging til en kjempekonflikt i dag – er blant annet etablert av miljøoppvåkningen på 1970-tallet (Berntsen 1994:136). Men det finnes spor av en slik konflikt også i materialet, for eksempel i denne uttalelsen fra Eyde, i en avisartikkel i Trondhjems Adresseavis:

Det er dem som har sagt av vi har tat livet av Rjukanfossen. Det har vi nu slet ikke. Vi har bare flyttet den længre op i fjeldet og derfra puttet den ind i nogen turbinrør. (Trondhjems Adresseavis 24.11.1913)

Eyde refererer til noen som har kritisert ham for å ta livet av Rjukanfossen. Her ser vi også for øvrig *ingeniøren* Eyde, med et pragmatisk forhold til konseptet *foss*. Arne Lie Christensens hevder også at kritikken mot Eyde kom av rørlaggingen (2002:246). I beskrivelsene av industrien i mitt avismateriale er dette imidlertid ikke tydelig, utover sitatet over. I avismaterialet fikk Eyde kritikk for fossesalg til utlendinger og for arbeidernes dårlige levevilkår – ikke rørlagging eller fordervelse av landskapet. I Aftenposten 1903 kan vi lese en slags oppsummering av Generalforsamlingen i Turistforeningen 1903 (Aftenposten morgen 01.05.1903). Her diskuterer de den planlagte rørlaggingen av Rjukanfossen, kraftstasjonen som skal bygges og de vurderer salg av turisthytten like ved, Krokan. «Aktieselskabet Rjukanfos» er kjøper – og hytta blir etter hvert solgt (turistforeningen.no 2016). De har innhentet en advokat Rygh – mulig tilknyttet det som skulle bli Norsk Hydro – til å fortelle om forholdene rundt rørlaggingen og kraftstasjonen:

Man behøvede ikke at være ræd for at fae Vestfjorddalen skjæmmet ud ved svære Fabrikskorstene. Kommer de planlagte Anlæg istand, vil ogsaa de frembyde en Severdighed af Rang, i sin enestaaende, som de ved Udnyttelsen af Vandkraft ved saadanne Faldhøider vil blive.

Advokat Thorne var tilfreds med disse Oplysninger, der jo gav Sikkerhed for, at Naturen ikke vilde blive skjæmmet. (Aftenposten morgen 01.05.1903)

Rygh argumenterer for at rørlagging og kraftstasjon er severdighet i seg selv, og Thorne, som er opptatt av naturen, slår seg til ro med dette – anleggene vil ikke skjemme naturen. Det blir også foreslått at turistnæringen kan tjene på denne utbyggingen – området vil få vei og telefon (ibid.). Formannen avsluttet imidlertid med kommentaren: «ifald Rjukan⁶ forsvinder, vil det Sted, hvor Rjukan laa, blive en stor Merkværdighed.»

Amanuensis og universitetsbibliotekar Wilhelm Munthe var også opptatt av den nye severdigheten – han argumenterer for dette i Aftenposten i 1912:

Og oppe paa Krokans gamle tufter, hvor jeg for 14 aar siden paa min første fottur med andagt havde set Rjukans skumsprøit i det sorte svælg; der saa vi nu bare en bæk plaske ned i dybet og forgjæves forsøge at gjøre sig gjeldende gjennem duren fra kraftstationen paa Vemork, for derpaa flau at gjemme sig bort under stenene. Det er da heller ikke Rjukan som længere gjør ”denne indtil Bøbrækken V-formede, derfra til sit udløb U-formede og efter sin længderetning svagt S-formede dal” — som det heder saa smukt i reisebogen over Telemarken — saa interessant selv for ikke-ingeniører. Det er det storslagne monument, som den er blevet over enkeltmands vilje og evne. *Derfor er besøget paa turisthotellet heroppe lige stort nu som i fossens ensomme velmagtsdage* (Aftenposten morgen 14.08.1912. Min kursivering.)

---

⁶ Rjukanfossen. Den het opprinnelig bare Rjukan, men etter tettstedet vokste frem og tok fossens navn ble Rjukan til Rjukanfossen.

Munthe beskriver industrien som et monument over «enkeltmands vilje og evne» (mer om denne kommer). Også i *Skien-Telemarkens turistforenings reisehaandbog for Telemarken* adresseres bøndernes interesser. Her er også optimisme, heller enn fordømmelse:

Den sterke industrielle opsving, der har fremkaldt ormelige byer ved Skotfos, Ulefos og Notodden, er der dem, som frygter for vil gjøre Telemarken fra et bondeland *til* et industriland. Det er dog troligt, at disse to næringer vil kunne forenes og drage aag sammen (Coll 1910:116).

Her forstås industrien altså ikke som trussel mot bondekulturen.

I disse beskrivelsene er altså industrien ingen motsetning til landskapet – den kan heller være et bidrag. Den er med i, og konstituerer noe nytt, storartet og ønskelig – Bonde kaller det *ny kultur* (s.96). Industriens plass i *ny kultur* som retorisk sted har voldsomt potensiale for argumentasjon, da *kultur* er så altomfattende. Da kultur omfatter så mye kan industrien – med alle sine egenskaper, funksjoner og konsekvenser – bli innlemmet. Den gir telefon, vei, anlegg, severdigheter, monumenter, turbinrør og merkverdigheter. Kulturbegrepet er normativt, og industrien er noe ønskelig og inkludert – et monument, som alle kulturer med respekt for seg selv har.

Rjukan som monument over en ny orden

Pastor Bonde beskriver Rjukan som et sted, der det tidligere herjet «den landlige idyl», men der forholdene nå er «helt omsnudd». Bonde er altså også positiv til førindustrielle Rjukan – kan kaller det jo en landlig idyll. Og han priser bøndernes arbeid her: på gårdar «ryddet ved flid og slæb». Bonde har empati med bøndene som måtte dra fra gård og grunn, og han synes det er vemodig. Bonde forsvarer imidlertid industrien: han sier at vi ikke må glemme hva anleggene på Rjukan har betydd for norsk industri. Rjukan er et forum for industriell utvikling – og fruktene av nordmennes «personlig dyktighet og seig paagaende energi overfor alle vanskeligheter». Slik blir Rjukan også et bevis på nordmannens kamp i landskapet, og et monument over nordmannens seier. Rjukan blir en del av nordmannens historie – og en manifestasjon av den nye kultur, med en ny orden. I Tromsø Stiftstidende i 1911 kan vi også lese om monumentet Rjukan. Artikkelen handler om utbyggingene av Saaheim kraftverk, som skal føre til bedre utnyttelse av hestekreftene i Rjukanfossen:

(...) Først da har gamle Rjukan, som tomme for tomme har maattet bøie sig for menneskenes vilje og finde sig i at bli paalagt den moderne tekniks sæletøi, gjort sin skyldighet til sidste draape.

Intet sted føler man som her at drømmene om Norge som fremtidens industriland er paa vei til at realiseres. Natur, tekning og kapital har her samvirket om at skape noget, der baade i sin helhet og for flere enkelte deles og organers vedkommende endog sætter nye verdensrekorder.

I Norges økonomiske historie er kapitlet om Rjukans indtræden i den nye æra et av de interessanteste blade. (signert Tr. Kv. Tromsø Stiftstidende 23.12.1911)

Her ser vi et motiv tidligere beskrevet: industrien som del av historien. Rjukan er her en del av en ny æra, som en realisering av drømmene om Norge som fremtidens industriland. Industrien er omfattende: den skal definere landet som et «industriland». Rjukan er et monument der «natur, tenkning og kapital» er smeltet sammen. Når Rjukan og de store fabrikkene der hylles som monument på denne måten utspiller det seg en dobbelthet i samtidens behandling av fortiden. På den ene siden er alle eventyrmetaforene, og tilbøyeligheten til å tolke industrialiseringen som eventyrlig eller mytisk. Dette er en del av den nostalgien som modernitetens store endringer resulterte i – som jeg introduserte i kapittel 4: man ”henter opp” eventyrlig gods fordi man opplever at de representerer en kultur som forsvinner. På den andre siden er monumentet, som er en hyllest til nettopp disse store endringene. Her er det nettopp den nye orden som er bragen. Denne dobbeltheten finnes også i Bondes foredrag: det er trist å se bonden miste gård og grunn, men industrialiseringen var til syvende og sist heldig – den var en ny kultur. Dette monumentet, eller den nye kulturen, utspiller seg på mange måter i materialet. I det følgende skal jeg vise noen.

Det ville temmes: et nytt eventyr

Denne nye æra, det nye miljø eller den nye kultur er monument over menneskenes seier og en del av en ny ønskelig orden. I beskrivelsene av dette er, som vi har sett, kampen i landskapet ofte del av beskrivelsen. Artikkelen over, fra Tromsø Stiftstidende, er et eksempel. Her snakker man om det nye Rjukan og forteller om hvordan det er skapt: naturen er lagt i «sæletøi». Ideen om det tidligere opprørte, eller *ville* landskapet er tydelig. Og dette er gjenganger i beskrivelser av industrien. I Trondhjems Folkeblad i 1917 kan vi lese:

Rjukan.

I geografien stod det et avsnitt om Noregs vasdrag, og her var Rjukanfossen nævnt sammen med Sarpsfossen og Væringsfossen m. fl. Paa kartet saa vi at den hørte til etsteds i Telemarken. Turister som for paa de kanter, maatte ta den med blandt landsdelens seværdigheter. I gamle, gamle dage bodde de her en vakker ungmø, Marit. Naar hun jodlet i lien, fik hun svar fra Eistein, som bodde paa den anden side av fossen, og om lørdagskvelden fandt Eistein veien over til Marit. Men han vilde ha gaard og grund før han hentet sin fæstemø, og Marit vilde saa gjerne vente paa ham.

Endelig kom den sidste lørdagskvelden. Eistein sprang op stien paa letten fot. Oppe i lien hørte han Marits jodling, og han sendte et glædesrop til svar. Da trær han feil og styrter i fossen. Men Marit kunde ikke skjønne hvad der var hændt, og hun var sikker paa at han vilde

komme igjen. Hver dag gikk hun stien frem, og folk hørte hun snakket med noen dernede. Endelig en dag mange år etter kom fossens aand og hentet hende ned til hendes fæstemand. Siden kalder de stien for Maristien. Fremdeles slynger Maristien seg rundt stupet, men fossen er borte. Der er bare en uhyggelig, mørk og dyp grop igjen i fjeldet. De har tatt vandet væk fra Rjukanfossen, og da blir det ingen fos mer. Heller ikke er der noen som fortæller eventyret om Eistein og Marit. Vi ser bunden paa Rjukanfossen, og da er det ikke noget eventyr mer.

Men der er kommet nye eventyr, meget merkværdigere end de gamle. Hele Rjukanfossen er blitt et stort eventyr, eventyret om den vældige naturkraft som blev bundet og frigjort av menneskelig geni, eventyr om menneskelig arbeide, som har skapt det vidunderlige, eventyr om hundreder av hjem hvor før kun fæfot traadte, eventyr om en stor by som kaster sine elektriske straalere helt op til stien hvor Eistein og Marit møttes hver lørdagskveld for længe, længe siden. (Skrevet av S.S. i Trondhjems Folkeblad 02.08.1917. Min oppdeling.)

Etter en lang redegjørelse av tekniske spesifikasjoner avsluttes artikkelen med: «Vi talte engang om det fattige Norge. Det er meget, meget længe siden, mindst 10 år.» I denne artikkelen får vi innblikk i Telemark som nasjonal, kulturell størrelse: et sted med storslått natur, en fager mø, lørdagsfrieri, jodling i lien, bondegårder og eventyr. Og Rjukanfossen er symbolet på dette førindustrielle Telemark, og den kultur som fantes der. Vi kan lese at når Rjukanfossen rørlegges, er en kultur forbi: ingen forteller lenger eventyret om Eistein og Marit.

De har tatt vandet væk fra Rjukanfossen, og da blir det ingen fos mer. Heller ikke er der noen som fortæller eventyret om Eistein og Marit. Vi ser bunden paa Rjukanfossen, og da er det ikke noget eventyr mer.

Det er to kulturer beskrevet i denne artikkelen: det nye og det gamle eventyr. Det gamle eventyret er førindustrielle Telemark, der historien om Eistein og Marit ble fortalt. Artikkelen gir innsikt i den gamle kulturen. Det er egentlig to gamle kulturer: den kulturen der eventyret om Eistein og Marit ble fortalt, og den der de levde. Disse fremstår likevel som den samme. Fortiden blir ett i møtet med de nye eventyr: «meget merkværdigere end de gamle».

I det gamle eventyr lever menneskene tett på naturen, og i landskapets nåde. Rjukanfossen og dens landskap påvirker menneskenes skjebne. Det gamle Telemark beskrives som farlig: med Maristien som slynger seg rundt et stup, og en «fossens aand» som krever menneskeliv. Den tragiske historien om Eisteins og til slutt Marits skjebne i fossen kan leses som en del av historien om nordmannens i landskapet. Her var landskapet vanskelig, vilt og farlig. Og tiden gikk sakte: så sakte at eventyr fra «gamle, gamle dager» kunne overleve. Det nye eventyr er imidlertid noe helt annet: her skjer det så mye at ti år plutselig blir «meget, meget længe siden». Her er Rjukanfossen historie, eller «et stort eventyr»: den er

temmet, eller «bundet og frigjort av menneskelig geni». Menneskene vant endelig over Rjukanfossen, da de lyktes i å binde den. Den er igjen satt fri, men i den nye verdensorden: det nye eventyr. I Flekkefjords Posten i 1913 kan vi også lese om den legendariske Maristien. Her er prosessen mellom den gamle og den nye kultur beskrevet:

Jeg stod en Dag i Sommer i drivende Solskin paa Veien ovenfor Saaheim og stirret over mot den vilde Kløft, hvor Rjukanfossen gjennom Tusener av Aar har styrtet Maanas skummende Vandmasser ned i Vestfjorddalens trange Bund. Ak, der er ikke meget igjen av Gigantens stolte Pragt. Bare en tynd Strime rinder sørgmodig og lydløst i Dypet, der Kjæmpen før hvirvlet med mange Vandes lyd.

Hvor jeg stod, steg ogsaa engang Maristien op mot Høiderne, hugget ind i Fjeldet, smal og farlig paa Randen av den stupbratte Styrtning. Men en vakker Dag kom ingeniørene, og de skaanet ikke Maristiens Romantik. Saa livsfarlig var arbeidsplassen, at Folkene maatte færdes her med Taug om Livet, naar de boret og sprængte, hugg og planerte (...) Da Anlægget av den store Kraftstation paagik, kom en Vinterdag en ung Arbeider gaaende forbi her med et Jernspet over Skulderen. Han blev tat av Skredet og var væk med det samme. Men Jernspettet laa igjen efter ham . . .

Ja, Maristien er forsvundet, og Rjukan er tæmmet og ført væk til et Sted, hvor den aldrig hadde drømt om at havne. Men litt nedenfor, der hvor Gaarden Vemork laa, kan du se en ny Rjukanfos styrte ut over Fjeldet fra Europas største Kraftstation. Ogsaa den skummer og brøler. Men du lytter forgjæves efter Aartusenernes mørke Tone i dens Gang. (Flekkefjords Posten 01.07.1913)

Vi kan lese om prosessen fra det gamle til det nye som en kamp – kampen i landskapet. Her er vi i kampens siste avgjørende slag, industrialiseringen. Landskapet yter hard motstand, og krever menneskeliv også her. Men menneskene vant, og her er menneskets maktovertakelse i landskapet helt artikulert: den store «Kjæmpen», giganten med sin «stolte Pragt» – Rjukanfossen – «er tæmmet og ført væk til et Sted, hvor den aldrig hadde drømt om at havne». Og det gamle landskap, med Maristien – «farlig paa Randen av den stupbratte Styrtning» er borte. Og slik eventyret om Eistein og Marit forsvant, lytter man også «forgjæves efter Aartusenernes mørke Tone» i den rørlagte fossen. Ideen om industrialiseringen som en slags domestiseringsprosess er gjennomgående i materialet. Dette kan også leses som en sivilisasjonshistorie: man går fra det ville til det temmede og siviliserte.

I Flekkefjords Posten 1918 kan vi lese:

Fra en tur til vidunderdalen
(...) Den gamle vældige Rukanfos er nu en saga blot, praktisk talt; tør ligger den nu og minder om sin fordums *vildhed* naar den tumler sig i høie styrt utover fjeldet. (...) Det er rent et eventyr alt som er utført deroppe i den korte tid, og man maa uvilkaarlig beundre den mand som har tat initiativen hertil og hovedet som har fremkastet den geniale plan. (...) (skrevet av O. Aageness. Flekkefjords Posten 20.06.1918. Min kursivering.)

Her er «fordums vildhed» kun et minne. I denne artikkelen beskriver forfatter den nye, lille Rjukanfossen, som kun er en brøkdell av hva den en gang var. Den var del av det ville Telemark, som i det nye eventyret er «en saga blot» - den er historie. Nå er dalen en

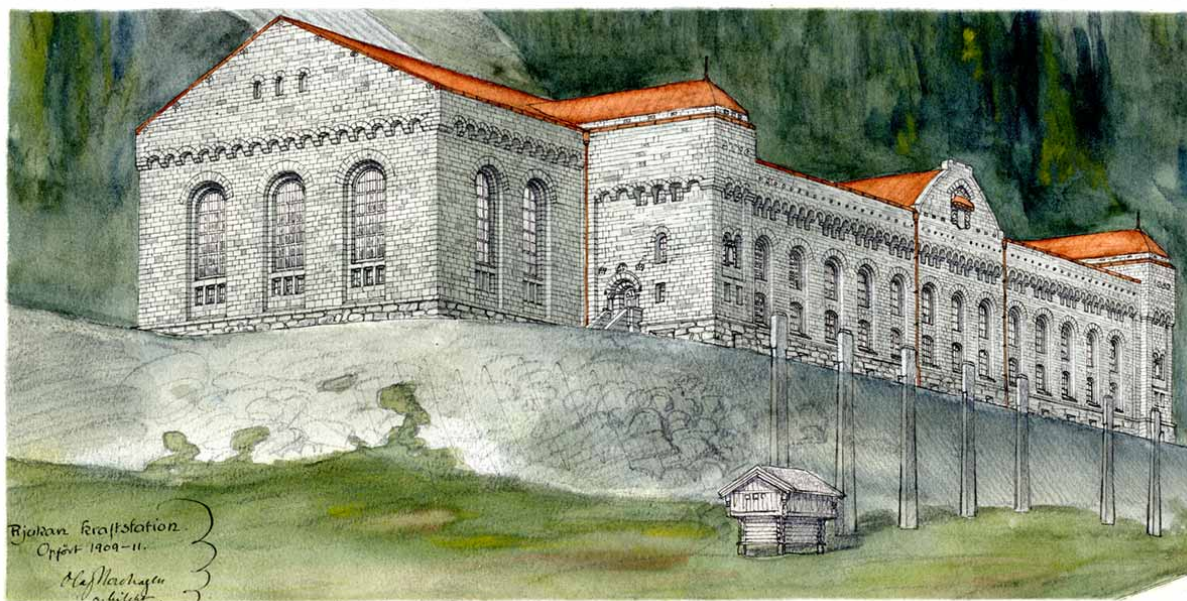
vidunderdal. Vi fikk en lignende historie i Tromsø Stiftstidende (s.99), som også tar for seg det ville og det temmede – der Rjukan er ilagt seletøy.

Dimensjonene er endevendt

Beskrivelsene av det ville som temmes forteller om en endevending av dimensjonene: den store mektige Rjukanfoss blir liten og maktesløs. I Tromsø Stiftstidende ser vi dette tydelig: med «natur, tenkning og kapital» man skapt «verdensrekorder» i «den nye æra» (Skrevet av Tr. Kv. Tromsø Stiftstidende 23.12.1911). I Flekkefjords Posten leser vi om «Europas største Kraftstation» (forrige side). Det er dramatisk og storslått. Vi har sett mange eksempler på dette i industribeskrivelsene. De preges av store dimensjoner. Jeg introduserte noen av dem tidligere i dette kapitlet – da jeg snakket om store pengesummer. Også Rolfsens beskrivelse tok opp dette – der har industrien et hus man kan få plass til hele Slottet inni (s.55). Industrien har store hus, tall, ord og krefter. I det nye eventyr, eller «den nye æra» som beskrevet over, er dimensjonene snudd, og er nå på menneskene – eller nordmannens side. Den enorme Rjukanfossen er overvunnet. Pastor Bonde viser omveltningen og dimensjonene i spill, der han beskriver restene etter Rjukanfossen sammenlignet med Vemork – som da het Rjukan kraftstasjon:

Lite renner der dog endnu i det gamle eie, saa folk siger, at fossen graater.
Rjukan kraftstation er verdens største. (Stavanger Aftenblad 21.02.1913)

Rjukanfossen er kraftig redusert – og på dens plass er verdens største kraftstasjon.

Bilde 23: Dimensjoner. I arkitekt Olaf Nordhagens tegning av det som i Vemork Kraftstasjon ser vi stabburet – den gamle kultur – møte et stort stykke ny Telemarks-kultur. Cirka 1907. Kraftstasjonen heter i dag Vemork. (NTNUs bildearkiv)

I den nye æra, det nye eventyr eller den nye kultur er industrien svar på hva som er nytt og epokegjørende. Den er også svar på hva som er stort i verden. Industrien bryter med det gamle og skaper historie, da den markerer skillet mellom det ville og det siviliserte. Nå er menneskene større enn naturen – som tidligere hadde vært så mektig. Jeg skal komme nærmere inn på endevendingen og det siviliserte. Men først: hva bestod den gamle kultur av? Hva var det som ble endevendt?

Det gamle eventyr: førindustrielle Telemark

Jeg har, og skal videre argumentere for at landskapets forvandling er starten på en kulturell endring: en ny verdensorden med andre maktforhold, en ny kultur, eller et nytt menneskelig miljø. Menneskene tok over makten i landskapet, og blant det som måtte lide for dette – som vi ser i Kittelsens bilder – var nøkken og fossedragene. Dette skal jeg komme nærmere inn på. Først skal jeg si noe om den gamle verdensordenen – eller Telemark, før industrien kom. Når man snakker om det førindustrielle Telemark og den kultur og det levevis som der fantes er landskapet uunngåelig. Telemark var landskap – og bøndene, altså kulturbærerene, levde i dette landskapet. Det var svært sentralt i deres kultur. Bøndernes livsbetingelser og forestillingsverden fantes i landskapet. Det førindustrielle landskapet i Telemark kan karakteriseres som det etnologene Jonas Frykman og Orvar Löfgren kaller et *magisk* landskap: fylt av overnaturlige vesener som vetter, gjenferd, underjordiske, maren og huldra (1994:48-50). Menneskene var underlagt naturens mystiske krefter, og visste hvor grensene gikk og hvilken makt de hadde med å gjøre (ibid.). Deres verdensbilde, altså deres normer og regler, farer, ressurser, begrensninger og makter var på et vis infiltrert, eller operasjonalisert i landskapet. Landskapet utøvde sosial kontroll: deildogastens minnet deg på at du ikke måtte flytte grensesteiner og nøkken ga deg bevissthet om at tjernet var farlig. Huldra skremte deg fra å vandre for langt til skogs eller fra å ha utenomekteskapelige seksuelle relasjoner. Som jeg beskrev i kapittel 4 skjedde det mye med landskapssynet i løpet av 1800-tallet. Det ble gjenstand for turisme, romantisering, rasjonalisering og vitenskapelig klassifisering (ibid:43-73). Akkurat hvilket landskapssyn som rådet i Telemark da industrialiseringen kom, og dermed hvilken ”kultur” som måtte vike for endringene, er vanskelig å svare på. Men det er heller ikke så viktig, av grunner jeg skal forklare snart. Som følge av sitt karrige landskap, som førte til både pressede livssituasjoner og dårlig kommunikasjon hadde Telemark en relativt treg utvikling: i Sverre Kjeldstadlis beskrivelse virker området nærmest kronisk gammeldags (1943). Og innbyggerne bestod av bønder – så det var nok fortsatt førmoderne

tusser og troll i Telemark da industrien kom i 1905. De tusser og troll som opptrer i materialet var nok imidlertid av en mer moderne art – de er del av den *romantiske* naturmystikken jeg diskuterte i kapittel 4. For avisskribentene er nok dette landskapssynet mer nærliggende – sammen med ingeniørenes muligens enda mindre romantiserte blikk, som kun strakk seg til ideen om naturens slumrende krefter. Imidlertid spiller det egentlig ingen rolle hvilken art trollene er – førmoderne eller romantiske. I den romantiske naturmystikken fikk nemlig Telemark beholde sin rolle som mytisk, fordi området som nevnt ble erklært typisk norsk – og dermed åsted for troll og hulder. Telemark gikk gjennom det Christensen kaller en «*revitalisering og nostalgisering* av landskapet, som motvekt mot moderniseringen, og samtidig som del av den» (2002:69). Her beskriver egentlig Christensen vedlikehold og konstruksjon av byggeskikktradisjoner – men draugen, nøkk og troll kan konstrueres på samme måte. Denne revitaliseringen og nostalgiseringen er deler av det som gjør Telemark til den kulturelle størrelsen jeg har argumentert for at den er. Disse skapningene ble hentet frem igjen (om de noen gang forsvant) og ble gjenstand for en revitalisering der de ble fylt med nye meninger. Deres opptreden i industrialiseringen er et eksempel på slike nye meninger. Så uansett, om nøkken var hard realitet eller romantisk svermeri: han møtte storindustrien. Han bodde i Telemark. I Bondes foredrag (s.96) og artikkelen om Eisten og Marit (s.100), og for øvrig de andre stedene i materialet der det førindustrielle beskrives som vilt eller utemmet er industrien et slags seletøy – den er noe som binder alle mulige førindustrielle krefter. Den jager det ville, og gir større handlingsrom til menneskene. Dette skal jeg vise i det følgende.

«Rjukanfos. Et eventyr.»

I Bratsberg-Demokraten 9. august 1910 finnes et lite eventyr om et møte mellom industrien og representantene for den ”gamle kultur”. Det gjengis her i sin helhet:

Rjukanfos. Et eventyr.

Av I. S.

Fra tidernes morgen laa Møsvand indestængt mellem fjeldene oppe i Rauland. I tusinder av aar hadde det ligget der fjernt fra alt, som levet og rørte sig nede i dalen.

Saa kom en dag en mægtig jutul farende forbi. »Det skulde være morro«, tænkte jutulen, »at slippe dette vandet løs«, og med et vældig spark sprængte han fjeldet som stengte, og i viltre kast brøt vandet sig vei nedover dalen. Ved Rjukan møtte det et trangt, brat stup. Det stanset et øieblik, som betænkte det sig; men gjorde saa et elegant rundkast stupet utover, saa skumsprøiten stod høit tilveirs: det blev den mægtige Rjukanfos.

I kaate stryk strømmet elven videre nedover, møtte her en dyp sænkning og dannet i den Tinnsjøens blinkende flate.

Men det jutulspor, som brøt vei for vandet, fik Møsvand til at synke, og hvor før dets bølger skyllet, odlet i tidens fylde seige, senesterke rydningsmænd jorden og tryllet paa faa aar frem et litet vakkert nybygge: Møsstrand. Og for disse nybyggere sang Rjukanfos aar efter aar den samme monotone sang.

Men ute i den store verden, hvor ideer fødtes og brøtes, og hvor hundrede mægtige hjerner arbeidet, strævet mennesket i sit ansigts sved med at gjøre sig jorden underdanig, opfandt sindrige maskiner, tok naturkræfterne i sin tjeneste og tvang dem til at gjøre sin vilje, grov sig dypt ned i jorden og hentet kullene frem i dagens lys, sprængte sig dypt ind i fjeldet og kom tilbake med fanget fuldt av skinnende métal, bygget sig vældige skibe og for verden rundt paa jagt efter rikdom eller lykke.

Paa sin vei kom de ogsaa til Rjukan. Først kom de som ørkesløse, skuelystne turister, og skjævbente tyskere og langtandede englænderinder drog flokkevis dalen opover, læste sin »bædæker« og pludret sit »oh« og »yes« utover den mægtige fos. Men sent en høstdag staa en ensom mand med korslagte arme oppe ved Rjukan og stirret utover det hvirvlende skumsprøit. Tusende tanker krydset hans hjerne, mægtige planer fostredes bak hans pandehvælv. Her var kraft, kraft i overflod. Den, som kunde binde denne fos, lægge den i 5 lænker og tvinge den til at gjøre sin vilje, han vilde bli landets mægtigste mand.

Aaret efter kom et nyt slags folk dragende opover dalen. Det var kraftige, senesterke arbeidere i bredskyggede hatte og engelskskindsbukser ført av ingeniører i vindjakker og gule »leggings«.

Snart klang lyden av feisler, spet og slægger utover den stille dal, og hvor før hin jutul brøt sig vei reiste sig en mægtig mur der stengte og tvang Møsvand tilbake til sit gamle leie og la paa nyt det vakre nybygge ved vandkanten under vand.

Nede ved Rjukan dundret mineskuddene dag og nat og — ikke ved et fotspark, men ved seigt arbeide brøt viljesterke arbeidere meter for meter ny vei for elven tvers gjennom haarde fjeldet. Hver morgen gik de med blafrende lamper ind i fjeldet og hver kveld vendte de røksværtede og slitne tilbake, og nye flokke tok deres plads. Maaned efter maaned gik de den samme slitsomme vei, saa var fjeldets magt brudt og utover alt landet lød det: iaar ser I Rjukanfos for sidste gang. Dens saga var endt, slavebunden var den og for alle tider dømt til at tjene mennesket, ikke som seværdighet, men som rikdoms skapende kraft.

Men den mand som en dag stod ensom oppe ved Rjukanfos og hvis mægtige aand hadde skapt dette storverk, han møtte dag inde paa vidden hin jutul, som først brøt vei for Maaneelven og gav den frit løp dalen nedover. Et øieblik stirret de hinanden ind i øinene disse to representanter for nutidens og fortidens jättekræfter, saa vendte jutulen sig og stavret tungt ind over vidderne, dens tid var forbi, dens vælde brudt, dens fremtid et blekt sagn.

Den anden saa et øieblik efter ham, gik saa stolt og seierssikker ned til sine maskiner og surrende hjul. Han var representanten for den nye tid, han forstod tilbunds det 20. aarhundredes eventyr, det eventyr som er langt mere fantastisk end al verdens sagn om jutuler og jætter.

Og som han skred dalen nedover blottet hundreder av bluseklædte slaver sine hoder for denne representant for tidens store molock: privatkapitalen.

Men jutulen som stavret indover vidderne møtte langt derinde en mand som hastet ned mot dalen med rygsæk og stav i haand og lommerne fulde av rødpermede bøger.

Ogsaa han hadde et arbeide at utføre, ogsaa han skulde bryte vei, ikke i fjeldet men i menneskets sind, bryte vei for samholdets og broderskapets store tanke. Og en vakker dag stod fra Nordsjø til Møsvand, ikke en flok slaver; men en flok oplyste, klassebeviste arbeiderbrødre og de og hin molock: privatkapitalen røk pludselig op i en voldsom kamp om hvem som skulde være herrer i dalen. I maaneder blev der kjæmpet, saa var molockens kraft brudt. Men end idag forstaar den ikke, at der er en magt som er sterkere end selv den, forstaar ikke at eventyret først da er ute, naar ogsaa den ensom og forlatt av alle stavrer jutulens tunge

vei indover vidderne til evig glemsel; mens fædrene i lyse arbeiderhjem fortæller sine barn om en tid langt tilbake, da en enkelt liten flok tvang tusinder til at trælle for sig og lønnet dem med sult og nød. (Bratsberg-Demokraten 09.08.1910)

Denne historien er et eksempel på en folklorisering, både i form og innhold. Industrien tar plass i en slags krysning mellom et opphavssagn og et eventyr. Noe videre sjangervurdering skal ikke gjøres her, viktigere er hva fortellingen handler om. Fortellingen beskriver den store omveltningen – og rommer mange av de topoi og motiver diskutert i denne oppgaven. Historien innleder med et bilde av det førindustrielle Telemark som nærmest tidløst: Møsvand har ligget der «fra tidernes morgen», fjernt fra alt, «I tusinder av aar». Men så en dag kom en «mægtig jutul farende forbi» – og her forstår vi at vi er i en eventyrlig verden. Vi får vite hvordan landskapet er skapt, og med dette hvorfor jutulen er så «mægtig» – det er han som har skapt det. Det er jutulen som har makt i dette landskapet. Rjukanfossen, som han også skapte, finner seg fort til rette: den synger «aar efter aar den samme monotone sang» for menneskene jutulen ryddet vei for. Her får vi beskrevet et landskapet der krefter er i rørelse, som gjør som det vil og som bestemmer forutsetningene for menneskenes liv: vi kan lese at det etterlater seg Møsstrand. Makten er et tydelig perspektiv.

Menneskene bor også i naturen. De vi møter her bor ved fossens monotone sang, vekker fra «den store verden». Den store verden «Hvor ideer fødtes og brøtes, og hvor hundrede mægtige hjerner arbeidet, strævet mennesket i sit ansigts sved med at gjøre sig jorden underdanig». Her blir enda en makt introdusert: de mektige hjerner. Der ute har de underlagt seg jorden, og tatt naturkreftene i sin tjeneste. Det foregår et maktskifte – drevet av det menneskelige intellekt. Så kommer vi til Rjukan. Her får vi beskrevet en gryende modernisering, med turister i Telemark – og her er Rjukanfossen severdighet. Vi ser også personkulten: «sent en høstdag staar en ensom mand med korslagte arme oppe ved Rjukan og stirrer utover det hvirvlende skumsprøit. Tusende tanker krydset hans hjerne, mægtige planer fostredes bak hans pandehvælv». Her blir den intellektuelle makten personifisert. Hans plan er å binde fossen med dens krefter, «lægge den i 5 lænker og tvinge den til at gjøre sin vilje⁷», og bli landets mektigste. Jutulen er herved utfordret. Så får vi vite at hans plan er igangsatt: arbeiderne ankommer dalen. Her er også hierarkiet: de er «ført av ingeniører». Menneskene bygger en «mægtig mur», og tvinger naturen, altså Møsvand tilbake til sitt tidligere leie. Mennesket har dermed rykket inn, og gjort det jutulen gjorde. Det er en klar

---

⁷ Forfatter refererer til de fem rørgatene Rjukanfossen ble lagt i.

maktdemonstrasjon. Så får vi beskrevet den tunge kampen i landskapet: «ved seigt arbeide brøt viljesterke arbeidere meter for meter ny vei for elven tvers gjennom haarde fjeldet ... Maaned efter maaned gik de den samme slitsomme vei, saa var fjeldets magt brudt». Og menneskene vinner kampen. Nå var Rjukanfossens saga endt, og den nye orden etablert: nå er den menneskenes «rikdoms skapende kraft». Så en dag møter den ensomme mannen den mektige jutul. Dette er fortiden og fremtidens krefter som møtes: «Et øieblik stirret de hinanden ind i øinene disse to repræsentanter for nutidens og fortidens jættekrefter». Den ensomme mann trenger imidlertid ikke en gang å gjøre noe, for jutulen forstår at han har møtt sin overmann – og han vender om, og går innover viddene. «dens tid var forbi, dens vælde brudt, dens fremtid et blekt sagn» – mannens «mægtige aand» var for sterk.

Historien hittil forteller om maktskiftet i landskapet og industrialiseringen av Rjukan. Rjukanfossen var symbolet på det førindustrielle Telemark i eventyret med Mari og Eistein. I dette eventyret spiller jutulen samme rolle. I Kittelsens siste maleri ser vi også møtet mellom industrien og de naturmytiske vesenene. Men her er nøkken fortsatt tilstede – men i en endret, underdanig stilling. I det eventyret som fortelles her, i «Rjukanfos. Et eventyr», er det imidlertid ikke plass til dem begge. Jutulen må gå. Industrialiseringen har skapt et eventyr der jutuler ikke hører hjemme. Etter konfrontasjonen oppe på vidda går mannen tilbake til sine maskiner, til det «20. aarhundredes eventyr ... langt mere fantastisk end al verdens sagn om jutuler og jætter». Her blir han møtt av sine arbeiderslaver – og vi kan ane tonen i denne moralske slutt. Vi kan lese at jutulen møter en annen mann oppå vidda, som haster av gårde med «lommerne fulde av rødpermede bøger» – og her er det altså sosialismen som gjør sitt inntog. Så kommer en ny kamp: mellom privatkapitalen og «en flok oplyste, klassebeviste arbeiderbrødre». Brødrene kommer seirende ut. Privatkapitalen er imidlertid sterk – og forfatter ser frem til en tid der også den må stavre over viddene og helt ut av menneskenes verden. Der den også er et blekt sagn, som arbeiderne kan fortelle til sine barn.

Farvel nøkken, draug og jutul

Det vi kan lese om i dette eventyrets slutt er en verden der ting er endevendt, og der mennesket er opplyst. Det er endringen i naturen som gjør mennesket opplyst. Det er et nytt mentalt miljø. Jonas Dahl beskriver dette i Rolfsens lesebok, i en skildring av Kittelsens malerier:

Bilde 24: En bedrøvet, «urgamel nøk»?
Utsnitt av *Dammen på Kloumann-sjøen*.
Theodor Kittelsen. 1908. Akvarell.
(wikimedia commons)

Det var Rjukan i sit gamle, avgjemte, ørkesløse bulder, beskuet av et litet forfærdet eller begeistret menneskeøie, og bebodd av en urgamel nøk. Der var menneskeanda som kaldte paa naturens skjulte kræfter og gjorde sig jorden underdanig, saa trollene i bergets sider grinte. Der var det elektriske skin fra kraftstationen, lysende med himmelglans utover Svelgfos, mens draugen stryker væk med strømmen, og mistillidens og misundelsens troll er manet i sten paa begge sider.

Og der var til slut et deilig Hitterdals-billede, et smilende landskap i høstens guldglans, den jord som er tilført ny kraft ved Eydes storverk. (i Rolfsen 1912:253)

Her går draugen med strømmen – under «det elektriske skin fra kraftstationen, lysende med himmelglans utover Svælgfos». Her er

opplysningen helt eksplisitt: draugen forsvinner når fossen belyses av kraftstasjonen. Det samme så vi også i historien om Eistein og Marit:

Hele Rjukanfossen er blit et stort eventyr, eventyret om den vældige naturkraft som blev bundet og frigjort av menneskelig geni, eventyr om menneskelig arbeide, som har skapt det vidunderlige, eventyr om hundreder av hjem hvor før kun fæfot traadte, eventyr om en stor by som kaster *sine elektriske straal*er helt op til stien hvor Eistein og Marit møttes hver lørdagskveld for længe, længe siden. (Skrevet av S.S. i Trondhjems Folkeblad 02.08.1917. Mine kursiveringer.)

Men her er det Maristien som blir opplyst. Jutulen stavrer over viddene, og draugen farer med strømmen. Og de som ikke flykter er i hvert fall avvæpnet – som vi kan se i Kittelsens bilde (se utsnitt over). Her er en bedrøvet nøkk under den ferdige demningen. Han har ikke lenger makt til å påvirke menneskenes atferd. På Rjukan råder nå opplysningen, og der er store monument for menneskets seier. Menneskene har dannet seg vekk fra slik det var. I Indhereds-Posten står dette beskrevet: da Rjukan ble temmet ble «urkraften» temmet (Indhereds-Posten 06.02.1914). I Aftenposten 1911 kan vi lese en beskrivelse av granittprofilene på Saaheim kraftstasjon – og de beskrives som forsteinede kjemper, som en kirkegård av norrøne jetter (Aftenposten morgen 25.06.1911. Gjengitt i og oversatt fra engelsk av Andersen 2005:152). Her trenger ikke menneskene lenger kjempe mot kreftene i naturen, eller frykte nøkken, draug og jutul.

I «Rjukanfos. Et eventyr» er industrien satt inn i Norges historie nok en gang. Fortiden, samtiden og fremtiden er alle til stede i forfatterens beskrivelser. Jutulen manifesterer fortiden. Fremtiden ligger i ønskene om den, om «lyse arbeiderhjem» – som vitner om de nye

drømmer og horisonter dette nye miljøet har sørget for. Samtiden er et sted mellom disse. Men det er flere lag i forfatterens beskrivelser. På den ene siden skildrer han en ulykkelig dal, der «hundreder av bluseklædte slaver» er lønnet med «sult og nød». På den andre siden kaller han «den nye tid» for et «eventyr som er langt mere fantastisk end al verdens sagn om jutuler og jætter». Det er som om eventyret, eller industrialiseringen som en æra legitimeres av det han vet kommer – uansett hvor ulykkelig det måtte være nå. Sosialismen skal skape opplyste, flittige og lykkelige folk, og industrien skal være deres levebrød. Det er som om samtiden og fremtiden opptrer samtidig, og kun fortiden er holdt utenfor. Det vil si, den går sin vei over viddene. Etnologene Orvar Löfgren og Martin Wikdahl diskuterer teknologi fra et hverdagslivsperspektiv og peker på dens evne til å «materialisere fremtiden» (1999:43). Denne evnen er en konsekvens av den retorikken som så ofte brukes i beskrivelser av teknologi, preget av fart, omveltninger og store forventninger – eller skråsikre spådommer (ibid.). Löfgren og Wikdahl beskriver det slik: «The latent is blended with the real, and the real with the latent, as in any good Utopia» (ibid.:44). Dette er tydelig i «Rjukanfos. Et eventyr». Industrien er ikke kun ny hverdag, i form av ny naturbruk, nye arbeidsplasser eller nye bygninger – den er et løfte om fremtiden, og representerer en ny verden med helt tydelige nye visjoner. Löfgren og Wikdahl beskriver også menneskenes møte med store teknologiske innovasjoner som telefonen i 1890 og internett 100 år etter (ibid.:49) – og i henhold til disse beskrivelsene har «Rjukanfos. Et eventyr» ganske typiske beskrivelser av ny teknologi. Löfgren og Wikdahl peker også på en typisk aura, eller en dramatik, der teknologien antas å ha nærmest sakrale egenskaper (ibid.:50-51). De bruker den tidlige markedsføringen av radioen som eksempel på dette – der man viste radiolyttere i en nærmest meditativ tilstand av dyp kontemplasjon (ibid.). Forfatter av «Rjukanfos. Et eventyr» har ikke helt samme omgang med industrien, men eventyret hans setter definitivt industrien inn i et slags epos, eller et opphavssagn, om hvordan «samholdet og broderskapets store tanke» rådet til slutt. Det er uten tvil noe sakralt i denne fremstillingen. Det samme gjelder også Jonas Dahls beskrivelse av Kittelsens bilder: «den jord som er tilført ny kraft ved Eydes storverk» (i Rolfsen 1912:253. Forrige side) – og for øvrig mange av beskrivelsene jeg har vist til.

Industrien som ny inngang til landskapet

Jeg skal komme litt tilbake til «Rjukanfos. Et eventyr» snart. Først skal jeg introdusere den nye kulturen som en ny appropriasjon til landskapet. I diskusjonen om jubileumsutstillingen introduserte jeg Tuans «symbolic means» – midler for å erfare, eller oppleve, det som ikke

umiddelbart kan oppleves (se s.64). Dette er en tilnærming som gjerne plasseres under *space-place*- teori. Bjarne Rogan bruker *space-place* i en undersøkelse av norske folkedrakter, og argumenterer for at folkedraktene kan være middel for å tilegne seg, eller «appropriere» både nasjonen og landskapet (2011b:61-62). Et av premissene, som Rogan formulerer det, er at landskap – eller rom generelt – trenger å «knyttes til menneskelig handling ... og aktiviteter» for å bli appropriert (ibid.). Rogan diskuterer også folkedraktene som middel til å tolke, forstå og klassifisere et «i utgangspunktet ukjent og udifferensiert rom» (ibid.:69,75). Han refererer da til turister som kom utenifra, som ikke hadde noe måte å differensiere området *Norge* på. Ideen om tilegning av landskapet er svært sentral i denne oppgaven – og her kan Rogans perspektiv være nyttig. Telemark var ikke udifferensiert for nordmannen – verken før eller etter industrien. Det førindustrielle var kanskje vilt og mystisk, men for bonden var det absolutt klassifisert. Bonden kjente variasjonene i landskapet og hvilke forskjellige ressurser som kunne hentes ut. Han kjente også hvem og hva som bodde der, i definerte inn- og utgrupper. Og alle andre – som ikke hadde sitt daglige virke i Telemarks jord – hadde jo, som jeg har argumentert for, også appropriert Telemark. Stedet var fylt med mening. Men noe skjedde da industrien kom – den endret jo hele landskapet. Industrien i Telemark ble grobunn for nytt mentalt miljø med nye appropriasjoner til landskapet fordi den ga mulighet til en re-klassifisering av landskapet – og skape en ny tilegning. Jutulen som måtte gå og det maktskiftet dette førte til er eksempel på en slik reklassifisering, eller reforhandling, som jeg har introdusert tidligere. Her har ting byttet plass, noe er borte, og noe er kommet til. Dimensjonene er også endret. Industrien kunne være middel for denne tilegningen gjennom forskjellige egenskaper. For det første hadde den – og det i svært stor grad – det Tuan kaller for «visual prominence» (s.64), og kunne dermed bidra i en ganske umiddelbar tilegning av landskapet. For det andre var den knyttet til menneskelig handling og aktivitet, som Rogan trakk frem som viktig. Dette sørget for at man kunne forstå landskapet som industrielt eller produksjonslandskap, lese fossen som hestekrefter, eller – om man hadde tilknytning til industrien – *gjøre* landskapet på en helt ny måte. Og, til sist: industrien hadde demonstrert menneskenes makt over naturen, og kunne dermed være maktfaktor eller *gjøre* landskapet til menneskenes ”eiendom” i større grad. Rogan hevder at «Klassifikasjon dreier seg grunnleggende om hvordan ting ordnes eller systematiseres og hvordan de tolkes i relasjon til hverandre» (ibid.:69): og her er det altså relasjonen menneske-nøkken og menneske-landskap som er reforhandlet. Dette understreker også for øvrig at det var mennesket, og ikke teknologien, som var det mest sentrale i industriens topoi. Man kan dessuten argumentere for

at industrien i seg selv er sterk på nettopp *relasjoner*, fordi den krever at mange mennesker arbeider med samme mål.

Industrien ble med sitt store sosiale og konkrete omfang altså en svært tilgjengelig, og mulig uunngåelig måte å erfare landskapet på, knyttet til en reforhandling. Den endret erfaringen av landskapet ved å endre på menneskenes virkemåter – for å referere til McLuhan. Dette perspektivet belyser storindustriens makt til å endre, men det belyser også menneskets sentrale posisjon i industriens topoi. I relasjonene som ble reforhandlet er jo industrien kun et *middel*, som gjorde at mennesket fikk makt over både natur og nøkk. I «Rjukanfos. Et eventyr» ser vi mye som endres: jutulen mister sin makt over landskapets «visual prominence», som vi fikk beskrevet at han hadde i introduksjonen – og når menneskene nå kan overta denne blir det menneskenes landskap. Det er også skapt nye relasjoner: der menneskene tidligere forholdt seg til fossenes monotone sang, og det som landskapet – eller jutulen etterlot dem, er det nå nye menneskelige nettverk av makt. Industrien blir, med sin status som ny naturbruk og nytt utgangspunkt for menneskenes organisering, landskapets nye brukergrensesnitt. Og slik maktforhold og grenser var operasjonalisert i den gamle naturbruk er de også operasjonalisert i industrien: også makten innad i denne er tydelig som perspektiv. Jutulens beherskelse av naturen gjorde ham eier av og maktfaktor i dette landskapet – og etter hans endelikt, der industrien har tatt over, er det den som bestemmer. Her er industrien også representert av privatkapitalen: som en nye maktfaktor i dalen. Det er den som lønner arbeiderne med «sult og nød». Den er av samme art som den mektige jutul: den er ikke-menneskelig men levende, stor og mektig, den er «tidens store molock: privatkapitalen». Som typisk er i eventyr er den også besjelet, og den kan kjempe: «privatkapitalen røk pludselig op i en voldsom kamp om hvem som skulde være herrer i dalen». Og her tar den menneskene inn i en ny kamp mot det de skal leve av.

Opplysningen som endrer landskapet – og det ukjente som endrer karakter

Som vi så i «Rjukanfos. Et eventyr», Kittelsens malerier og i Sivles dikt, var den nye verden, eller den nye kulturen, noe positivt og en klar forbedring på en eller annen måte. Riktignok måtte arbeiderne lide under en ny molok, men industrialiseringen representerte likevel nye muligheter. Den var – tross alt – et «eventyr som er langt mer fantastisk end al verdens sagn om jutuler og jætter». Det nye miljøet, og den reklassifiseringen som hadde skjedd, var til gangs for menneskene. Forbedringen, eller forvandlingen, skjedde ikke bare i nordmenns optimisme om en rikere fremtid gjennom en velferdsstat, den åpnet også for nye mentale

landskap, eller nye miljø for å referere til Kaare og McLuhan (s. 56). Her var det drømmer, håp og visjoner som var forvandlet. Her blir det industrielle landskapet i Telemark som symbol på den menneskelige bragd særlig uttalt og eksplisitt. I Aftenposten 1912 kan vi lese:

Det er da heller ikke Rjukan som længere gjør denne ... dal ... saa interessant selv for ikke-ingeniører. Det er det storslagne monument, som den er blevet over enkeltmands vilje og evne. Derfor er besøget paa turisthotellet heroppe lige stort nu som i fossens ensomme velmagtsdage. (Aftenposten morgen 14.08.1912)

Her beskrives førindustrielle Rjukan som en tid totalt dominert av fossen: da den hadde sine velmagtsdager, altså var på sin egen makthøyde, var den ensom – det var ingen som kunne måle seg. Men «enkeltemands vilje og evne» har endret på dette. Og resultatet er like storslagent som den før så dominerende og mektige foss: et monument over menneskelig bragt har tatt over som det sentrale i landskapet. Industrien i landskapet er et bevis på menneskenes intellektuelle oppvåkning og sprang – menneskenes intellekt har altså endret landskapet totalt. Dette så vi også i «Rjukanfos. Et eventyr» – der menneskene tok over makten over landskapets «visual prominence».

Til nå har jeg beskrevet landskapet som endret seg som følge av menneskenes bragd. Landskapet har slik sett vært et bilde på den menneskelige opplysning. Dette er – som jeg har vist – et gjennomgående trekk i beskrivelsene av industrien. I Fredriksstads Tilskuer i 1910 kan vi få en nyansering av denne opplysningen: her er det nemlig ikke landskapet, men opplysningen selv, som er tema. Her kan vi lese at:

Ved at se paa Bedrifterne deroppe blir alle end gamle, borgerlige Maal endevendt. Man griper sig i sin egen Litenhet og i sin manglende Forståelse av, hvorledes Tiden iler forbi en.

Her sitter man i sin lille aandelige Sfære og høkrer en Detalj, mens der i Avkrokene væbnes Kræfter, som vil vælte alle vore Begreper op og ned.

— — Vi sat en Aften i Administrationsbygningen paa Saaheim og lot Havannaen brænde. Det var to tyske Professorer, en schweitzisk Direktør, Direktør Klouman og Undertegnede.

Saa sa en av os: Hvis du en Dag Spørsmålet om den traadløse Kraft overføring blir løst, — hvad vil saa da ske?

En anden svarte: „Da vil Norge bli et av Jordens mægtigste Lande“.

Vi sat der lenge tause. Saa begyndte Professorerne at regne ut i Tal og Logaritmer. Og den store schweitziske Ingeniør, som har reist Verden rundt og set alt, hvad stort er paa Industriens Omraade, gav sit vægtige Ord med i Laget.

De vandret om i en Verden, som vi almindelige Mennesker bare aner, ikke kjender.

Og mens Cigarene langsomt brandt ut, var det som om der aapner sig Utsyn mot nye Aandens Riker, hvor tusen skjulte Værdier vaakner i Naturens Hjerter. (Fredriksstads Tilskuer 14.09.1910)

Her beskriver forfatter mer cerebrale prosesser – han går rett inn på det nye *mentale* miljøet. Og igjen er de voldsomme dimensjonene i industrialiseringen tema: forfatter refererer til «Bedrifterne deroppe» og «griper sig i sin egen Litenhet» med tanke på disse. Bedriftene sørger også for å endevende «gamle, borgerlige Maal»: og plutselig er man i bakvendtland,

der lillebror Norge kan snuse på tittelen som «et av Jordens mægtigste Lande». Industrien har ikke bare skapt et nytt landskap – den har også skapt nye «Aandens Riker».

Mange av industribeskrivelsene beskriver – som jeg har vist – industrialiseringen som en opplysning. Den er jo nettopp monument over en seier, der menneskets utvikling endelig har kommet dithen at man får makt til å legge fossen i seletøy. I artikkelen over ser vi litt av dette mentale landskapet. Her visste man noe man ikke visste før – hvordan kreftene i naturen kunne beherskes. Det er imidlertid et annet topoi som jeg har diskutert, der industrien representerer det man *ikke* vet – den var en ukjent, teknisk sfære, utilgjengelig for menigmann. I artikkelen fra Fredriksstads Tilskuer ser vi at dette også kunne gjelde de innviede: her får ingeniørene nye ting å bryne seg på, og regner ut «Tal og Logaritmer». I denne artikkelen er det ikke menneskenes totale kontroll over naturen som er tema: her er professorer, ingeniører og direktører fulle av undring og spørsmål. Nå hadde man jo sett at krefter av voldsomme dimensjoner kunne ligge der og slumre i hundrevis av år – ikke lydløst og bortgjemt, men derimot med stor «visual prominence» – uten å egentlig være synlige. Tilbake er, som vi ser i artikkelen, «manglende Forståelse», veltede begreper, spørsmål og ting man ikke kjenner.

Før opplysningen, eller i det gamle eventyr og den gamle orden, var det også ting som var ukjent. Men man visste på et vis alt likevel. Fordi det man ikke visste, for eksempel hva som lurket i utmarka, eller hvordan naturlovene fungerte, var identifisert og kjent: i utmarka lurket villdyr, troll og vetter. Og det var disse som kontrollerte naturen – som vi så i «Rjukanfos. Et eventyr». Men med industrien gikk draugen med strømmen, og jutulen stavret over viddene – og de mistet sin makt over naturlovene. Hva lurker i utmarka da? Industrien har skapt helt nye mysterier – og gjør verden mer ukjent. Historikeren Yuval Noah Harari diskuterer den store vitenskapelige revolusjon på 1500-tallet, og påstår at dens viktigste katalysator var erkjennelsen av at man ikke visste alt om verden (2011:280-281). Dette var man ikke tilstrekkelig oppmerksom på før – Columbus trodde han hadde kommet til India, og vurderte intet annet alternativ. Da man etter hvert innså at India egentlig var en helt ny verden måtte man plutselig forholde seg til ideen om kunnskap på en helt ny måte. Man visste ikke alt likevel. Harari argumenterer for at denne erkjennelsen gjorde seg synlig i sjøkartenes utvikling: før den vitenskapelige revolusjon, og man tenkte at man visste alt, var store hav og uregistrerte områder illustrert med sjøuhyrer og alskens fantastiske skapninger. «Disse kartene hadde ingen tomme felt. De ga inntrykk av at man kjente hele verden», foreslår Harari

(2011:279). Da menneskene innså sin begrensning ble sjøhyrene fjernet fra kartet – og tilbake var stort, tomt hav. Det ukjente endret på et vis karakter, og gikk fra noe man kunne artikulere til å være uartikulert – og det ukjente var nå på et vis *skjult*. Denne nye verdens muligheter og ukjentheter ser man godt beskrevet i artikkelen over: professorer, ingeniører og direktører sitter og pønsker – i kontemplasjon over verden, «hvor tusen skjulte Værdier vaakner i Naturens Hjerte» (Fredriksstads Tilskuer 14.09.1910). Her er verden full av mystikk, uregistrerte områder, kjente og ukjente krefter – men der er nok ingen nøkk.

8. Avslutning

Problemstillingen jeg ønsket å besvare med mitt materiale var:

- Hvilke retoriske steder brukes i beskrivelser av industrien?
- Hvilken posisjon får industrien i nasjonen gjennom disse retoriske stedene?
- Hvilke egenskaper får industrien gjennom de retoriske stedene, og hvilke konsekvenser får den for nasjonen?

Jeg skal ikke besvare disse spørsmålene på noe skjematisk vis. Jeg skal heller, i det følgende, komme med en oppsummerende refleksjon over de svar jeg har funnet i analysen, og hva disse impliserer. Her beskriver jeg ikke historiske sannheter, jeg beskriver mekanismer innad i beskrivelsene.

I denne analysen har jeg sett på beskrivelser av industrien, og analysert de retoriske stedene som brukes her. Analysen har søkt å beskrive hvilke virkninger de forskjellige retoriske stedene har på industrien beskrivelsene forteller om. Slik sett er analysen både en undersøkelse av ”hvordan man snakket om” industrien på denne tiden, og av hvilket potensiale forskjellige retoriske steder har. Et viktig utgangspunkt for meg var det retoriske stedet som virkemiddel i konstruksjonen av virkelighet. De virkelighetene – eller sannhetene jeg ønsket å beskrive var de som på en eller annen måte knyttet industrien til nasjonen. Det er helt tydelig at industrien ble gjenstand for slike nasjonale ”virkeligheter”. For det første ble den snakket om – altså beskrevet i den offentlige samtalen – og for det andre så ble den satt i sammenheng med nasjonen. Dette skjedde på helt åpenbare måter, gjennom tilgjengelige nasjonale referanser som jubileumsutstillingen og *Den norske uge* er eksempler på. Men også via mindre åpenbare mekanismer: gjennom de forskjellige retoriske stedenes implikasjoner. Nasjonen var del av flere retoriske steder som latent argument, og kom inn i beskrivelsene av industrien via mange forskjellige tematiske veier. Dette var nok delvis en konsekvens av

nasjonens prominente plass på dagsorden, som følge av unionsoppløsningen. Denne gav voldsom potens til en rekke retoriske steder, som *selvstendighet*, *nasjonalt landskap*, og i det hele tatt *norsk*. Men det var nok også en konsekvens av at beskrivelsene fantes i nasjonal kontekst – der nasjonale referanser er fellesnevner for alle som var med i denne samtalen. Retoriske steder med nasjonal potens er en naturlig del av nasjonens språk og virkelighet. Uansett ble industrien iscenesatt som del av nasjonen – og, nasjonen ble også iscenesatt som del av industrien. I det hele tatt fikk industrien mye oppmerksomhet: den engasjerte bredt. Den var relevant størrelse i tiden, og tok del i både kunstneriske og saklig beskrivelser, med forskjellig budskap og funksjoner. Det er helt tydelig at industribeskrivelsene var produkt av sin tid: det jeg har referert til som det allerede etablerte var helt tydelig i beskrivelsene. Man brukte argumentasjoner knyttet til andre viktige forhandlinger som foregikk på denne tiden, og man dro veksel på samtidige fenomen. Beskrivelsene var selvfølgelig ikke kun *produkter* av tidsånden – de var også med på å konstituere den. Dette har vært perspektiv i min analyse: i kapittel 3 introduserte jeg beskrivelsene som middel for konstruksjon av virkelighet. I dette henseendet viser industribeskrivelsene hvordan industrien som konsept og fenomen ble del av virkelighetsforståelsen. Industribeskrivelsene brukte og reproduiserte referanser tilgjengelige i tiden, og gjennom dette konstruerte de også nye forståelser av det industrien ble satt i sammenheng med.

Industrien som opplevd fenomen fikk sin posisjon og sine egenskaper gjennom sitt forhold til allerede etablerte referanser i nordmennenes forestillingsverden. Appropriasjonen av industrien innebærer nettopp å gi den egenskaper, og plassere den i henhold til andre ting. For eksempel ble industrien med i den store forhandlingen om nasjonen og nasjonens selvstendighet. Her fikk den posisjon som både verge og motsetning. Den kunne verge fordi den bidro i norsk næringsliv og sysselsatte ledige hender, og den ble motsetning fordi den gjorde landskapet attraktivt på det internasjonale markedet. Industrien ble også diskutert som stor sensasjon: noe helt nytt, stort og imponerende. Her fikk den tydelig posisjon som relevant del av samfunnet, både kulturelt og økonomisk. Den fikk egenskaper som har med størrelse å gjøre: både i spesifikke anslag, som i «Du kan makelig ta hele slottet vort og putte den indi» (Rolfsen 1912:264) og i begrepsbruk som *verdensrekorder* og *Europas største*. Den ble også diskutert med store og lovprisende ord, både i personkult og i fremtidsoptimistisk ånd. Her ble den også diskutert som seier – og fikk posisjon i nasjonens historie. I historien ble den et brudd med det gamle, fordi den var motsetning til nøkken, draug og jutul – som ble avvæpnet, tatt av strømmen eller måtte stavre over viddene. Den ble også motsetning til den mektige

Rjukanfossen. Gjennom disse motsetningene fikk industrien plass i nasjonens sivilisasjonshistorie. Den fikk posisjon som monument over og bevis på nordmannens utvikling. Gjennom landskapet ble den også naturbruk – med egenskaper som ga den status som noe helt nytt og som stort fremskritt. Den kunne benytte seg av ting som ikke kunne hentes ut før. Industrien ble helt tydelig gjenstand for det språket man hadde. Industrien ble både velkjent og et brudd med det kjente i møte med det etablerte. Den ble velkjent fordi dens egenskaper satte den inn i allerede etablerte kategorier og klassifiseringer – som naturbruk er et eksempel på. Industrien som Askeladdens snarrådige påfunn er et annet eksempel. Den ble beskrevet som brudd fordi den brukte naturen på en annen måte – og endret verden deretter. Uansett kunne landskapet – som eksempel – tilby et språk industrien kunne ta del i. Det er disse språkene som meningsbærere og verktøy for tolkning som har vært hovedmål i denne analysen.

Om analysen - og andre mulige perspektiver

Språket har vært sentralt i denne analysen gjennom det retoriske stedet som inngang til samtale om industrien. Det har også vært sentralt fordi min inngang til samtalen igjen har vært gjennom *beskrivelser*. Analysen har undersøkt tekst – både alfabetisk og ikke-alfabetisk. Den har også vært forholdsvis tekstintern. Tekstene er sett i lys av sin tid, men teksten i seg selv har vært det sentrale. Prosjektet kunne utvides ved å ivareta samtale-begrepet ytterligere, gjennom en innlemmelse av avsender og mottaker i undersøkelsen av industribeskrivelsene. Dette perspektivet kan belyse andre ting. Min beskrivelse av *Renew* viser hva dette perspektivet kan tilføre mitt materiale. For eksempel har jeg foreslått at *Renew* forsøker å tilpasse seg norske verdier. Denne påstanden ivaretar avsender fordi jeg sier noe om avsenders motiv. Kunnskap om avsender og avsenders motiv kan igjen gi kunnskap om den tidsånden avsender frir til, gjennom undersøkelser av industribeskrivelser. Norsk Hydro ønsker å sette industrien i godt lys. Dermed kan industribeskrivelsen de lager være kilde til kunnskap om tiden. Med *Renew* som utgangspunkt, og selvfølgelig samtidige kilder som kan supplere denne, kan man også gjøre en komparativ analyse av beskrivelsene da og nå. Hvor det ble av industrien i eventyret er et opplagt interessant perspektiv i dette henseendet.

I min analyse er eventyret en del av appropriasjonen av industrien – og i beskrivelsene der dette opptrer er industrien gjenstand for en folklorisering. Folklorisering av industrien er definitivt et interessant tema til etterfølgelse – både fordi folkloren, eller eventyret spesielt,

ikke er spesielt prominent i dagens industribeskrivelser, og fordi industrien ikke er prominent i de eventyrene som er kanonisert. Folkloriseringen kan også forstås som en estetisering, som også er svært synlig i *Renew*. Dette perspektivet kan være inngang til en undersøkelse av hvor det ble av eventyret.

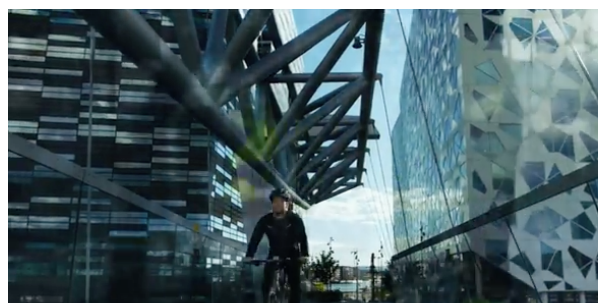
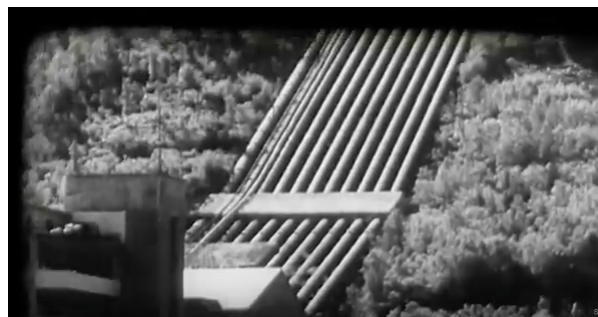
Avsluttende refleksjon – Hydro *Renew*

For å slutte sirkelen – eller spiralen – skal jeg gjøre noen avsluttende refleksjoner der industribeskrivelsen i *Renew* skal ses i lys av min analyse. *Renew* er absolutt også et produkt av sin tid, så dette er et interessant perspektiv å avslutte med.

I *Renew* er landskapet det mest prominente virkemiddelet. Det er også svært synlig i materialet mitt: de store endringene industrien representerte foregikk i stor grad i landskapet. Her representerer industrien på mange måter et brudd, og en motsetning til det landskapet kan representere. Industrialiseringen beskrives som voldsomt inngrep: anlegg av veldige dimensjoner, fossetemming, demninger og graving i fjell. Og også der den beskrives som lavmælt og litt koselig, som i Kittelsens malerier, er den et betydelig brudd: den gjør en omveltning av makt og begreper, ved å avvæpne nøkken, sende draugen med strømmen, tvinge jutulen over viddene og temme den mektige fossen. Industrien er i det hele tatt uforenlig med mye i beskrivelsene fra tiden rundt 1905. Og motsetningene brukes aktivt: nordmannens karakter og seier beskrives nettopp ved å sette industrien – nordmannens kjempebragd – inn som motsetning til dette landskapet. Draugen som gikk med strømmen markerer en ny tid med nye muligheter, og en ny opplyst verden for nordmannen. Eventyret om industrialiseringen handler i stor grad om at disse landskapets makter skyves inn i historien, og overlater landskapet til nordmannen. Industrien var deres bane.

I *Renew* er landskapet svært sentralt i argumentasjonen. Da jeg foreslo at denne filmen kan leses som en tilpasning til veletablerte, norske verdier og idealer – som kommer til syne for eksempel i monsternastsaken – var det nettopp på bakgrunn av den store kraften landskapet har som retorisk sted i reklamen. I *Renew* er imidlertid industriens posisjon en helt annen enn den er i beskrivelsene fra tiden rundt 1905. *Renew* argumenterer for at industrien harmonerer med landskapet – den er alt annet enn motsetning. I *Renew* settes industrien inn i landskapet som retorisk sted i en argumentasjon om at Norsk Hydro er resultat av norske dyder – som nettopp ble skapt i landskapet. Den karakterbyggende kampen er altså synlig som topikk for

industrien også her. Kampen beskrives i formuleringer som «Det eine beine framføre det andre» – «Tunge tak. Tankar om aldri, aldri å gje seg» (Hydro.com 2015) og karakterbyggingen er svært tydelig: «Er a typisk norsk å være god? Nei. Det er typisk norsk å tenkja nytt, være modig...» (ibid.). Industrien beskrives helt tydelig som forenlig – heller en motsetning til – industrien. Slik kan industrien forsyne seg av store deler av landskapets repertoar: den er ren, opprinnelig, mektig og vakker. Denne posisjoneringen av industrien i forhold til landskapet gjøres gjennom mange virkemidler, som til sammen skaper et svært hygienisk bilde: for det første handler ikke reklamen om industri. Til tross for at Norsk Hydro er en tung industriell aktør brukes ikke ordet industri i det hele tatt. Reklamen handler i bunn og grunn om nordmannen – det menneskelige aspektet er altså tydelig også her. For det andre er industri og landskap strengt klassifisert vekk fra hverandre i denne beskrivelsen. Her er det uberørte landskapet på den ene siden, og det utbygde urbane på den andre. *Industrien i landskapet* finnes ikke – fossen faller fritt. Men *industrien i landskapet* fantes: i reklamefilmen er industrien i landskapet ”stuet vekk”. Det er satt inn i historien og dermed langt vekk fra oss, gjennom å vise Vemork kraftstasjon i svart-hvitt-film. Dette til tross for at kraftstasjonen fortsatt står i dag, og er i full vigør. Industrien skyves inn bakover i historien – og tilbake er et rent, norsk landskap ubesudlet av rørgater og kraftstasjoner.

Bilde 25: Skjermdumper fra Norsk Hydros reklamefilm *Renew*. Her er industrien forskjøvet inn i historien. Fossen faller fritt – selv om Norsk Hydro egentlig la den i rør. Her er det skarpt skille mellom det uberørte landskapet og det urbane og utbygde. (Hydro.com 2015)

Industri beskrivelsene da og nå forholder seg altså helt forskjellig til landskapet – selv om begge har et nært forhold til dette. Dette er en konsekvens av hvordan industrien beskrives. I *Renew* er den lavmælt og egentlig helt usynlig – i tiden rundt 1905 var den absolutt ikke det.

«Rjukanfos. Et eventyr»?

I tiden rundt 1905 handlet industrieventyret om maktovertakelse, enorme endringer, norsk bragd, opplysning og slutten på en gammel forestillingsverden – representert av eventyrlige karakterer. På den ene siden er det ironisk at Askeladden fikk rollen som pådriver og hovedperson i denne dannelsesprosessen – man kunne tenke seg at han skjøt seg selv i foten, da han sørget for den gamle kulturens endelikt. På en annen side så er det jo nettopp dette Askeladden gjør: han vinner mot trollene, og vinner halve kongeriket. Eventyret var en prominent leverandør av retoriske steder i tiden rundt 1905. Det tjente som alternativt univers der alt var mulig, og som rikt begrepsapparat – der selv det ukjente kunne beskrives. Industrieventyret som begrep, og Askeladden som pådriver i dette eventyret, finnes fortsatt. Jeg viste til eksempler på dette i analysen. Men nøkken, draug og jutul forsvant for godt den gangen – de opptrer ikke i beskrivelser av industrien lenger. Og det er kanskje ikke så rart, når *industrien i landskapet* ikke lenger finnes – i *Renew* er landskapet uberørt. På en annen side er kanskje dette et enda større eventyr – om eventyret er et alternativt univers, der alt er mulig.

9. Kilder

Litteratur.....	s.122
Multimedia og internettsider uten forfatter.....	s.125
Bilder.....	s.126
Avisartikler.....	s.128

Litteratur

- Alnæs, Karsten.** 1999. *Historien om Norge. En ny arbeidsdag.* Oslo, Den norske bokklubben.
- Alnæs, Karsten.** 2000. *Historien om Norge. Mot moderne tider.* Oslo, Den norske bokklubben.
- Andersen, Ketil Gjølme.** 2005. *Flaggskip i fremmed eie. Hydro 1905-1945.* Oslo, Pax Forlag.
- Andersen, Øivind.** 1995. *I retorikkens hage.* Oslo, Universitetsforlaget.
- Anderson, Benedict.** 2006. *Imagined communities.* London og New York, Verso.
- Arcangeli, Alessandro.** 2012. *Cultural History. A Concise Introduction.* London og New York, Routledge.
- Asdal, Kristin., Berge, Kjell Lars., Gammelgaard, Karen., Gundersen, Trygve Riiser., Jordheim, Helge., Rem, Tore & Tønnesson, Johan L.** 2008. *Tekst og historie. Å lese tekster historisk.* Oslo, Universitetsforlaget.
- Bakken, Jonas & Bliksrud, Liv.** 2012. Retorikk. I: Andersen, P. T., Mose, G. & Norheim, T. (red.) *Litterær analyse. En innføring.* Oslo, Pax Forlag. s.110-131
- Barthes, Roland.** 1998. *Retorikken. En ny innføring i den gamle retoriske kunst.* Oslo, Spartacus Forlag.
- Berntsen, Bredo.** 1994. *Grønne linjer. Natur- og miljøvernets historie i Norge.* Oslo, Grøndahl Dreyers Forlag.
- Bjorli, Trond.** 2011. Albert Kahn og Norge. I: Bjorli, Trond & Jacobsen, Kjetil. *Norge i farger. Bilder fra Albert Kahns verdensarkiv 1910.* Oslo, Forlaget Press og Norsk Folkemuseum. s.17-39
- Borgersen, Terje.** 2004. Fabrikkenes bilder. I: Andersen, H. W., Borgersen, T., Brandt, T., Eliassen, K. O., Stugu, O. S. & Øfsti, A. (red.) *Fabrikken.* Oslo, Spartacus. s.240-251
- Chartier, Roger.** 1995. *Forms and meanings. Texts, performances, and audiences from codex to computer.* Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

- Christensen, Arne Lie.** 2002. *Det norske landskapet. Om landskap og landskapsforståelse i kulturhistorisk perspektiv.* Oslo, Pax forlag.
- Coll, A. L.** 1910. *Skien-Telemarkens turistforenings reisehaandbog.* Telemarken. Porsgrund, Skien-Telemarkens turistforening.
- Darnton, Robert.** 1984. *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History.* New York, Basic Books.
- Davidson, Thomas & Møen, Atle.** 2015. Det sosiale dramaet om «monstermastene» i Hardanger – Et kulturelt-pragmatisk perspektiv. I: *Tidsskrift for samfunnsforskning* 02/2015 vol.55. Universitetsforlaget. s.182-210
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar.** 2001. *Kulturanalyser.* Malmø, Glerups Utbildning AB.
- Eliassen, Knut Ove.** 2004. Fabrikken i kulturen. I: Andersen, H. W., Borgersen, T., Brandt, T., Eliassen, K. O., Stugu, O. S. & Øfsti, A. (red.) *Fabrikken.* Oslo, Spartacus. s.14-45
- Eriksen, Anne.** 1999. *Historie, minne og myte.* Oslo, Pax forlag.
- Eriksen, Anne & Selberg, Torunn.** 2006. *Tradisjon og fortelling. En innføring i folkloristikk.* Oslo, Pax forlag.
- Eriksen, Thomas Hylland.** 1993. *Typisk norsk.* C. Huitfeldt forlag.
- Eriksen, Thomas Hylland.** 1998. *Et langt kaldt land, nesten uten mennesker.* Oslo, Universitetsforlaget.
- Esborg, Line.** 2002. Mellom bakkar og berg. Om den norske EU-motstandens retoriske sted. I: Eriksen, A., Selberg, T. & Garnert, J. (red.) *Historien in på livet. Diskussjoner om kulturarv og minnespolitikk.* Nordic Academic Press. s.239-257
- Eyde, Sam.** 1956. *Mitt liv og mitt livsverk.* Oslo, Eget forlag.
- Faye, L.** 1901. Indberetning. I: *Den norske turistforenings aarvog for 1901.* Utgitt av Aanesen, Edvard. Kristiania. s.138-140.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar.** 1994. *Det kultiverte mennesket.* Oslo, Pax Forlag A/S.
- Gilje, Nils & Grimen, Harald.** 1995. *Samfunnsvitenskapenes forutsetninger. Innføring i samfunnsvitenskapenes vitenskapsfilosofi.* Oslo, Universitetsforlaget.
- Green, Anna.** 2008. *Cultural history. Theory and history.* Basingstoke, Palgrave.
- Greve, Tim.** 2009. Ludditter. I: *Store norske leksikon.* Tilgjengelig fra: <https://snl.no/ludditter>. Hentet 28.05.2016.
- Habermas, Jürgen.** 1987. *The Theory of Communicative Action. The Critique of Functionalist Reason.* Cambridge, Polity.
- Hagemann, Gro.** 2005. *Aschehougs Norgeshistorie. 1870-1905. Det moderne gjennombrudd.* Oslo, Aschehoug.
- Hall, Carl.** 1883. Turistminder fra Romsdalen. II. I: *Den Norske Turistforenings årbog for 1883.* Utgitt av Østgaard, H. R. Kristiania, Alb. Cammermeyer. s.51-73
- Hansen, Christine.** 2012. Hardangersaken og visualiseringen av et nasjonalt landskap. I: *Nytt norsk tidsskrift* 03/2012. Universitetsforlaget. s.248-258
- Harari, Yuval Noah.** 2011. *Sapiens. En innføring i menneskehetens historie.* Oversatt av Lene Stokseth, norsk utgave 2016. Oslo, Bazar forlag A/S.
- Hodne, Bjarne.** 2008. *Norsk nasjonalkultur. En kulturpolitisk oversikt.* Oslo, Universitetsforlaget.
- Hodne, Ørnulf.** 1998. *Det norske Folkeeventyret. Fra folkediktning til nasjonalkultur.* Oslo, J. W. Cappelens Forlag a.s.
- Jordheim, Helge.** 2011a. Fortolkning. I: Jordheim, H., Rønning, A. B., Sandmo, E. & Skoie, M. (red.) *Humaniora. En innføring.* Oslo, Universitetsforlaget. s.190-251
- Jordheim, Helge.** 2011b. Språk. I: Jordheim, H., Rønning, A. B., Sandmo, E. & Skoie, M. (red.) *Humaniora. En innføring.* Oslo, Universitetsforlaget. s.251-302

- Kaare, Birgit Hertzberg.** 2002. Menneskers møter med ny teknologi. I: Amundsen, A. B., Hodne, B. & Ohrvik, A. (red.) *Sagnomsust. Fortelling og virkelighet*. Oslo, Novus Forlag. s.100-125
- Kjeldstadli, Sverre.** 1943. *Rjukan. Et moderne eventyr om industri og bondesamfunn*. Oslo, J. W. Cappelens forlag.
- Krokann, Inge.** 1976. *Det store hamskiftet i bondesamfunnet*. Oslo, samlaget.
- Kumar, Krishan.** 2014. Modernization. I: *Encyclopædia Britannica Online*. Tilgjengelig fra: <http://global.britannica.com/topic/modernization>. Hentet 21.09.2015.
- Löfgren, Frykman & Wikdahl, Martin.** 1999. Domesticating Cyberdreams. I: Lundin, Susanne & Åkesson, Lynn (red.). *Amalgamations. Fusing Technology and Culture*. Lund, Nordic Academic Press. s.40-62
- Lundin, Susanne & Åkesson, Lynn.** (red.) 1999a. *Amalgamations. Fusing Technology and Culture*. Lund, Nordic Academic Press.
- Lundin, Susanne & Åkesson, Lynn.** 1999b. Introduction. The Amalgamation of Technology and Culture. I: Lundin, S., & Åkesson, L. (red.) *Amalgamations. Fusing Technology and Culture*. Lund, Nordic Academic Press. s.7-17
- Løken, Inger & Thorkildsen, Åsmund.** 1998. Forord i *Tun og vassdrag. Telemarks typologier*. Kunstnernes Hus & Telemark Fylkesgalleri. Oslo, Kunstnernes Hus. Katalog 566
- McLuhan, Marshall** 1987. *Understanding media: the extensions of man*. London, Ark Publishers
- Neumann, Iver B.** 2001. *Norge – en kritikk. Begrepsmakt i Europa-debatten*. Oslo, Pax forlag.
- Olsen, Kristofer Anker.** 1955. *Norsk Hydro gjennom 50 år. Et eventyr fra realitetenes verden*. Oslo, Norsk hydro-elektrisk kvælstofaktieselskab.
- Ottosen, Rune.** 2014. Pressens og ytringsfrihetens vilkår ved og etter utbruddet av første verdenskrig. I: *Pressehistorisk tidsskrift* 22/2014. Oslo, Norsk Pressehistorisk Forening. s.9-29
- Pryser, Tore.** 1976. Etterord. I: Krokann, I. 1976. *Det store hamskiftet i bondesamfunnet*. Oslo, Samlaget. s.120-143
- Rogan, Bjarne.** 2011a. Et faghistorisk etterord om materiell kultur og kulturens materialitet. I: Naguib, S.-A. & Rogan, B. (red.) *Materiell kultur & kulturens materialitet*. Oslo, Novus. s.313-383
- Rogan, Bjarne.** 2011b. Å tilegne seg landskapet, historien og nasjonen. Om folkedrakter, turister og nasjonsbyggere på 1800-tallet. I: Naguib, S.-A. & Rogan, B. (red.) *Materiell kultur & kulturens materialitet*. Oslo, Novus forlag. s.61-80
- Rolfsen, Nordahl.** 1912. *Læsebok for folkeskolen*. Merket ”ny utgave”. Fjerde del. Riksmålsutgaven. Kristiania, Jacob Dybwads forlag. Tilgjengelig fra: <http://www.nb.no/nbsok/nb/7a469b27890ded872dc22ffbe39e8a01?index=2#4>. Hentet 24.04.2016
- Sandmo, Erling.** 2011. Historie. I: Jordheim, H., Rønning, A. B., Sandmo, E. & Skoie, M. (red.) *Humaniora. En innføring*. Oslo, Universitetsforlaget. s.303-340
- Seip, Anne-Lise.** 1997. *Aschehougs Norgeshistorie. 1830-1870 Nasjonen bygges*. Oslo, Aschehoug.
- Seip, Anne-Lise.** 1998. Det norske «vi» - kulturnasjonalisme i Norge. I: Sørensen, Ø. (red.) *Jakten på det norske. Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet*. Oslo, Ad Notam Gyldendal. s.95-111
- Skaara, Hilde Aareng.** 2007. *Norges Jubileumsutstilling 1914 Kristiania. Kunsthåndverk, kunstindustri og husflid*. Masteroppgave, Institutt for filosofi, ide- og kunsthistorie og klassiske språk. Universitetet i Oslo.

- Skei, Hans H., Rottem, Øystein & Norsk Forfattersentrum.** 2015. Norges Litteraturhistorie. I: *Store norske leksikon*. Tilgjengelig fra https://snl.no/Norges_litteraturhistorie. Hentet 15.05.2016
- Skirbekk, Sigurd.** 2014. Modernisering. I: *Store norske leksikon*. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/modernisering>. Hentet 21.09.2015.
- Skre, Arnhild.** 2015. *Th. Kittelsen. Askeladd og troll*. Oslo, Aschehoug.
- Sletvold, Sverre.** 1971. *Norske lesebøker. 1777-1969*. Trondhjem, Oslo, Bergen og Trømsø, Universitetsforlaget.
- Sogner, Sølvi.** 2003. Innleiing. I: Sogner, S. (red.) *I gode og vonde dagar. Familieliv i Noreg frå reformasjonen til vår tid*. Oslo, Det norske samlaget. s.9-39
- Stigum, Hilmar.** 1946. Ingeniøroppfatning av tilværelsen og den konservative idé. I: *Artikler i allmenn etnologi*. Redaktør ukjent, forord av Knud Kolsrud. 1978. Artikkelsamling produsert av Institutt for folkelivsgranskning, Universitetet i Oslo. s.47-68
- Stratton, Alison.** 1999. Hidden stories of Hearing Aids. I: Lundin, S., & Åkesson, L. (red.) *Amalgamations. Fusing Technology and Culture*. Lund, Nordic Academic Press. s.63-83
- Stugu, Ola Svein.** 2004. Fabrikken landskaper. I: Andersen, H. W., Borgersen, T., Brandt, T., Eliassen, K. O., Stugu, O. S. & Øfsti, A. (red.) *Fabrikken*. Oslo, Spartacus. s.549-574.
- Syvertsen, Trine & Solheim, John.** 2015. Norsk Presses Historie. I: *Store norske leksikon*. Tilgjengelig fra https://snl.no/norsk_presses_historie. Hentet 11.05.2016
- Sørbo, Jan Inge.** 1991. *Offentleg samtale. Presse-etiske grunnspørsmål*. Oslo, Samlaget.
- Sørensen, Øystein.** 1998. Hegemonikamp om det norske. Elitenes nasjonsbyggingsprosjekter 1770-1945. I: Sørensen, Ø. (red.) *Jakten på det norske. Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet*. Oslo, Ad Notam Gyldendal. s.17-49
- Tuan, Yi-Fu.** 1977. *Space and Place. The Perspective of Experience*. Minnesota, University of Minnesota Press.
- Witoszek, Nina.** 1998. *Norske naturmytologier*. Oslo, Pax forlag.
- Wessel, Elsbeth.** 2009. Johann Gottfried von Herder. I: *Store norske leksikon*. Tilgjengelig fra: https://snl.no/Johann_Gottfried_von_Herder. Hentet 28.09.2015.
- Øy, Nils E.** 2014. Jubileumsutstillingen 1914: Stor suksess for avisdugnad – Pressepaviljongen en hovedattraksjon. I: *Pressehistorisk tidsskrift 22/2014*. Oslo, Norsk Pressehistorisk Forening. s.92-106

Multimedia og internettsider uten forfatter

- Hydro.com** 2015. *Renew*. Reklamefilm for TV. Produsent: Ray Kay. Manus: Marius Motrøen. Fremført av Jon Eikemo. Tilgjengelig fra: <http://www.hydro.com/no/Hydro-i-Norge/Pressesenter/Nyheter/2015/Se-Hydros-nye-reklamefilm-pa-TV/>. Hentet 15.11.2015
- Hydro.com.** 2016a. *En historie om livskraft*. På Hydros hjemmesider, hydro.com. Tilgjengelig fra: <http://www.hydro.com/no/Hydro-i-Norge/Om-Hydro/Var-historie/>. Hentet 22.05.2016.
- Hydro.com.** 2016b. *1910: Men hvor tok professor Birkeland veien?* På Hydros hjemmesider, hydro.com. Tilgjengelig fra: <http://www.hydro.com/no/Hydro-i-Norge/Om-Hydro/Var-historie/1900---1917/1910-Men-hvor-tok-professor-Birkeland-veien/>. Hentet 22.05.2016.

- NRK.** 1988. *Industrieventyret som ble museum*. Dokumentarfilm. Tilgjengelig fra: <https://tv.nrk.no/program/FTMK00000388/industrieventyret-som-ble-museum>. Hentet 26.05.2016
- NRK.** 1991. *Ta Norge i bruk. Bygda som hadde verk*. Produsent: Nrk. Dokumentar. Tilgjengelig fra <https://tv.nrk.no/serie/ta-norge-i-bruk>. Hentet 02.11.2015
- NRK.** 2015. *Dagsrevyen*. 5. juli 2015. Nyhetsreportasje om Rjukan og Notoddens innlemmelse i UNESCOs verdensarvliste. Tilgjengelig fra: <https://tv.nrk.no/serie/dagsrevyen/NNFA19070515/05-07-2015#t=19m25s>. Hentet 26.05.2016.
- Telemark.no.** 2016. *Om Telemark*. Telemark Fylkeskommune nettside. <http://www.telemark.no/Om-Telemark>. Hentet 19.05.2016.
- Turistforeningen.no.** 2016. *Krokans historie*. På turistforeningens hjemmesider. Tilgjengelig fra: https://krokan.turistforeningen.no/index.php?fo_id=8605. Hentet 24.05.2016

Bilder

- Tittelblad s. V:** Tegning av Rjukan kraftstasjon. Cirka 1907. Av arkitekten Olaf Nordhagen. Falt fri. Reprodusert av NTNU i deres digitale bildearkiv NTNU Bildesamlingen. Tilgjengelig fra: <http://www.ntnub.no/en-av-de-faa-store-som-gjorde-vort-land-rikere-90-ar-siden-olaf-nordhagens-dod/>. Hentet: 13.04.2016
- Bilde 1:** Skjermdump fra Norsk Hydros reklamefilm *Renew*. 2015. Reklamen er produsert av Ray Kay. Tilgjengelig fra: <http://www.hydro.com/no/Hydro-i-Norge/Pressesenter/Nyheter/2015/Se-Hydros-nye-reklamefilm-pa-TV/>. Hentet 15.11.2015
- Bilde 2:** Skjermdump fra Norsk Hydros reklamefilm *Renew*. 2015. Reklamen er produsert av Ray Kay. Tilgjengelig fra: <http://www.hydro.com/no/Hydro-i-Norge/Pressesenter/Nyheter/2015/Se-Hydros-nye-reklamefilm-pa-TV/>. Hentet 15.11.2015
- Bilde 3:** Saaheimsletten i 1907. Fotografi. Fotograf ukjent. Fra nasjonalbibliotekets digitale database. Tilgjengelig fra: <http://www.nb.no/nbsok/nb/838430c33d775d0b2b53f7cb7525ce75?index=18#0>. Hentet 02.05.2016.
- Bilde 4:** Fotografi av Rjukan 1907. Fotograf ukjent. Falt fri. Eid og reprodusert av Norsk Hydro v/Norsk industriarbeidermuseum. Tilgjengelig fra: industriarven.no. Hentet 03.05.2016.
- Bilde 5:** Fotografi av Rjukan 1916. Fotograf ukjent. Falt fri. Eid og reprodusert av Norsk Hydro v/Norsk industriarbeidermuseum. Tilgjengelig fra: industriarven.no. Hentet 03.05.2016.
- Bilde 6:** Faksimile fra side 2 i Nordenfjeldsk Tidende 12.01.1903. Nasjonalbibliotekets digitale database. Tilgjengelig fra: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordenfjeldsktidende_null_null_19030112_30_4_1. Faksimile produsert 13.05.2016.
- Bilde 7:** Rjukanfossen fotografert av Anders Beer Wilse. 01.10.1910. Falt fri. Nasjonalbibliotekets digitale database. Tilgjengelig fra: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_foto_NF.W_12413 Hentet 27.05.2016.
- Bilde 8:** Rjukanfossen og turister fotografert av Knud Knudsen. Ukjent år, men mellom 1885 og 1895. Falt fri. Den digitale bildedatabasen Marcus under Universitetet i Bergen.

Tilgjengelig fra: <http://marcus.uib.no/instance/photograph/ubb-kk-2127-1411.html>.
Hentet 27.05.2016

- Bilde 9:** Såheim kraftstasjon. 2015. Fotografi. Fotograf: Carl J. J. Leegaard.
- Bilde 10:** Vemork kraftanlegg. 2015. Fotografi. Fotograf: Carl J. J. Leegaard.
- Bilde 11:** Vemork kraftanlegg. 2003. Fotografi. Eid og reproduert av Norsk Hydro.
Tilgjengelig fra pressesidene på Hydro.com. <http://www.hydro.com/no/Hydro-i-Norge/Pressesenter/Bildegalleri/Telemark/>. Hentet 27.05.2016
- Bilde 12:** Faksimile fra forsiden av Aftenposten aften 08.06.1914. Nasjonalbibliotekets digitale database. Tilgjengelig fra: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19140608_55_283_1. Faksimile produsert 08.03.2016
- Bilde 13:** Norsk Hydros logo i 1912. Tegnet av Thorolf Holmboe. Gjengitt i Ketil Gjølme Andersens bok *Flaggskip i fremmed eie*. 2005. Side 155.
- Bilde 14:** Norsk Hydros logo i dag. Eid og reproduert av Norsk Hydro. Tilgjengelig fra pressesidene på Hydro.com. Tilgjengelig fra: <http://www.hydro.com/no/Hydro-i-Norge/Pressesenter/Bildegalleri/Hydros-Logo/> Hentet 01.05.2016
- Bilde 15:** *Fossen*. Av Theodor Kittelsen. 1907. Akvarell. Falt fri. Reproduert av Wikimedia Commons. Tilgjengelig fra: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1._Fossen_\(The_waterfall\),_1907.jpg?uselang=nb](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1._Fossen_(The_waterfall),_1907.jpg?uselang=nb). Hentet: 01.03.2016
- Bilde 16:** *Grunnarbeide*. Av Theodor Kittelsen. 1907. Akvarell. Falt fri. Reproduert av Wikimedia Commons. Tilgjengelig fra: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grunnarbeide_\(Groundwork\),_1907.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grunnarbeide_(Groundwork),_1907.jpg). Hentet: 01.03.2016
- Bilde 17:** *Svælgfos*. Av Theodor Kittelsen. 1907. Akvarell. Falt fri. Reproduert av Wikimedia Commons. Tilgjengelig fra: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Svælgfos_\(The_Svælg_waterfall\),_1907.jpg?uselang=nb](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Svælgfos_(The_Svælg_waterfall),_1907.jpg?uselang=nb). Hentet: 01.03.2016
- Bilde 18:** *Dammen på Kloumann-sjøen*. Av Theodor Kittelsen. 1908. Akvarell. Falt fri. Reproduert av Wikimedia Commons. Tilgjengelig fra: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dammen_på_Kloumann-sjøen_\(The_dam_at_Lake_Klouman\),_1908.jpg?uselang=nb](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dammen_på_Kloumann-sjøen_(The_dam_at_Lake_Klouman),_1908.jpg?uselang=nb). Hentet: 01.03.2016
- Bilde 19:** Utstnitt av *Fossen*. Av Theodor Kittelsen. 1907. Akvarell. Falt fri. Reproduert av Wikimedia Commons. Tilgjengelig fra: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1._Fossen_\(The_waterfall\),_1907.jpg?uselang=nb](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1._Fossen_(The_waterfall),_1907.jpg?uselang=nb). Hentet: 01.03.2016
- Bilde 20:** Utstnitt av *Grunnarbeide*. Av Theodor Kittelsen. 1907. Akvarell. Falt fri. Reproduert av Wikimedia Commons. Tilgjengelig fra: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grunnarbeide_\(Groundwork\),_1907.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grunnarbeide_(Groundwork),_1907.jpg). Hentet: 01.03.2016
- Bilde 21:** Portrett av Kristian Birkeland. Fotografi. Tatt før 1900. Fotograf ukjent. Falt fri. Reproduert av Wikimedia Commons. Tilgjengelig fra: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/87/Kristian_Birkeland.jpg. Hentet 29.04.2016.
- Bilde 22:** Utstnitt av *Fossen*. Av Theodor Kittelsen. 1907. Akvarell. Falt fri. Reproduert av Wikimedia Commons. Tilgjengelig fra: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1._Fossen_\(The_waterfall\),_1907.jpg?uselang=nb](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1._Fossen_(The_waterfall),_1907.jpg?uselang=nb). Hentet: 01.03.2016
- Bilde 23:** Tegning av Rjukan kraftstasjon. Cirka 1907. Av arkitekten Olaf Nordhagen. Falt fri. Reproduert av NTNU i deres digitale bildearkiv NTNU Bildesamlingen.

Tilgjengelig fra: <http://www.ntnub.no/en-av-de-faa-store-som-gjorde-vort-land-rikere-90-ar-siden-olaf-nordhagens-dod/>. Hentet: 13.04.2016

Bilde 24: Utsnitt av *Dammen på Kloumann-sjøen*. Av Theodor Kittelsen. 1908. Akvarell. Falt fri. Reprodusert av Wikimedia Commons. Tilgjengelig fra:

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dammen_på_Kloumann-sjøen_\(The_dam_at_Lake_Klouman\),_1908.jpg?uselang=nb](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dammen_på_Kloumann-sjøen_(The_dam_at_Lake_Klouman),_1908.jpg?uselang=nb). Hentet: 01.03.2016

Bilde 25: Skjermdump fra Norsk Hydros reklamefilm *Renew*. 2015. Reklamen er produsert av Ray Kay. Tilgjengelig fra: <http://www.hydro.com/no/Hydro-i-Norge/Pressesenter/Nyheter/2015/Se-Hydros-nye-reklamefilm-pa-TV/>. Hentet 15.11.2015

Avisartikler

Nordenfjeldsk Tidende 12.01.1903. *Fossehandel. Store Fremtidsutsigter.* s. 2. Tilgjengelig fra: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordenfjeldsktidende_null_null_19030112_30_4_1. Hentet 14.05.2016.

Aftenposten morgen 01.05.1903. *Turistforeningens Generalforsamling.* s.2. Tilgjengelig fra: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19030501_44_257_1. Hentet 12.10.2015

Asker og Bærums Budstikke. 19.12.1906. *Den nye Salpeterindustri og dens betydning for landbruget.* s.2. Tilgjengelig fra: <http://www.nb.no/nbsok/nb/75b143b5471d2701f823e14660e4025d#1>. Hentet 29.04.2016

Hedemarkens Amtstidende. 15.10.1906. *Fossefald.* s.2-3. Tilgjengelig fra: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_hedemarkensamtstidende_null_null_19061015_60_122_1. Hentet 12.11.2015

Nordenfjeldsk Tidende. 28.03.1906. *Vore Fosse og vore Gruver.* s.2. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordenfjeldsktidende_null_null_19060613_33_67_1. Hentet 12.10.2015

Indtrøndelagen. 10.04.1907. *Landets natur-rigdomme.* s.2. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indtrondelagen_null_null_19070410_11_41_1. Hentet 12.10.2015

Flekkefjords Posten 11.02.1908. *Svær virksomhed.* s.2. Tilgjengelig fra: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_flekkefjordsposten_null_null_19080211_16_13_1. Hentet 11.05.2016

Nordre Bergenhus Folkeblad. 21.11.1908. *Notodden.* s. 2-3. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordrebergenhusfolkeblad_null_null_19081121_3_47_1. Hentet 12.10.2015

Bratsberg-Demokraten. 05.07.1909. *Fra Saaheim i Vestfjorddalen.* s.2. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19090705_2_113_1. Hentet 12.10.2015

Bratsberg-Demokraten 30.03.1909. *Paa agitation i Vestfjorddalen.* s.1-2. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19090330_2_38_1. Hentet 12.10.2015

- Bratsberg-Demokraten. 27.05.1909.** *Til eftertanke.* s.2-3. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19090527_2_81_1. Hentet 12.10.2015
- Nordre Bergenhus Folkeblad. 20.09.1909.** *Dei læst varna bondebaten.* s.2. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordrebergenhusfolkeblad_null_null_19090920_4_57_1. Hentet 22.05.2016
- Øieren. 02.10.1909.** *Venstre eller høire. Hjemfaldsretten og grundlovens § 105.* s.2. Tilgjengelig fra: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_oeieren_null_null_19091002_2_78_1. Hentet 12.10.2015
- Fredriksstads Tilskuer. 14.09.1910.** *Det største Bygverk i Norges Land.* s.2. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fredriksstadtilskuer_null_null_19100914_44_215_1. Hentet 12.10.2015
- Nordre Bergenhus Folkeblad. 20.10.1910.** *Drammens formandskap.* s.2. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordrebergenhusfolkeblad_null_null_19101020_5_81_1. Hentet 12.10.2015
- Bratsberg-Demokraten. 09.08.1910.** *Rjukanfos. Et eventyr.* s.1. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19100809_3_180_1. Hentet 12.10.2015
- Aftenposten morgen 25.06.1911.** *Rjukan.* Tilgjengelig fra Nasjonalbiblioteket, mikrofilm. Referert og oversatt i Andersen, Ketil Gjølme. 2005. *Flaggskip i fremmed eie. Hydro 1905-1945.* Oslo, Pax forlag. s.152.
- Tromsø Stiftstidende 23.12.1911.** *Storindustrien i Telemarken.* s.1 Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_tromsoestiftstidende_null_null_19111223_73_138_1. Hentet 12.10.2015
- Aftenposten morgen 14.08.1912.** s. 4. *Fra Vidda og hjemover. Turistnyt til "Aftenposten". Af Wilhelm Munthe.* s. 4. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19120814_53_408_1. Hentet 12.10.2015.
- Stavanger Aftenblad. 21.02.1913.** *Et stykke ny Telemarks-kultur.* s.1. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_stavangeraftenblad_null_null_19130221_21_44_1. Hentet 12.10.2015
- Flekkefjords Posten. 01.07.1913.** *Norsk Hydro. Rjukan I og II. Fra en Utflugt til Vestfjorddalen.* s.1. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_flekkefjordsposten_null_null_19130701_21_82_1. Hentet 13.10.2015
- Trondhjems Adresseavis. 24.11.1913.** *Sam. Eyde. Seksten hundrede mennesker hørte hans foredrag i Verdensteatret igaar.* s.3. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_trondhjemsadresseavis_null_null_19131124_147_312_1. Hentet 12.10.2015
- Indhereds-Posten. 06.02.1914.** *Urkraften tæmmes.* s.1 Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indheredsposten_null_null_19140206_53_16_1. Hentet 19.05.2016
- Aftenposten aften. 08.06.1914.** *Den norske uge.* s.1. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19140608_55_283_1. Hentet 08.03.2016
- Aftenposten morgen. 11.06.1914.** *Den norske uge. Generaldirektør Eydes foredrag igaar om norsk industri.* s.4. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19140611_55_288_1. Hentet 12.10.2015

- Utstillingsavisen. 11.06.1914.** *Norges jubilæums utstilling 1914. Program.* s. 3. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_utstillingsavisen_null_null_19140611_0_27_1. Hentet 12.10.2015
- Dunderlandsdølen. 14.05.1914.** *Vore naturrigdomme.* s.1. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_dunderlandsdoelen_null_null_19140514_13_19_1. Hentet 12.10.2015
- Vestfold Arbeiderblad 12.06.1915.** *Rjukan.* s.1. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_vestfoldarbeiderblad_null_null_19150612_7_67_1. Hentet 12.10.2015
- Fremtiden. 18.01.1917.** *Generaldirektør Eyde om industriens mobilisering.* s.4. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fremtiden_null_null_19170118_13_15_1. Hentet 12.10.2015.
- Trondhjems Folkeblad. 02.08.1917.** *Rjukan.* s.1. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_trondhjemsfolkeblad_null_null_19170802_32_87_1. Hentet 26.04.2016
- Flekkefjords Posten. 20.06.1918.** *Fra en tur til vidunderdalen.* S.1. Tilgjengelig fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_flekkefjordsposten_null_null_19180620_26_72_1. Hentet 13.10.2015

10. Appendiks

Kronologisk liste over hele utvalget av avisartikler, med lenke til data på nasjonalbibliotekets nettsider.

1. Flekkefjords Posten 03.08.1900. *Sirdalen*. s.2. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_flekkefjordsposten_null_null_19000803_8_64_1
2. Aftenposten morgen 03.05.1901. *Vore sanatorier*. s.2. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19010503_42_312_1
3. Aftenposten morgen 03.05.1902. *Turistforeningen*. s.1. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19020503_43_329_2
4. Aftenposten morgen 24.05.1902 *Udrasningen paa Maristien*. s.1. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19020524_43_379_2
5. Aftenposten aften 06.06.1902. *Hotel Rjukan*. s.2. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19020606_43_413_3
6. Aftenposten aften 29.08.1902. *Hotel Rjukan*. s.1. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19020829_43_614_3
7. Aftenposten aften 09.01.1903. *Rjukan. Store planer*. s.2. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19030109_44_18_2
8. Nordenfjeldsk Tidende 12.01.1903. *Fossehandel. Store Fremtidsutsigter*. s.2. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordenfjeldsktidende_null_null_19030112_30_4_1
9. Indhereds-Posten 13.01.1903. *Fossehandel. Store fremtidsudsigter. Svenske Penge?* s.1. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indheredsposten_null_null_19030113_42_4_1
10. Aftenposten morgen 01.05.1903 *Turistforeningens Generalforsamling*. s.2. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19030501_44_257_1
11. Aftenposten aften 22.05.1903. *Rjukan*. s.3. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19030522_44_299_1
12. Aftenposten aften 14.03.1904. *Veiret*. s.2. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19040314_45_151_1
13. Aftenposten morgen 19.05.1904. «*Rjukan*». s.3 http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19040519_45_289_3

14. Fredriksstads Tilskuer 28.05.1904. *Professor Birkelands «luftige gjødelse»*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fredriksstadtilskuer_null_null_19040528_38_82_1
15. Dagbladet 14.07.1905. *Turisterne*. s.1. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_dagbladet_null_null_19050714_37_187_1
16. Nordenfjeldsk Tidende 31.07.1905. *Regnveiret*. s.2. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordenfjeldsktidende_null_null_19050731_32_88_1
17. Indhereds-Posten 19.09.1905. *Telemarkens Fremtid under Storkapitalismens Tegn*. s.2. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indheredsposten_null_null_19050919_44_73_1
18. Hedemarkens Amtstidende 01.12.1905. *Norsk Industri*. s.1-2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_hedemarkensamtstidende_null_null_19051201_59_141_1
19. Nordenfjeldsk Tidende 08.12.1905. *Millionforetagende*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordenfjeldsktidende_null_null_19051208_32_144_1
20. Indhereds-Posten 12.12.1905. *Det nye Millionforetagende*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indheredsposten_null_null_19051212_44_97_1
21. Dagbladet 29.12.1905. *Det norske Aktieselskab for elektrokemisk Industri*. s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_dagbladet_null_null_19051229_37_353_1
22. Fredriksstads Tilskuer 08.01.1906. *Salpeterselskapet*. s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fredriksstadtilskuer_null_null_19060108_41_6_1
23. Trondhjems Adresseavis 27.01.1906. *Om vore Vasdrag og deres Kraft*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_trondhjemsadresseavis_null_null_19060127_140_27_1
24. Nordenfjeldsk Tidende 28.03.1906. *Vore Fosse og vore Gruver*. s. 2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordenfjeldsktidende_null_null_19060613_33_67_1
25. Indhereds-Posten 01.06.1906. *Rjukans Udbygning?* s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indheredsposten_null_null_19060601_45_43_1
26. Nordenfjeldsk Tidende 13.06.1906. *Odelstinget. Den fremmede kapital*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordenfjeldsktidende_null_null_19060613_33_67_1
27. Hedemarkens Amtstidende 17.09.1906. *Island*. s.1-2. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_hedemarkensamtstidende_null_null_19060917_60_110_1
28. Hedemarkens Amtstidende 15.10.1906. *Fossefald*. s.2-3.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_hedemarkensamtstidende_null_null_19061015_60_122_1
29. Søndfjords Avis 26.10.1906. *Dei bod Staten 310 000 Hestekrefter for inkje!* s.3.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_sondfjordsavis_null_null_19061026_9_43b_2
30. Trondhjems Adresseavis 06.12.1906. *Mjøssagen i Storthinget*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_trondhjemsadresseavis_null_null_19061206_140_351_1
31. Asker og Bærums Budstikke 19.12.1906. *Den nye Salpeterindustri og dens Betydning for Landbruget*. s.2. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_askerogbaerumsbudstikke_null_null_19061219_8_109_1

32. Indtrøndelagen 10.04.1907. *Landets natur-rigdomme*. s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indtrondelagen_null_null_19070410_11_41_1
33. Fredriksstads Tilskuer 23.10.1907. *Trafiken ved Rjukanfos er storartet*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fredriksstadtilskuer_null_null_19071023_41_248_1
34. Fredriksstads Tilskuer 16.11.1907. *Rjukan-Vamma*. s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fredriksstadtilskuer_null_null_19071116_41_269_1
35. Indtrøndelagen 31.01.1908. *Vaar politik*. s.2. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indtrondelagen_null_null_19080131_12_13_1
36. Flekkefjords Posten 11.02.1908. *Svær virksomhed*. s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_flekkefjordsposten_null_null_19080211_16_13_1
37. Dunderlandsdølen 27.03.1908. *En feltmanøvre i 1908*. s.4.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_dunderlandsdoelen_null_null_19080327_7_13_1
38. Fredriksstads Tilskuer 11.06.1908. «*Norges nye Arbeidsdag*». s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fredriksstadtilskuer_null_null_19080611_42_133_1
39. Nordre Bergenhus Folkeblad 21.11.1908. *Notodden*. s.2-3.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordrebergenhusfolkeblad_null_null_19081121_3_47_1
40. Hedemarkens Amtstidende 15.02.1909. *Salpeterindustrien og dens fremtidsmuligheder*. s.3. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_hedemarkensamtstidende_null_null_19090215_63_19_1
41. Bratsberg-Demokraten 30.03.1909. *Paa agitation i Vestfjorddalen*. s.1-2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19090330_2_38_1
42. Bratsberg-Demokraten 27.05.1909. *Til eftertanke*. s.2-3.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19090527_2_81_1
43. Nordre Bergenhus Folkeblad 17.06.1909. *Syrgeleg tilstand*. s.3.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordrebergenhusfolkeblad_null_null_19090617_4_32_1
44. Bratsberg-Demokraten 02.07.1909. *Socialisme – automobil*. s.1-2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19090702_2_111_1
45. Stavanger Aftenblad 02.07.1909. *Rjukanfos*. s.4. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_stavangeraftenblad_null_null_19090702_17_149_1
46. Bratsberg-Demokraten 05.07.1909. *Fra Saaheim i Vestfjorddalen*. s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19090705_2_113_1
47. Tromsø Stiftstidende 14.07.1909. *Verdens største kraftanlæg*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_tromsoestiftstidende_null_null_19090714_71_55_1
48. Nordre Bergenhus Folkeblad 26.07.1909. *For bønderne*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordrebergenhusfolkeblad_null_null_19090726_4_43_1

49. Bratsberg-Demokraten 25.08.1909. *Rjukanbanens aabning*. s.3.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19090825_2_157_1
50. Nordre Bergenhus Folkeblad 09.09.1909. *Telemarksbrev*. s.3.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordrebergenhusfolkeblad_null_null_19090909_4_54_1
51. Stavanger Aftenblad 13.09.1909. *En betydelig udførselsartikel*. s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_stavangeraftenblad_null_null_19090913_17_211_1
52. Nordre Bergenhus Folkeblad 20.09.1909. *Dei læst varna bondebaten*. s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordrebergenhusfolkeblad_null_null_19090920_4_57_1
53. Nordre Bergenhus Folkeblad 23.09.1909. *Naar rampen raar*. s.3.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordrebergenhusfolkeblad_null_null_19090923_4_58_1
54. Bratsberg-Demokraten 23.09.1909. *Foredrag ved Rjukanfos*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19090923_2_182_1
55. Bratsberg-Demokraten 01.10.1909. *Kristofer Uppdal. En proletar-digter*. s.1-2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19091001_2_189_1
56. Dunderlandsdølen 01.10.1909. *Livet i Vestfjorddalen*. s.4.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_dunderlandsdoelen_null_null_19091001_8_40_1
57. Øieren 02.10.1909. *Venstre eller høire. Hjemfaldsretten og grundlovens § 105* s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_oeieren_null_null_19091002_2_78_1
58. Bratsberg-Demokraten 22.10.1909. *Lidt fra Rjukan. Stor landhandel. Pengene ruller*. s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19091022_2_207_1
59. Asker og Bærums Budstikke 20.04.1910. *Oversvømmelser*. s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_askerogbaerumsbudstikke_null_null_19100420_12_30_1
60. Bratsberg-Demokraten 11.07.1910. *Landsorgansationenens kongres*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19100711_3_155_1
61. Bratsberg-Demokraten. 09.08.1910. *Rjukanfos. Et eventyr*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19100809_3_180_1
62. Nordenfjeldsk Tidende 24.08.1910. *Generaldirektør Eydes Fratræden og Planer*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordenfjeldsktidende_null_null_19100824_37_96_1
63. Fredriksstads Tilskuer 14.09.1910. *Det største Bygverk i Norges Land*. s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fredriksstadtilskuer_null_null_19100914_44_215_1
64. Nordre Bergenhus Folkeblad 20.10.1910. *Drammens formandskap*. s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordrebergenhusfolkeblad_null_null_19101020_5_81_1
65. Bratsberg-Demokraten 27.10.1910. *Kristofer Uppdal*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_bratsbergdemokraten_null_null_19101027_3_250_1

66. Tromsø Stiftstidende 23.12.1911. *Storindustrien i Telemarken*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_tromsoestiftstidende_null_null_19111223_73_138_1
67. Aftenposten morgen 14.08.1912. *Fra Vidda og hjemover. Turistnyt til «Aftenposten». Af Wilhelm Munthe*. s.4. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19120814_53_408_1
68. Stavanger Aftenblad 21.02.1913. *Et stykke ny Telemarks-kultur*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_stavangeraftenblad_null_null_19130221_21_44_1
69. Aftenposten morgen 10.04.1913. *Pintseturnstevnet paa Rjukan*. s.4.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19130410_54_178_1
70. Hedemarkens Amtstidende 26.06.1913. *Norsk Hydro*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_hedemarkensamtstidende_null_null_19130626_67_118_1
71. Trondhjems Adresseavis 29.06.1913. *Norsk Hydro*. s.2.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_trondhjemsadresseavis_null_null_19130629_147_172_1
72. Flekkefjords Posten 01.07.1913. *Norsk Hydro. Rjukan I og II*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_flekkelfjordsposten_null_null_19130701_21_82_1
73. Trondhjems Adresseavis 24.11.1913. *Sam. Eyde*. s.3. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_trondhjemsadresseavis_null_null_19131124_147_312_1
74. Indhereds-Posten 06.02.1914. *Urkraften tæmmes*. s.1. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indheredsposten_null_null_19140206_53_16_1
75. Øieren 06.03.1914. *Rjukan*. s.1. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_oerien_null_null_19140306_7_18_1
76. Indtrøndelagen 17.04.1914. *Folkemøtet i Stenkjær*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indtrondelagen_null_null_19140417_18_60_1
77. Dunderlandsdølen. 14.05.1914. *Vore naturrigdomme*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_dunderlandsdoelen_null_null_19140514_13_19_1
78. Aftenposten aften 23.05.1914. *Den norske uge. En samtale med sekretæren*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19140523_55_256_2
79. Asker og Bærums Budstikke 26.05.1914. *Vore vasdrag og deres kraftmængder*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_askerogbaerumsbudstikke_null_null_19140526_16_41_1
80. Trondhjems Adresseavis 30.05.1914. *Mislykket demonstration*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_trondhjemsadresseavis_null_null_19140530_148_147_1
81. Aftenposten morgen 03.06.1914. *Studentersangforeningen paa pinsetur*. s.4.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19140603_55_273_1
82. Aftenposten aften 08.06.1914. *Den norske uge*. s.1. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19140608_55_283_1
83. Indhereds-Posten 08.06.1914. *Roten til optøierne paa Rjukan*. s.1.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_indheredsposten_null_null_19140608_53_61_1

84. Aftenposten morgen 11.06.1914. *Den norske uge. Generaldirektør Eydes foredrag i gaar om norsk industri.* s.4. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_aftenposten_null_null_19140611_55_288_1
85. Trondhjems Adresseavis 11.06.1914. *Et foredrag av Sam. Eyde.* s.4. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_trondhjemsadresseavis_null_null_19140611_148_157_1
86. Utstillingsavisen 11.06.1914. *Norges Jubilæumsutstilling 1914. Program.* s.3. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_utstillingsavisen_null_null_19140611_0_27_1
87. Agderposten 11.06.1914. *Rjukanspetaklerne.* s.2. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_agderposten_null_null_19140611_1_132_1
88. Agderposten 15.06.1914. *Fra socialistspetaklerne.* s.1. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_agderposten_null_null_19140615_1_135_1
89. Trondhjems Adresseavis 07.07.1914. *Tvers gjennom Amerika. Paa farten med en norsk ingeniør.* s.6. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_trondhjemsadresseavis_null_null_19140707_148_182_1
90. Trondhjems Adresseavis 15.07.1914. *Teknikernes landsmøte i Kristiania.* s.6. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_trondhjemsadresseavis_null_null_19140715_148_189_1
91. Stavanger Aftenblad 12.08.1914. *Hvorledes skal vi møte arbeidsløsheten?* s.7. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_stavangeraftenblad_null_null_19140812_22_199_1
92. Nordre Bergenhus Folkeblad 12.10.1914. *Folk og folkehøiskole i 50 aar.* s.1. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_nordrebergenhusfolkeblad_null_null_19141012_9_79_1
93. Vestfold Arbeiderblad 12.06.1915. *Rjukan.* s.1. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_vestfoldarbeiderblad_null_null_19150612_7_67_1
94. Tromsø Stiftstidende 17.12.1915. *Norsk Hydro. 10-aars-jubilæum.* s.4. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_tromsoestiftstidende_null_null_19151217_77_147_1
95. Fremtiden. 18.01.1917. *Generaldirektør Eyde om industriens mobilisering.* s.4. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_fremtiden_null_null_19170118_13_15_1
96. Trondhjems Folkeblad 02.08.1917. *Rjukan.* s.1. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_trondhjemsfolkeblad_null_null_19170802_32_87_1
97. Flekkefjords Posten. 20.06.1918. *Fra en tur til Vidunderdalen.* s.1. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_flekkefjordsposten_null_null_19180620_26_72_1